

Aránymérték

Studia Cartologica – Térképtudományi Tanulmányok 16
Eötvös Loránd Tudományegyetem Informatikai Kar
Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet
2021

Studia Cartologica
Térképtudományi Tanulmányok
16

ARÁNYMÉRTÉK

Tanulmányok
Klinghammer István 80. születésnapjára

ELTE
EÖTVÖS LORÁND
TUDOMÁNYEGYETEM

Eötvös Loránd Tudományegyetem Informatikai Kar
Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet
2021

Studia Cartologica – Térképtudományi Tanulmányok 16

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Térképtudományi és Geoinformatikai Intézetének évkönyve

Szerkesztette: Zentai László és Török Zsolt Győző

ISSN 0495-1719

© ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet, 2021

Nyomdai kivitelezés: CC Printing Kft.

Tartalomjegyzék

ZENTAI LÁSZLÓ–TÖRÖK ZSOLT GYŐZŐ	
Beköszöntő	9
ULRICH FREITAG	
Klinghammer István professzor nyolcvan éves <i>Professor István Klinghammer zum Achtzigsten</i>	13
PÁPAY GYULA	
A Hipparkhosznak tulajdonított vetület rekonstrukciója <i>Reconstruction of the map projection attributed to Hipparchus</i>	21
GYÖRFFY JÁNOS	
Dobrudzsa népei az 1910-es években Györffy István térképén <i>The peoples of Dobrogea in the 1910s on the map of István Györffy</i>	29
MÁRTON MÁTYÁS–UNGVÁRI ZSUZSANNA	
„A mi Gönczynk”. Gönczy Pál egyik első Felkl-glóbusz magyarítása <i>“Our Gönczy”. One of the first Felkl globes translated into Hungarian by Pál Gönczy</i>	39
ZENTAI LÁSZLÓ	
A szocialista országok turistatérképei a hidegháború időszakában <i>Tourist maps of socialist countries during the Cold War</i>	51
TÖRÖK ZSOLT GYŐZŐ	
A térképtörténet történetének kezdetei <i>The beginnings of the history of map history</i>	73
REYES NUNEZ JOSÉ JESÚS	
Raisz Erwin: egy kubai földrajz tankönyv illusztrátora <i>Erwin Raisz as an illustrator of a Cuban Geography textbook</i>	87
FARAGÓ IMRE	
Az ezredéves térkép tájnevei <i>The names of physical geographical regions on a thousand-year-old map</i>	101
FARAGÓ IMRE–IRÁS KRISZTINA	
A középkori Magyarország településatlása <i>Atlas of the settlements of medieval Hungary</i>	139

RÖVID VISSZAEMLEKEZÉSEK	153
TIMOTHY TRAINOR	155
ELEK ISTVÁN	157
GERCSÁK GÁBOR	159
TÖRÖK ZSOLT GYŐZŐ	161
ZENTAI LÁSZLÓ	163

BEKÖSZÖNTŐ

A jelenlegi már a negyedik kötet a Térképtudományi Tanulmányok (Studia Cartologica) sorozatában, amelyet *Klinghammer István* akadémikus, intézetünk professzor emeritusa, tanárunk, kollégánk és barátunk születésnapjára szerkesztettünk és jelentettünk meg.

A 65. születésnapra megjelent, a *Térkép-tudomány (Map-Science)* címet kapta (<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc13.htm>); a 70. születésnapra kiadott kötet (<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc14.htm>) címe „*Meridiánok*” volt; míg a 75. születésnapra megjelent kötet 2016-ban a „*Szélrózsza*” címmel látott napvilágot (<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc15.html>) tanszékünk szerkesztésében. Az előkészítő munka során ezt a kiadványt a kicsit rejtélyes „KI-80” munkacímen emlegettük, de a korábbi köteteket is ilyen „titkos” kódnévvel azonosítottuk egymás között, mivel az ünnepelt számára mindig meglepetésnek szántuk őket.

A mostani gyűjtemény végleges címe azonban inkább a kartográfiai hagyományokat követi: mivel a meridiánok és a szélrózsza a térkép elemei, most is egy hasonlóan fontos alkotóelem mellett döntöttünk. Minden térképész és geoinformatikus tudja, hogy a méretarány milyen fontos fogalom a kartográfiában. Azt is tudjuk, hogy a digitális kartográfiában és a geoinformatikában ez a régi alapfogalom átalakult, mert ma már inkább az adatbázis vagy a megjelenítés felbontásáról beszélünk. A méretarány grafikus kifejezése, az aránymérték éppen ennek a felhasználó, a térképolvasó számára látható és érthető kifejezése. Így az aránymérték magába foglalja a múltat és a jövőt egyaránt. Klinghammer István tanítványaiként és munkatársaiként büszkén vállaljuk, hogy tőle tanultuk ezt a szakmai alapfogalmat – és azt is, hogy milyen fontos ez az élet minden területén, az oktatásban és a kutatásban is, a helyes mérték és a jó arányok megtalálása. Ezt a tanítást szeretnénk továbbadni a kötet címével, egyben reméljük, az „*Aránymértékben*” közreadott tanulmányokat és visszaemlékezéseket majd az olvasók is a jelképes címhez méltónak ítélik.

A korábbi köteteket igyekeztünk valamiféle előzetes koncepció mentén szervezni, szerkeszteni. Ezúttal azonban szándékosan viszonylag szűk körben kerestünk meg és kértünk fel szerzőket: kollégákat, tanítványokat és olyan szakembereket, akikkel az ünnepelt régóta szakmai és persze emberi kapcsolatban van. A szerzők teljesen szabad kezet kaptak a témaválasztásban, és a tanulmányok tartalmát szakmailag és nyelviileg is ellenőriztük ugyan, de azok mindegyike a szerzők véleményét tükrözi. A kötetben szereplő közlemények sorrendjét ezúttal egyszerűen a szerzők életkorához igazítottuk.

Külön kiemelnénk azokat a külföldi szerzőket, akik írásukkal köszöntik a kötetben az ünnepeltet. A Rostockban élő, de magyar nyelven is publikáló Pápay Gyulát természetesen magyarnak tekintjük, de tanulmányát németországi otthonából küldte. Az idén szintén ünnepeljük a 90 éves Ulrich Freitagot, a berlini egyetem nyugalmazott professzorát. A német kartográfia doyenje tanulmányában személyes emlékei, a XX. század második felének kartográfiája tükrében tekint át Klinghammer István szakmai tevékenységét. Rövid köszöntőt küldött az ünnepeltnek Timothy Trainor, a Nemzetközi Térképészeti Társulás (ICA) jelenlegi elnöke az Egyesült Államokból, aki a szerkesztőkkel és az ünnepelttel együtt részt vett a tanszékünk által szervezett ICA workshopon, 1993-ban Visegrádon.

Ez az előszó arra is jó alkalom, hogy áttekintsük mi változott nemcsak az ünnepelt, de a tanszék/intézet életében is az elmúlt öt évben. A 2016–2021 közötti időszak ebből a szempontból különleges eseményeket tartogatott. 2020-ban az Informatikai Karon a szervezeti átalakulás keretében a tanszékünk intézetté alakult, ám ez a változás nem járt nagyobb személyi változásokkal. 2016-ban indítottuk el a térképész mesterszakon az angol nyelvű, Cartography MSc képzést. Ugyanebben az időszakban sikeresen akkreditáltuk a geoinformatika mesterszakot is, amely magyar nyelven 2022-ben, angol nyelven pedig előreláthatólag 2023-ban fog indulni. Természetesen a mindannyiunk életét gyökeresen átalakító világvárvány az egyetemi képzést is alapjaiban rázta meg: 2020 tavaszán az egész magyar felsőoktatással együtt egy hét alatt kényszerűen mi is áttértünk az online oktatásra, és csak 2021 szeptemberében kezdődött a (nagyreszt) jelenléti oktatásra – de a járvány újabb hulláma még hozhat ebben a tekintetben visszarendeződést.

2016-ban rendeztük meg először a MTA-n a Térképészeti Tudományos Napot, amelyet azóta is minden évben megszervezünk (de a pandémia miatt 2020-ban csak online formában tudtunk megrendezni). Idén ezen esemény keretében szeretnénk személyesen köszönteni az ünnepeltet, bár a beköszöntő írásának idején a szerkesztők még nem biztosak benne, hogy a Térképészeti Tudományos Napot jelenlétben tudjuk majd megrendezni.

Az ünnepelt Klinghammer István élete is jelentősen megváltozott ebben az időszakban, de függetlenül az új feladataitól a kartográfiahoz továbbra sem maradt hűtlen. 2017-től máig 22 publikációjáról tud az Magyar Tudományos Művek Tára és ezt a teljesítményt sok főállású egyetemi oktató is megirigyelheti. És ebben a 22 publikációban még nem is szerepel Magyarország Nemzeti Atlasza, amelynek első két kötete ebben az ötéves időszakban jelent meg (2018, 2021). A négykötetesre tervezett mű nem jöhetett volna létre Klinghammer István, az atlasz szerkesztőbizottságának tiszteletbeli elnöke nélkül. Munkásságának hatását és jelentőségét bizonyítja, hogy az új nemzeti atlasz készítésében résztvevő *minden* kartográfus az ünnepelt tanítványa volt.

A szerkesztők

Tanulmányok

KLINGHAMMER ISTVÁN PROFESSZOR NYOLCVAN ÉVES

Professor István Klinghammer zum Achtzigsten

Ulrich Freitag

Professor emeritus, Freie Universität, Berlin

freitag@geog.fu-berlin.de

Összefoglalás

Ebben a tanulmányban, visszaemlékezésben a 90 éves Ulrich Freitag, a német kartográfia doyenje ad nagyívű áttekintést a kartográfia közelműljából, külön tekintettel Klinghammer István pályafutására és a magyar térképészet fejlődésére.

Kulcsszavak: magyar kartográfia, a XX. szd. térképészete, Klinghammer István.

Abstract

In this study, the 90-year-old Ulrich Freitag, the doyen of German cartography, gives a wide-ranging overview of the recent past of cartography, with special regard to the career of István Klinghammer and the development of Hungarian cartography.

Keywords: Hungarian cartography, Cartography of the 20th century, István Klinghammer

Nyolcvan évvel ezelőtt, amikor 1941. augusztus 10-én a magyar fővárosban, Budapesten örömteli eseményként ünnepelték Klinghammer István születését, 500 km-re onnan megkezdődött a második világháború gyilkos második szakasza Lengyelországban. Az első szakaszban, 1939. szeptember elsejétől a német, majd a szovjet csapatok is megtámadták és elfoglalták a Lengyel Köztársaságot. Az általuk megszállt területek határvonalát a térképen egy kék és egy piros színű ceruzavonallal, valamint Sztálin és von Ribbentrop, mint Hitler megbízottja aláírásával rögzítették (SCHLÖGEL 2003, 256. o.). Hitler számára azonban ez a vonal csak a háború 1941. június 22-i újraindításáig volt érvényes.

A fasiszta propaganda, különösen a geopolitika¹ képviselői a könyvekben, újságokban és más tömegtájékoztatói eszközökben a „német nyelvszigetek”, a „népi német-ség”, a „német kulturális talaj” vagy a „német élettér” geopolitikai térképeivel világosan meghatározták az új háború céljait: a „visszafoglalásokat” és „egy Nagy Német Birodalom létrehozását”. A fő cél az „1919–20-as szégyenletes versailles-i béke” felülvizsgálata volt,

¹ A geopolitikai térképek kritikai megvitatására a térképészetben és a történettudományban fokozottabban csak 2000 körül került sor. Érdekes példaként idézték a magyar Radó Sándor korai térképeit:

1. Radó Sándor: A felderítő és a térképészet szeretete. In: Karl Schlögel: Im Raum lesen wir die Zeit, Bécs 2003, pp. 229–242 (benne 256. o.: a Sztálin-Rippentrop-térkép)
2. Schneider, Ute: A térképészet mint birodalmi tértervezés. Alexander (Sándor) Radó's Karten und Atlanten; in: Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History (3) 2006, pp. 77–94
3. Haslinger, Peter - Vadim, Oswald: Propaganda- und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte", szerzői kiadás, Marburg 2012

amely véget vetett az első világháborúnak Németország számára, de az új köztársaságot gazdasági és politikai káoszba taszította.

A Magyar Királyság 1867 óta az Osztrák–Magyar Monarchia része volt, és a közös Monarchiából 1918. október 31-én történt kilépéséig részt vett az első világháborúban. A trianoni békeszerződés 1920-ban rendkívüli engedményekre és intézkedésekre kényszerítette a Horthy Miklós kormányzó által vezetett új kormányzatot. Magyarországnak, amely a Kárpát–Pannon-medence nagy részét elfoglalta, területének kétharmadát, gazdaságának fontos alapjait és központjait át kellett adnia az új Csehszlovákiának, Romániának és a délszlávok államának. Számos franciául, angolul, németül, magyarul megjelent térkép és kiadvány hívta fel a figyelmet Magyarország integritásának katasztrófális megsértésére.

A trianoni békeszerződés felülvizsgálatára tett kísérletek a második világháború alatt a magyar kormányok szövetségváltásához vezettek. Ez idő alatt Budapest és egyes körzetek megtapasztalták az angol–amerikai repülőgépek bombázását, a német Wehrmacht és SS-csapatok bevonulását, a zsidó lakosok és menekültek haláltáborokba deportálását, a budai és pesti kerületek közötti összes Duna-híd lerombolását, majd az ostrom alatti heves harcok után a Vörös Hadsereg invázióját. Ebben az évben, 1945-ben Rónai András professzor fejezte be a „Közép-Európa Atlaszt”. A Közép-Európa népességéről és gazdaságáról szóló 171 térkép és magyarázatuk lett volna az alapja a későbbi béketárgyalásoknak, de végül ezt nem használták fel, és a trianoni szerződést sem módosították. Klinghammer István és tanszéki kollégái segítségével még az 1990-es években elkészült az atlasz digitális faksimile változata. Klinghammer István 2008-ban hívta fel a figyelmet a „térképek mesetermüvére” a Földrajzi Értesítő című szaklapban.

A második világháború három győztes hatalmának Jaltában és Potsdamban 1945-ben megrendezett konferenciáin Magyarországot a Szovjetunió (SZU) befolyási övezetéhez, Sztálin uralma alá rendelték. A parlamenti demokrácia építésére irányuló 1945 utáni kísérleteket szovjet nyomásra megakadályozta egyfajta szocialista egységpárt megalakulása és a szovjet mintán alapuló új alkotmány elfogadása 1949-ben. Ebben az időben kezdte meg az ifjú István iskolai tanulmányait. Az új Magyar Népköztársaság fővárosában, Budapesten átélte annak konfliktusait és sikereit. 1956 októberében Budapesten átélte az új uralom elleni népfelkelést, amelyet szovjet csapatok segítségével levertek.

Ezt követően ebben a városban, mint kiindulópontban átélte a magyarországi és európai gazdasági és politikai liberalizáció régóta tartó konfliktusos folyamatait. Ezek végül 1989 májusában elvezettek Magyarország ausztriai határának lebontásához, amelyet további könnyítések követtek, majd 1989. október 23-án a harmadik Magyar Köztársaság kikiáltásához. Ezt az évet a megosztott Európa végének globális politikai dátumaként, illetve annak a világméretű hidegháborúnak a végeként emlegetik, amely 1945 júliusában/augusztusában a győztesek potsdami konferenciájával (és az első hirosimai atombomba ledobásával) kezdődött, és szimbolikus véget ért a berlini fal 1989. november 9-i leomlásával.

Klinghammer István ebben az időszakban élte át meghatározó szellemi és szakmai fejlődését, karrierjét a tanulótól (1959, érettségi) az egyetemi hallgatóig (1966), az Eötvös Loránd Tudományegyetemen doktorált egyetemi adjunktusig (1967), majd itt lett egyetemi tanár (1994), s itt vált sikeres tudományos menedzserré, megbecsült és nemzetközileg is elismert térképésszé. Ennek során olyan készségeket és képességeket kapott, amelyeket a természetes tehetségéből fejlesztett ki. Mindig nyitott volt az új dolgokra, nagy figyelemmel tudott olvasni és másokat meghallgatni, gyorsan ötvözhette a régi tapasztalatokat új gondolatokkal, és így számos problémára megoldást talált; barátságos, nyelvileg tehetséges, figyelmes és sikeres szervező. Részben talán az ELTE geofizikusának és sokoldalú pro-

fessorának, Bizonyosan szerepet játszott István fejlődésében az ELTE geofizikusának és sokoldalú professzorának, Stegena Lajosnak a példája is, aki 1982-ben Lazarus Secretariust nevezte meg első magyar térképésznek, és reprodukálta az 1528-ban nyomtatott Tabula Hungariae-t. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egyetlen eredeti térkép 2004-ben került fel az UNESCO dokumentumok világörökségi listájára.

Ezt a korszakot politikailag a hidegháború időszakának nevezzük, amelyben az Egyesült Államok és a Szovjetunió és más nukleáris hatalmak (valamint szövetségeseik és függő államaik) fegyverhasználat nélkül harcoltak az uralkodó helyzetért a politikai és gazdasági világeseményekben. Ezekben a konfliktusokban támogatták a puccsokat és jóváhagyták a függő országok közötti kirobbant háborúkat, gyakran még támogatták is. De a konfliktus legfontosabb eszköze a szövetséges országok hadseregének, közigazgatásának, gazdaságának és kultúrájának a saját modell szerinti fejlesztésében nyújtott segítség volt. A kormányok legfontosabb vitái a Biztonsági Tanácsban és az ENSZ közgyűlésében zajlottak, amelyet 1945 őszén alapítottak a Népszövetség (1919–1946) utódszervezeteként: elvileg a világbéke megőrzése érdekében! Az ENSZ szimbóluma egy stilizált síkvetületű világ-térkép. Ez alatt az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsában, regionális kartográfiai konferenciákon, valamint néhány szakosított intézményben, pl. az UNESCO-ban (oktatás, tudomány, kultúra), a FAO-ban (élelmezésügy, mezőgazdaság), az ICAO-ban (polgári repülés), az IMO-ban (tengeri szállítás) is foglalkoztak és foglalkoznak térképészeti problémákkal és feladatokkal.

A hidegháború idején számos új független állam jött létre egyrészt a korábbi gyarmatok nemzeti függetlenségének elnyerésével, másrészt államok megosztása és új határok révén. Sok esetben ezeknek az országoknak az egyik első állami feladata az új határok felmérése és kijelölése volt, valamint az országterület természeti és társadalmi ellátottságának felmérése volt. Visszatekintve úgy tűnik, hogy azok a térképek és atlaszok, amelyeket az első világháború után fejlesztettek ki, és amelyeket általában nemzeti atlaszoknak neveznek, ösztönző mintaként szolgáltak.

Ezek az atlaszok sajátos kategóriát alkotnak, amelynek ösztönző előfutára volt az 1878-ban kiadott Német Birodalom természetföldrajzi-statisztikai atlasza (R. Andree és O. Peschel), az 1887-es Ausztria–Magyarország természetföldrajzi-statisztikai kézi atlasza (J. Chavanne) és hasonló kiadványok. Sokoldalú tematikus térképeikkel (valamint a domborzatábrázolás problémájára vonatkozó különböző javaslatokkal, a kétdimenziós térképeken a harmadik dimenzió bemutatásával) népszerűsítették a kartográfia iránti érdeklődést és az elméleti (Karl Peucker, 1902, 1910) vagy a tudományos térképészet (Max Eckert, 1907) ideájának fejlesztését.

Magyarországon már 1959-ben eltervezték azt az atlaszt, amely elsőként viselte a „Magyarország Nemzeti Atlasza” címet. Főszerkesztője a jól tájékozott Radó Sándor, aki az atlaszt a Magyar Tudományos Akadémia Földrajzi Bizottságának és a Kartográfiai Vállalatnál egy (Papp-Váry Árpád által vezetett) munkacsoportnak a támogatásával készítette el. Az atlasz 112 oldalon 29 x 40,6 cm-es méretben, 280 tematikus térképen, többnyire 1:1 milliós vagy 1:2 milliós méretarányban mutatja be Magyarország természeti képét (ez a térképek 30%-a), lakosságát és településeit (10%) és a sikeres szocialista gazdaságot (60%). Az atlasz azonban csak 1967-ben jelent meg.

Ebben az időben a világ minden tájáról származó vezető kartográfusok megalapították a Nemzetközi Térképészeti Társulást (ICA) a nemzetközi együttműködés előmozdítása érdekében. Az alakuló ülés Svájcban volt 1959-ben, a szervezet 1961-ben Párizsban tartotta első konferenciáját, és első elnökévé a zürichi ETH elismert svájci egyetemi oktatóját,

Eduard Imhof (1895–1991) professzort, a térképi domborzatábrázolás mesterét választották négy évre. 13 utódja között volt Konsztantyin Szaliscsev (Szovjetunió), Arthur R. Robinson (USA), Ferdinand Ormeling (Hollandia), Fraser Taylor (Kanada) és William Cartwright (Ausztrália).

Azóta az ICA rendszeres, minden kontinensen megrendezett konferenciájával (pl. Moszkva 1976, Perth 1984, Budapest 1989, Ottawa 1999, Durban 2003, Tokió 2019) fórumot hozott létre a térképészek nemzetközi gondolat- és tapasztalatcseréjéhez. Az ICA 1968-as újdélhi konferenciáján a prágai Antonín Koláčny (1910–1992) bemutatta a „térképészeti információk kommunikációja” koncepcióját, amely amerikai kommunikáció-elméleti modelleken alapult, és gyorsan az elméleti térképészet alapvető fogalmává vált. Gyümölcsöző kiegészítője volt ennek a grafikus változók fogalma, amelyet J. Bertin a „Sémiologie Graphique” című munkájában említett. A „Les diagrammes, les reseaux, les cartes” Párizsban jelent meg 1967-ben, melynek elveit világszerte tanulmányozták, és sokoldalúan alkalmazták.

Az ICA sikeres volt tematikus munkacsoportok és bizottságok létrehozásában is, amelyek be is mutatták munkájuk eredményeit a konferenciákon. Az első szakmai problémák a nemzetközi terminológiával és a képzési feladatokkal; később a földrajzi nevek helyesírásával és a földrajzi információs rendszerekkel voltak kapcsolatosak. Klinghammer István sok éven át dolgozott az Oktatási és Képzési Bizottságban tagként, rendszeres előadóként, szerzőként (A kartográfia alapjai), mint újító tevékenykedett (Elektronikus Atlaszok), érdeklődött az Atlasz Bizottság munkája iránt is és ICA tanácskozásokat, konferenciákat szervezett Magyarországon. A Nemzetközi Térképészeti Társulás 2003-ban tiszteletbeli tag (honorary fellow) kitüntetéssel ismerte el Klinghammer István szakmai tevékenységét. Meg kell említeni, hogy laza együttműködés volt a Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) nemzeti és regionális atlaszokkal foglalkozó rokon bizottságával, amely 1956-ban kezdte meg munkáját Konsztantyin Szaliscsev elnöksége alatt.

Az ICA már hosszú évek óta küldetésének tekinti, hogy nemzetközi szinten népszerűsítse a térképészet és a geoinformatika tudományterületét. Fontos célként határozza meg a térképészet és a térinformatikai hozzájárulását a világ problémáinak megértéséhez és megoldásához, a környezet, a gazdaság és a társadalom térbeli vonatkozású információi nemzeti és nemzetközi felhasználásának előmozdítását, valamint elősegíti a térképészet és a geoinformatika új ismereteinek átadását az országok között és azokon belül.

A térképészet és a geoinformatika szoros kapcsolatát már Karl Peucker és Max Eckert repülési térképekről és távérzékelésről szóló korai írásaiban megemlítik. A hidegháború idején vált globális érdekből kutatássá, amikor a világhatalmak technikai eszközöket fejlesztettek ki az ellenséges erők helyszíneinek, bázisainak és telepítési területeinek felderítésére a szövetség teljes területén. A kémrepülőgépek felderítési hatékonyságát a katonai kémhűldok fejlesztésével növelték, a felderítés pontosságát javították a nagy felbontású kamerák, radarok és egyéb elektronikus érzékelők. A műholdas adatok továbbítására külön kommunikációs technológiákat fejlesztettek ki. A nyilvánosság számára a Föld műholdas feltárását hatékonyan propagálták, a tömegtájékoztatói eszközök világra szóló hírként tálták a világűr feltárásának egyes eseményeit, mint pl. az első ember által végrehajtott űrrepüléseket (J. Gagarin/SzU, 1961 és A. Shepard/USA, 1961), az első holdraszállást (N. Armstrong és E. Aldrin, 1969 az Apollo 11-gyel/USA), az első magyar űrhajóst a világűrben (Farkas Bertalan, 1980 a Szozuz 35-tel/SzU).

Ebben az időben megindult a fejlesztés abba az irányba, hogy kereskedelmi vagy gazdasági célú műholdakat fejlesszenek ki és bocsátanak pályára. Ezek közé tartoznak a korai hírközlési és televíziós műholdak, a műholdas geodézia és a meteorológia mesterséges

holdjai. A térképészet szempontjából az első erőforrás-kutató távérzékelési műhold, az ERTS-1 (1975-től LANDSAT) felbocsátása volt különösen fontos. Az akkor nagynak számító felbontású, részletgazdag színes képeket a médiában is terjesztették, tankönyvekben szerepeltek és új képes atlaszokban tették közzé. Ezek újszerűen mutatták be földünket; később a holdról és néhány bolygóról is készültek ilyen felvételek. Ezek váltak a különféle aktuális térképek alapjává, beleértve a nehezen elérhető homok- és jégsivatagok térképeit is.

A föld katonai és békés célú feltárásának párhuzamos fejlődése globális társadalmi újragondolást is eredményezett. Ez 1972-ben a Római Klub kritikusi jelentésében „A növekedés határai” címet kapta. Egy évvel korábban, a „The State of the World Atlas” című Londonban kiadott politikai atlaszban M. Kidron és R. Segal feltűnést keltett a térképi témák kiválasztásával, az erős színekkel és szemléletes feliratokkal, valamint kartogramokkal. Az 1972-es német „Éhség és fegyverek” című kiadvány alcíme összefoglalja a szerzők aggodalmát, hogy megmutassák a gazdag (katonai szempontból is fejlett) államok és a szegény posztkoloniális „fejlődő országok” közötti kontrasztot, és rámutassanak a potenciális globális konfliktusokra. Ezt követve kifejlődött a népszerű térkép-szöveg-kép kiadványok új műfaja. Sikeres jelenkori példa erre a „Globalizáció atlaszá”-nak rendszeres kiadása, amelyet 2003-tól a párizsi Le Monde Diplomatique kiadó adott ki változó súlypontokkal, problémaorientált szövegekkel, változatos térképekkel és grafikákkal, 2006 óta németül is.

Érintőlegesen azt is meg kell említeni, hogy napjainkban – a világ problémái elől menekülve – további sajátos térképek is készülnek. Sokan ábrázolják a mesék és fantasztiikus elbeszélések fantáziavilágát folyóhálózattal, szintvonalakkal, sziklarajzzal, növényzeti jelekkel ugyanúgy, mint a valós világ térképein; ennek példái J. R. Tolkien „Gyűrűk Ura” című könyvéhez készült számos térkép és atlasz.

Bolygónk távérzékelési eszközeinek és módszereinek fejlődése és differenciálódása – a kezdeti verseny után – elősegítette a kutatási módszertan fejlődését és a földtudományok számos ágának technikai megújítását; emellett a kutatási eszközök és módszerek hasonlósága vagy azonossága egyes tudományágak közeledéséhez és együttműködéséhez vezetett. Manapság a digitális módszereket a földtudományok szinte minden ágában alkalmazzák az alapvető adataik/információik kinyerésében/rögzítésében, a kiválasztott adatok/információk feldolgozásában és az ezt követő felhasználó-orientált megjelenítésben, ezen adatok/információk további feldolgozásában vagy felhasználásában. Klinghammer István már korán meghívta a szakembereket az elektronikus atlaszok nemzetközi szemináriumára (Visegrád, 1993), amelynek előadásai az Eötvös Loránd Tudományegyetem és az ICA kiadásában jelentek meg. Liqiu Meng pedig a térképeket a való világ sokoldalú digitális modelljeként mutatta be 2014-es „Térképészet” című írásában: a „Handbook of Mathematics” című művében!²

Ez a fejlemény sugallja, hogy a tudományágak összefüggését az összehasonlítható kutatási objektumokkal és az összehasonlítható kutatási módszerekkel új fogalomban foglaljuk össze. A geodézia és a térképészet esetében ez az általános fogalom a geoinformatika, amelyet az új német tankönyvek címeiben használnak. Egy példa erre a „Geoinformatika”

² Vonzó betekintést nyújtott a kartográfia egész történetébe a „Cartes et figures de la Terre” című kiállítás 1980-ban a párizsi Georges Pompidou Központban, valamint az azonos című terjedelmes kísérelőkötet (480 pp., számos illusztráció).

című gyűjteményes kötet, amelyet 2019-ben Monika Sester (TU Hannover) szerkesztett, és amely Lorenz Hurni és René Sieber (mindkettő ETH Zürich) fejezetével kezdődik: „Atlas Information Systems”. Magyarországon, az Eötvös Loránd Tudományegyetem kartográfusai gyakorlatilag hasonló földtudományi szakterületeket egyesítettek a Térképtudományi és Geoinformatikai Intézetben.

A térbeli adatokból való adatgyűjtés, adatfeldolgozás, adatmegjelenítés és adatvizualizáció jelentik általában a térképészeti kommunikáció modelljének új fogalmát, amelyet a hidegháború tapasztalatai után a fogalmi modell mindkét oldalán ki kell egészíteni a motivációról és cselekvésről szóló cselekvéseméleti fogalmakkal és kifejezésekkel. Ehhez a „concertation” (*a fenntartható gazdasági fejlődésben való részvétel*) fogalma alatt a térképészet új területeként kezdeményezésekre volt szükség, így ez a fogalom a „Térképészet története a 20. században” című műben még nem szerepel.

A térképészet megváltozott tudományos alapjainak hatására jó példát mutat az új, harmadik kiadásban megjelenő Magyar Nemzeti Atlasz, amelynek koncepciója a hidegháború vége és Magyarország európai uniós csatlakozása után az új politikai és gazdasági feltételek között alakult ki. Az 1989-es második kiadású Magyar Nemzeti Atlaszban Klinghammer István csak a gazdasági térképek szerzőinek hosszú listáján szerepelt. A harmadik Magyar Nemzeti Atlasz első megjelent kötetében közvetlenül Kocsis Károly szerkesztőbizottsági elnök után szerepel Klinghammer István, mint a szerkesztőbizottság tiszteletbeli elnöke. Zentai László intézetigazgatót, mint a Térképészeti Tanácsadó Bizottság elnökét említik.

Az atlaszt a Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézete adja ki. Az atlasz könnyen kezelhető, 31 x 42,5 cm-es méretben jelenik meg, amelyben a Magyarország kétoldalas térképe 1:1 000 000-es méretarányú. Az atlasz két változatban (magyar, illetve angol nyelven) négy tematikus kötetben jelenik meg: 1. A magyar állam és helye a világban, 2. Természeti környezet, 3. Társadalom, 4. Gazdaság.

A Magyarország természeti környezetéről szóló, elsőként kiadott (valójában a 2.) tematikus kötet a megjelenésével nagy érdeklődést, elismerést és csodálatot keltett a 2019-es tokiói Nemzetközi Térképkiállításán. A magyarországi földtudomány számos ágának kutatási eredményeit összefüggéseiben mutatja be gyönyörű, finom, részletgazdag térképeken (szöveggel kiegészített kétoldalas térképeken és számos kisebb térképen). Egyes térképek, mint például a tektonika, a domborzat és a vízrajz, a földrajzi tájak természetes, határokon átnyúló kapcsolatai, a Kárpát–Pannon-térséget is két oldalon mutatják be. Minden térkép kivitele kiváló minőségű. Még a legkisebb objektumok is (a geológiai vagy a növényzeti térképeken) gyorsan és egyértelműen azonosíthatók a pasztell színű felületek, finom raszterek és jelek kombinációjának köszönhetően. És az új témákhoz, új tartalmakhoz új jelöléseket fejlesztettek ki. Öröm a szemnek az atlaszt lapozgatni. És öröm látni, olvasni és megérteni a pontos szövegeket és a kiegészítő földi, légi és a műholdképeket. Tartalmi szempontból a 2. kötet 13 fejezetre oszlik: a „Magyarország dióhéjban” bevezetőt hagyományos sorrendben három geológiai fejezet követi, majd térképek az éghajlatról és a vízről, a talajról, a növényzetről és az állatvilágról, amelyeket a 10. fejezet foglalja össze. A következő térképek, szövegek és képek újak egy nemzeti atlaszban: ezek a környezetvédelemmel (11.), a természetvédelemmel (12.) és a természeti veszélyekkel (13.) foglalkoznak. Sok újdonság van ebben az atlaszban. Különlegesség a kis területek nagy méretarányban bemutatató néhány térkép. Ilyen például a Budapest térségében a Duna két partját ábrázoló 1:50 000 méretarányú teljes oldalas geomorfológiai térkép. Ezen megfigyelhető, hogy a budai hegyek és a pesti árterek milyen erős hatást gyakoroltak és gyakorolnak a magyar főváros két részének kezdeteire és fejlődésére. De ez már egy másik történet.

A nagy város, Budapest, a világot járt Klinghammer István szülőhelye és életének középpontja sokat változott az elmúlt 80 évben. A háborúk és harcok okozta károkat már régóta helyreállították, új igazgatási, kereskedelmi és közlekedési infrastruktúra jött létre, valamint kiterjedt lakónegyedek formálódtak zöldterületekkel és sportlétesítményekkel a beköltözők számára, ami 1,8 millióra növelte Budapest lakosságát. Magyarország lakosságának közel 20 százaléka él a fővárosban.

Budapest nem csak a magyarokat vonzza, akik munkát és jövedelmet találnak a feldolgozóiparban, a nagy- és kiskereskedelemben, a közlekedésben, a metropolisz hazai és élénk nemzetközi turizmusában. Az ország fővárosa sok embert foglalkoztat, akik a város, a megye és az egész ország működtetésében és igazgatásában dolgoznak. Az 1902-től a Duna bal partján található csodálatos neogótikus Országház épülete a fiatal köztársaság szimbolikus központja a környező minisztériumok sokszínűségében.

Vannak, akik azért jönnek Budapestre, hogy csak rövid időt töltsenek ott, például turisták, akik a város termálfürdőit és egyéb szolgáltatásait veszik igénybe, mert egészségesek akarnak maradni. Vagy olyan turisták, akik szeretnék élvezni a fontos múzeumok, színházak, zenekarok és folklóregyüttesek kínálatát, beleértve a kiadós magyar ételeket, édességeket és magyar borokat. És van a minden kontinens számos országából érkező fiatalok nagy, sőt egyre növekvő csoportja, akik tudományos képzésre, munkára és kutatásra jönnek Budapestre.

Ez a fejlődés 1635-ben kezdődött a nagyszombati jezsuita főiskola alapításával Magyarország azon részén, amelyet nem hódítottak meg és foglaltak el a Közép-Európába előre nyomuló oszmánok. A Habsburg-seregek oszmánok elleni sikeres háborúi után Mária Terézia császárné 1777-ben elrendelte, hogy a megnövekedett egyetem a felszabadított Budára, majd 1784-ben Pestre költözzön. Itt kapta a „Magyar Királyi Egyetem” nevet. 1921-től 1950-ig alapítójának, Pázmány Péternek a nevét viselte, azóta a fizikus és rektor nevét viseli: Eötvös Loránd Tudományegyetem. Az egyetem néhány ismert végzőse: Kossuth Lajos (1802–1894, szabadságharcos); Hevesy György (1885–1966, kémiai Nobel-díj 1943); Békésy György (1899–1972, orvosi Nobel-díj 1961), Harsányi János (1920–2000, közgazdasági Nobel-díj), Gergely Ágnes (*1933, író), Klinghammer István (*1941, térképész), Orbán Viktor (*1963, magyar miniszterelnök).

Budapest ma nemzetközi tudományos központ. Tudományos teljesítményeik és eredményeik elismerésének hierarchiájában a Magyar Tudományos Akadémia van a csúcson, utána következnek az elismertség sorrendjében a nagy fővárosi egyetemek, a különböző vallási közösségek hat nem állami egyeteme, majd a különböző főiskolák. Budapestten lehet természet- és bölcsészettudományi, műszaki tudományágakat, ezen kívül dráma- és filmművészetet, valamint katolikus, protestáns és zsidó teológiát, illetve közgazdaságtant és nemzetvédelmet hallgatni. Egyes egyetemek és főiskolák részben vagy teljesen idegen nyelven kínálják oktatási ajánlataikat; például a 2001-ben alapított Andrassy Gyula Német Nyelvű Egyetemen a tanítás csak német nyelven folyik. A kartográfiát és a geoinformatikát azonban csak a legrégebbi és legjobb egyetemen, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen lehet egyetemi szinten tanulni. Az egyetem rendszeresen első helyezést ér el a magyar egyetemi rangsorban.

Klinghammer István (mint mindig) kötődik egyeteméhez, elkötelezett egyetemi tanár volt és még mindig az, hallgatóinak és munkatársainak sokoldalú támogatója, térképészeti tankönyvek szerzője, folyóiratokban és emlékkiadványokban található különböző információgazdag és érdekes írások szerzője, hazai és nemzetközi konferenciák előadója, a nem-

zetközi térképészeti együttműködés és a több szakterületet érintő geoinformatika előmozdítója. Ezen túlmenően szülővárosa, Budapest és szülőhazája, Magyarország elkötelezett, világhírű képviselője.

És Klinghammer István szerető férj, gondoskodó apa, boldog nagypapa is. Ad multos annos, kedves Barátom!

A 20. századi térképészet fejlődésének átfogó áttekintését a „Mapping in the Twentieth Century“ két kötete nyújtja. A szövegeket elismert szakértők írták a „The History of Cartography“ projekt részeként, és a kötetek gazdagon illusztráltak. A Mark Monmonier által szerkesztett és kiadott két kötet 2015-ben jelent meg, mint a projekt 6. kötetének 1. és 2. része, amelyet a University of Chicago Press adott ki. [Ez a mű szócikkeket is tartalmaz a két világháború háborús hatalmainak és hadszíntereinek korábban titkos katonai térképezéséről is.]

A térképészet és a térképek történetének, mindenekelőtt a tudományág legújabb fejlődésének bemutatását a térképészeti tankönyvek különböző kiadásai közvetítik.

1. Példa erre Arthur H. Robinson amerikai tankönyve: „Elements of Cartography”, 1. kiadás. 1953. Minden új kiadást fiatalabb kollégák közreműködésével aktualizáltak – az 1995-ben megjelent 7. kiadásig: A.H. Robinson, Morrison J.L., Kimerling, A.J., Guptill, S.C.
2. Egy másik példa M.-J. Kraak és F. Ormeling 2021 „Cartography – Visualization of Geospatial Data” című tankönyvének negyedik kiadása; az első kiadás címe 1996-ban: „Cartography: Design, Production and Use of Maps”.

A legjobb térképgyűjteménynek, amely a kartográfia egyetemes fejlődését [a történelem előtti agyag- és papirusz-térképektől a pergamen- és papír-térképeken keresztül a Google és a Worldmapper képernyőtérképeiig bemutatja, rövid szöveges leírásokkal], a „MAP – Exploring the World” című könnyen kezelhető könyvet tartom, amely először a Phaidon-Verlagnál jelent meg Londonban, és ezután további kiadásokban két formátumban.

Fordította: Györffy János, Gercsák Gábor, Török Zsolt Győző, Zentai László

A HIPPARKHOSZNAK TULAJDONÍTOTT VETÜLET REKONSTRUKCIÓJA

Reconstruction of the map projection attributed to Hipparchus

Pápay Gyula

Universität Rostock, gyula.papay@uni-rostock.de

Összefoglalás

A Ptolemaiosz előtti időkből származó ókori források utalásokat tartalmaznak egy olyan világtérkép-vetületre, amelyben a meridiánok a pólus irányában összetartanak. Mivel egy ilyen, a szélességi körök hossztartóságát figyelembe vevő vetület konstrukciója trigonometriai ismereteket igényel, elkészítését hipotetikusán Hipparkhosznak lehet tulajdonítani. A tanulmány ennek a vetületnek két lehetséges változatú rekonstrukciójára tesz kísérletet.

Kulcsszavak: Hipparkhosz, vetületi rekonstrukció

Abstract

Ancient sources from pre-Ptolemaic times contain references to a world map projection in which the meridians appear converging towards the pole. Since the construction of such a projection, (in which particular attention is paid to the scale invariance of the parallels), requires trigonometric knowledge, its creation is hypothetically attributed to Hipparchus. The article attempts to reconstruct this projection in two possible variations.

Keywords: Hipparchus, reconstruction of a map projection

1. Bevezetés

A Klinghammer Istvánnal és Török Zsolttal közösen írt könyvünk „Kartográfiatörténet” címmel 1995-ben jelent meg. Ebben a tanulmánykötetben már kísérlet történt Hipparkhosz vetületének rekonstrukciójára (53. old.). Hipparkhosz (i.e. 160 körül–i.e. 125 körül) nem csak a csillagászat terén ért el jelentős eredményeket, hanem a kartográfia terén is, és szerepet játszhatott az elméleti kartográfia megalapozásában. Hatást gyakorolt Klaudiosz Ptolemaioszra is, aki i.sz. 150 körül írta meg tanulmányát a világtérkép szerkesztéséről. „Geographike hyphegesis” című művében három vetületet megszerkesztését írta le. Szerkesztési utasításában minden adat eredetét ill. levezetését megadta, egyetlen adat kivételével, amelynek pedig az első vetület megszerkesztésében alapvető jelentősége van. Ez a szélességi körök középpontjának a meghatározására vonatkozik. Nem derül ki ugyanis, hogy ennek a pontnak az egyenlítőhöz való 115 egységnyi távolságát milyen módon vezette le.

2. Hipparkhosz a források tükrében

Hipparkhosz (i.e. 160 körül–i.e. 125 körül), a jelentős görög csillagász kartográfiai vonatkozású tevékenységét csupán a korabeli források hivatkozásainak ill. utalásainak alapján

ismerjük. Ptolemaiosz Almageszt című csillagászati művében kb. százszor hivatkozik Hipparkhoszra (STÜCKELBERGER, ROHNER, Ergänzungsband, p. 125) ezzel szemben a „Geographike”-ben csupán kétszer (PTOLEMAIOS, 1.42, 1.74), de ezek a hivatkozások is csak a csillagászati alapon történő helymeghatározásra korlátozódnak. Sztrabón i.sz. 7 körül írt „Geographika” című munkája jóval több utalást tartalmaz Hipparkhosz kartográfiai vonatkozású felfogásáról (STRABÓN). Ezekből a következő megállapításokra lehet következtetni. Hipparkhosznak jelentős érdeme volt abban, hogy a csillagászatban használt fokhálózati rendszert a földi térképekre is alkalmazták. Nyilvánvaló, hogy a csillagászati módszer alapján nyert helymeghatározás eredményeit ebben a fokhálózati rendszerben kívánta ábrázolni. A forrásokban nincs adat arra, milyen vetületben ábrázolta a fokhálózatot, erre csak következtetni lehet. Sztrabón egy olyan vetület létezéséről is beszámol, amelyben a szélességi körök párhuzamos egyenes vonalak, a meridiánok viszont a pólus irányában konvergálnak (STRABÓN, 2.5.10). Jóval későbbi források ennek a vetületnek a megalkotását Hipparkhosznak tulajdonították (BERGER, p. 200). Ptolemaiosznak is ismernie kellett ezt a vetületet, mivel azért bírálta Türoszi Marinosz (i.sz. 100 körül) vetületét, mert abban a meridiánok párhuzamos vonalakként jelennek meg (1.20.3).

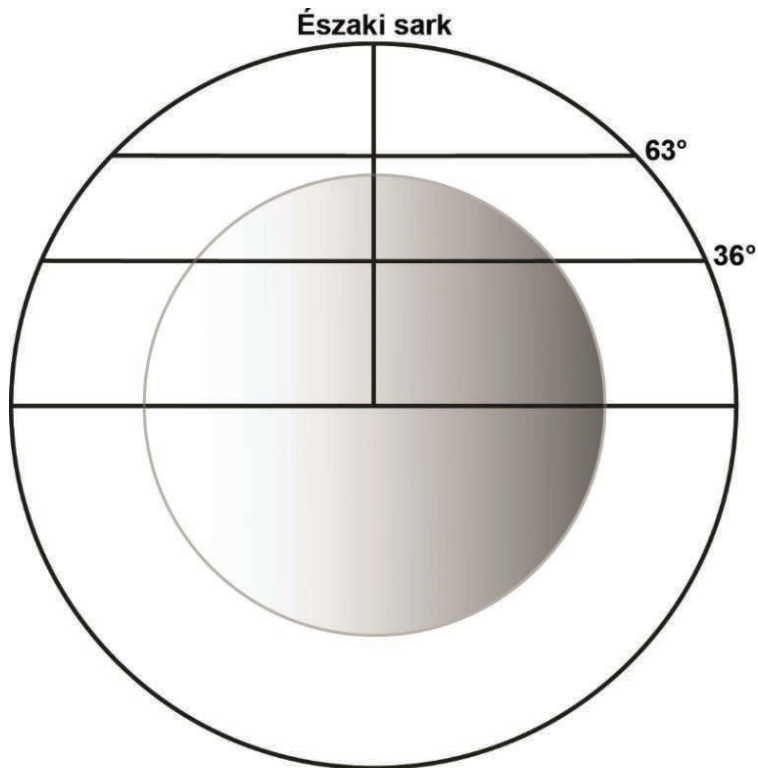
3. A Hipparkhosznak tulajdonított vetület szerkezete

A pólus felé konvergáló meridiánok alkalmazása feltételezi azt, hogy megszerkesztőjének ismerete volt arról, hogy milyen hosszúak az egyes szélességi körök az egyenlítő hosszúságához viszonyítva. Alfred Stückelberger, Gerd Grasshoff és Heiner Rohner szerint ezt Ptolemaiosz a koszinusz-függvénnyel számította ki (STÜCKELBERGER, GRASSHOFF, p.83; STÜCKELBERGER, A., ROHNER, p. 40). Ennek alapján a Rhodoszi szélességi kör a 36° koszinuszának arányában rövidül meg, amelynek az értéke 0,8090. A modern matematikai írásmód szerint ez igen egyszerűnek látszik, a korabeli írásmód azonban bonyolultabb volt. A szélességi körök egymáshoz való hosszúsági viszonyát már Marinosz is ismerte, és ezt feltehetően Hipparkhosztól vette át, aki először készített szinusz- ill. koszinusz táblázatot. Az elkészítés módszerének leírása elveszett ugyan, de Ptolemaiosz az „Almageszt”-ben ezt megadta (SAIN, p.255). Ebben a vonatkozásban felmerül a kérdés, hogy létezhetett-e egy jóval egyszerűbb módszer is a szélességi körök egymáshoz való viszonyának meghatározására?

A korabeli térképek lényeges közös tulajdonsága volt, hogy megszerkesztésükben a diafragmából indultak ki. A diafragma Dikaiarkhosz (kb. i.e. 236–i.e. 296) térképén a Rhodoszon áthaladó szélességi kör egyenes vonalú ábrázolása volt. A Rhodoszon áthaladó meridián a diafragmára merőleges vonalként jelent meg. Ezek a vonalak hossztartóak voltak. Ez azt jelentette, hogy a félgömb síkba fejtése nem vetítéssel történt, hanem a félgömb síkba lapításával. Ezt az eljárást Ptolemaiosz is használta. Első „vetületének” szerkesztése két egymásra merőleges vonallal kezdődik, az egyik az egyenlítő, a másik pedig a középmeridián. Ebben a szerkesztési fázisban az egyenlítő még hossztartó, a kész vetületben a rhodoszi szélességi kör lesz hossztartó. Ez azt jelenti, hogy Ptolemaiosz is egy síkba lapított félgömbből indult ki. Ezt szemlélteti az 1. ábra.

Ptolemaiosz a „nagykör” (mai terminológiával „főkör”) megnevezést különböző értelemben használta. Nagykörnek nevezte az egyenlítő és a meridiánok körét. Szerkesztési utasításaiiban azonban ezzel a fogalommal jelölte a földgömb transzformációjából eredő nagyobb kört is. A továbbiakban a „nagykör” elnevezést kizárólag ebben az értelmezésben használjuk. A nagykör lehetővé teszi azt, hogy a félgömb szélességi köreinek hosszúságát

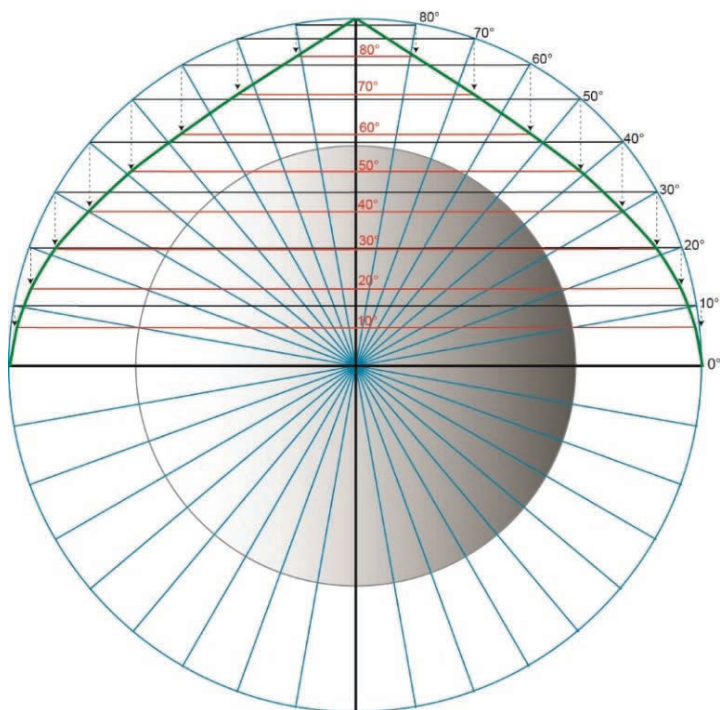
grafikai úton határozzuk meg. Ezt a 2. ábra szemlélteti. Ez a módszer nem található meg sem Hipparkhosz fragmentumaiban, sem pedig Ptolemaiosz leírásában. Az „Almagest” alapján nagyon valószínű, hogy Ptolemaiosz ezt ismerte. Feltehető az is, hogy ezt Hipparkhosztól vette át.

e = egység, 0,5mm

**Az egyenlítő hossza a földgömbön 360e,
a lelapított félegyenlítő hossza 180e.**

1. ábra A glóbusz félgömbjének viszonya a lelapítással transzformált formájához

2. ábra A félgömb szélességi körei hosszúságának meghatározása

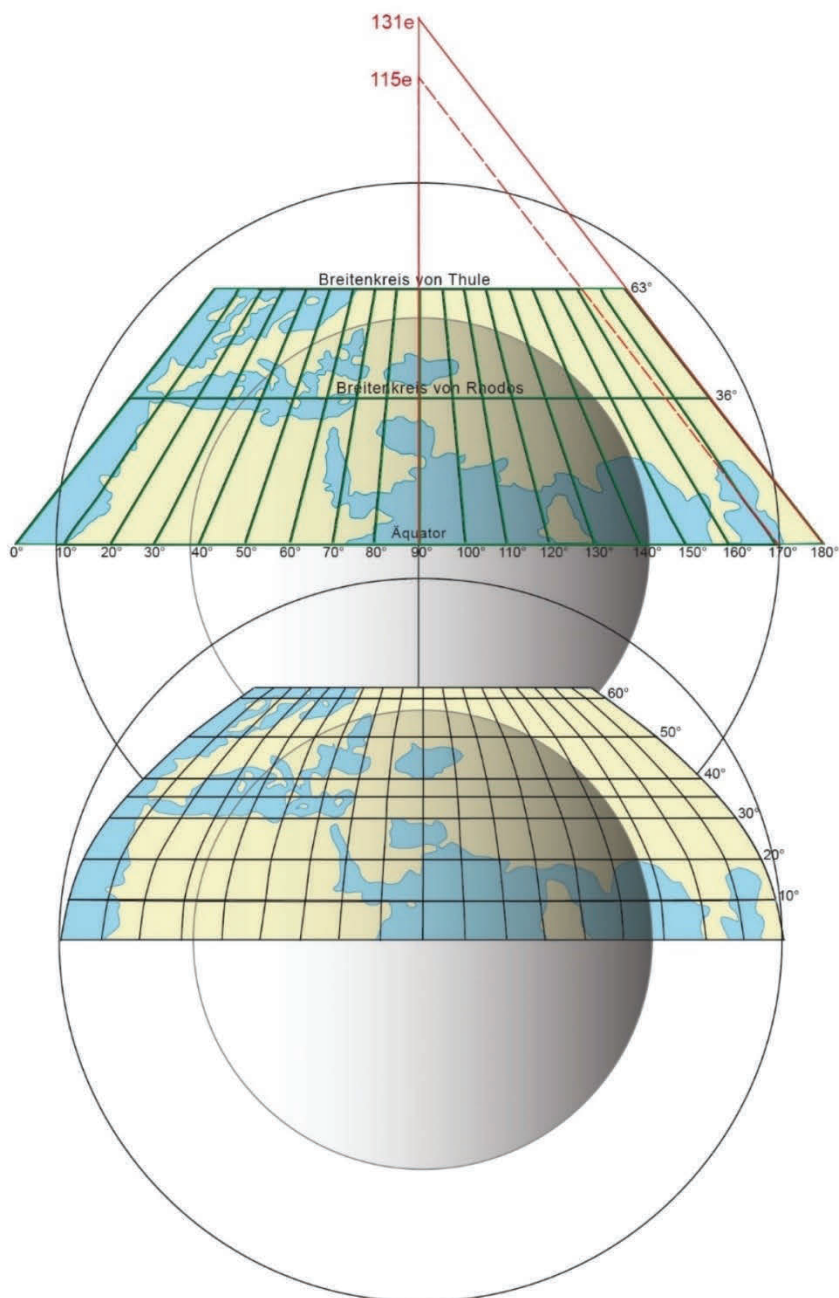
Az ábrán a piros vonalak a szélességi körök torzulásmentes hosszúságát ábrázolják. A kezdőmeridiánt és a 180° -os meridiánt zöld vonalak szemléltetik. Ezek tulajdonképpen szinuszgörbék.

A Hipparkhosznak tulajdonított vetület fokhálózatának szerkezetéről a források alapján csak annyit tudunk, hogy a meridiánok a pólus irányában konvergáltak. Arra vonatkozólag, hogy a meridiánok egyenes vagy görbe vonalak voltak-e, nincsen adat. Ezért ennek a vetületének a rekonstrukciójánál két lehetőség is van.

Az első változatnál a meridiánok egyenes vonalúak. Feltételezhető, hogy Hipparkhosz a meridiánok „kiegyenesítését” ugyanolyan megfontolások alapján hajtotta végre, mint Ptolemaiosz. A Rhodoszon áthaladó szélességi kört hossztartóan ábrázolta. Az egyenlítő és a Thulén áthaladó szélességi kör hosszúságának egymáshoz való viszonyát közel valóságosan kívánta ábrázolni, amit a 3. ábra szemléltet. Ehhez egy egyenest kellett húzni, amely az egyenlítő és a 36° szélességi kör végpontjait köti össze. Ez a vonal a meghosszabbított középméridiánt 115 egységnyi távolságban metszi az egyenlítőtől. A meridiánok konvergencia-pontja lehetett itt is. Valószínűbbnek tűnik azonban az, hogy a konvergencia-pontot az ezzel az egyenessel párhuzamos vonallal határozta meg, amely a rhodoszi szélességi kör végpontján halad át. Ez 131 egységnyire van az egyenlítőtől. A 3. ábra ezt az eljárást szemlélteti. Azt a korábbi feltételezésünket, hogy Ptolemaiosz a 115 egységnyi értéket a Hipparkhosznak tulajdonított vetületből vette át, nem tartjuk valószínűnek. A Stückelberger és H. Rohner erre egy igen bonyolult matematikai levezetést kreáltak (STÜCKELBERGER, A., ROHNER, H., p.41). Teljes biztonsággal megállapítható, hogy

Ptolemaiosz nem így járt el. Erre egy sokkal egyszerűbb grafikai módszer adódott. Ptolemaiosz egy olyan kört rajzolt az egyenes vonalú rhodoszi szélességi kör helyett, amely a nagykör középpontján, valamint a rhodoszi szélességi kör és a nagykör metszéspontján halad át. Ennek a körnek a sugara 115 egységnyi. Ptolemaiosz ezt a módszert alkalmazta a második vetületének megszerkesztésénél is, annyi különbséggel, hogy ott ezt Sziéne szélességi körére alkalmazta. Alfred Stückelberger és munkatársai 2006-ban még abból indultak ki, hogy Ptolemaiosz első két vetülete kúpvetület. Ennek a felfogásnak a kritikájára (PÁPAY 2005, p. 66) Stückelberger 2012-ben reagált és a korábbi felfogását módosította (STÜCKELBERGER 2012. p. 70, STÜCKELBERGER, ROHNER, 2012, p. 41, 45). A ptolemaioszi vetületek valódi jellegének meghatározása azonban akkor még nem volt ismeretes.

A Hipparkhosznak tulajdonított vetület rekonstrukciójának második változatában a meridiánok olyan görbék, amelyek a szélességi köröket hossztartóvá teszik. A kiindulási alapul ehhez az a 2. ábrán bemutatott módszer szolgál, amellyel a félgömb szélességi köreinek hosszúsága határozható meg. A kezdőmeridián egy szinuszgörbe, amely a középmeridián irányában fokozatosan kiegyenesedik és a 180° -nál újra szinuszgörbébe megy át. Ez a változat a csillagászati úton nyert helymeghatározások lokalizálására sokkal alkalmasabb volt, mint az első változat. Feltételezhető, hogy Hipparkhosz azért kritizálta Erathoszthenész (kb. i.e. 282–kb. i.e. 202) térképét, mert azon a szélességi körök nem voltak hossztartóak. Talán így értelmezhető Hipparkhosznak az a megjegyzése harmadik könyvében, hogy az ő munkája elsősorban nem földrajzi, hanem matematikai jellegű (STRABÓN, II. 1.41). Sztrabón Hipparkhosz kritikáját erősen bírálta, valószínűleg ebben szerepet játszhatott az is, hogy a trigonometriában kevésbé járatos Sztrabón, Hipparkhosz kritikáját nem minden esetben értelmezte helyesen.

3. ábra A Hipparkhosznak tulajdonított vetület rekonstrukciójának két változata a glóbusz és a nagykör vonatkozásában

4. A Hipparkhosznak tulajdonított vetület és Ptolemaiosz első vetületének jellege

Mind a két vetület egy lelapított félgömbből indul ki. A Hipparkhosznak tulajdonított és a ptolemaioszi vetület egyaránt transzformált ortografikus vetületek, módosításuk azonban különbözött egymástól. Félreértések elkerülése végett megjegyzendő, hogy Ptolemaiosz első vetületének megszerkesztésében nem szerepel a nagykör, hanem csak a második és harmadik vetület szerkesztési előírásaiban. Nem valószínű az, hogy Ptolemaiosz el akarta hallgatni, hogy milyen kapcsolatban van vetületének alapkoncepciója Hipparkhossszal, illetve a Hipparkhosznak tulajdonított vetülettel. Feltehetőleg azért nem szerepel a nagykör az első vetület leírásában, mert nem akarta annak megszerkesztését túl bonyolulttá tenni.

Irodalomjegyzék

- BERGER, H., 1903. *Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen*. Leipzig: Verlag von Veit & Comp.
- KLINGHAMMER I., PÁPAY GY., TÖRÖK ZS., 1995. *Kartográfia-történet*. A történetiség a térképészetben. A térképtudomány fejlődésének alapvonalai. A tematikus kartográfia fejlődése. Budapest: Eötvös Kiadó.
- PÁPAY, GY., 2005. Anwendung der Methoden der digitalen Bildbearbeitung zur Erforschung der Herausbildung der Kartennetzentwurfslehre in der Antike. *Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft Geschichte und EDV*, pp. 63-71. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag.
- SAIN, M., 1986. *Nincs királyi út! Matematikátörténet*. Budapest, Gondolat.
- STRABÓN, 1977. *Geographika*. Budapest, Gondolat.
- STÜCKELBERGER, A., GRASSHOFF, G. 2006. *Klaudios Ptolemaios. Handbuch der Geographie*. Griechisch – Deutsch. Basel: Schwabe Verlag.
- STÜCKELBERGER, A., 2012. Erfassung und Darstellung des geographischen Raumes bei Ptolemaios. Günzel, S., Nowak, L. (kiadók) *Karten Wissen. Territoriale Räume zwischen Bild und Diagramm*. Wiesbaden: Reichert Verlag, pp. 63-79.
- STÜCKELBERGER, A., ROHNER, H., 2012. Die mathematischen Voraussetzungen für die Weltkartenentwürfe des Ptolemaios. *Cartographica Helvetica: Fachzeitschrift für Kartengeschichte*, pp.39-45.

DOBRUDZSA NÉPEI AZ 1910-ES ÉVEKBEN GYÖRFFY ISTVÁN TÉRKÉPÉN

The peoples of Dobrogea in the 1910s on the map of István Györffy

Györffy János*

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
gyorffy@caesar.elte.hu

Összefoglalás

Györffy István, a neves néprajzos számos tanulmány- és gyűjtőutat tett a Balkánra, így többször járt Dobrudzsában is. Erről a területről jelent meg egy cikke egy etnikai térkép-melléklettel 1916-ban, amikor ott éppen harcok törtek ki Románia és Bulgária között. Ebben az írásban megvizsgáljuk, hogy milyen statisztikai adatbázist, milyen topográfiai és néprajzi térképeket használhatott a szerző, hol és mikor folytatott helyszíni terepbejárást, végül milyen megbízhatóan és pontosan szemlélteti térképén a terület korabeli etnikai viszonyait.

Kulcsszavak: Dobrudzsa, néprajzi térkép, Györffy István, gyűjtőút.

Abstract

István Györffy, the renowned ethnographer, made several study and collecting trips to the Balkans, so he also visited Dobrudja several times. He published an article with an ethnic map appendix on this area in 1916, just when fighting broke out there between Romania and Bulgaria. This paper examines what kind of statistical database, topographic and ethnographic maps the author may have used, which places he had visited and when, and how reliably and accurately his map illustrated the contemporary ethnic conditions of the area.

Keywords: Dobrogea, ethnic map, István Györffy, ethnographic collecting trip

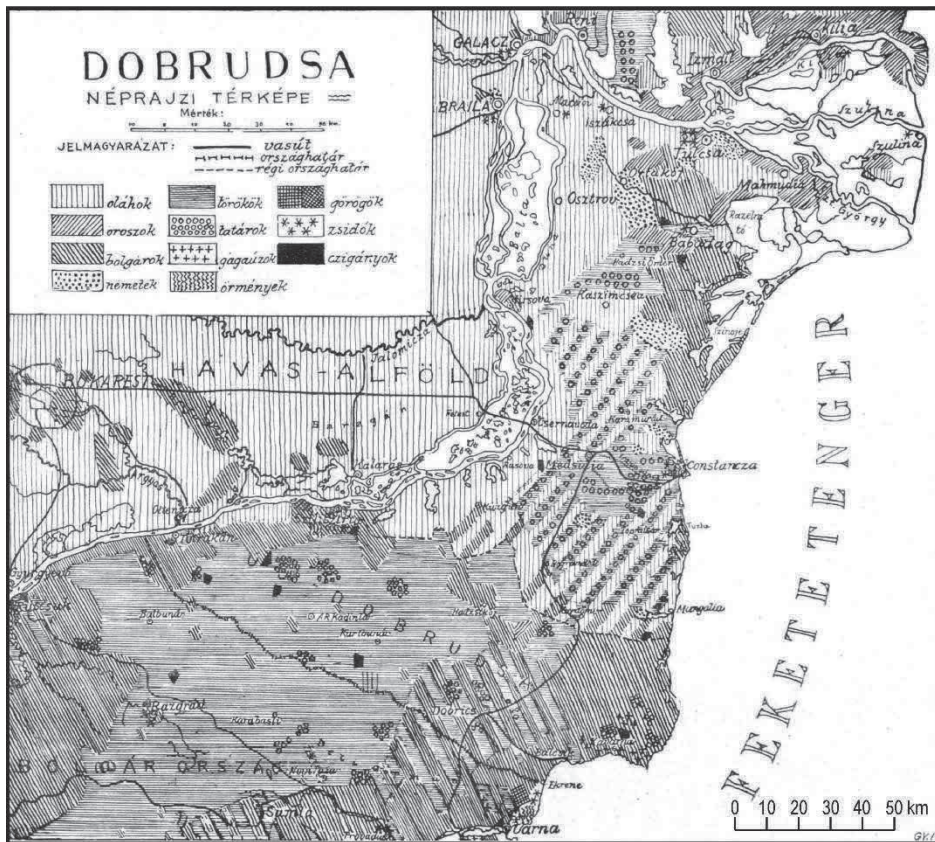
A Balkán-félsziget tarka néprajzi képe mindig is a néprajzi vizsgálatok előterében állt, és számos etnikai térkép ábrázolja egészében vagy részleteiben. Történelmileg – az I. világháború végéig – a ma Románia és Bulgária közt megosztott Dobrudzsában láthatjuk a legszínesebb néprajzi képet. Ennek a területnek a természet-, gazdaság- és népességföldrajzáról jelent meg egy összefoglaló Györffy István néprajztudós tollából a Földrajzi Közlemények 1916-os évfolyamában (Györffy I., 1916a), amelyhez egy etnikai térkép is készült (1. ábra) (Györffy I., 1916). Jelen cikk e térkép keletkezésének körülményeivel és értékelésével foglalkozik.

A térkép vetülete a kis méret és a fókuszhiánya miatt nem állapítható meg. Méretarány, nincs megadva, mérés alapján 1:1 500 000 körülnek becsülhető. A grafikus aránymérték ezzel összhangban utólag lett megrajzolva. A háttértérkép forrása ismeretlen. A térkép a témát a tematikus kartográfiában gyakran használt felületi módszerrel ábrázolja. A földrajzi nevek a magyarok által használt alakban, magyaros ortográfiával vannak feltüntetve.

 * – OrcID: 0000-0001-5303-3090

A térkép megszerkesztéséhez Györffy vázlatosan áttekintette Dobrudzsa történetét, megadta a természet- és gazdaságföldrajzi alapokat. E dolgozatban azt vizsgáljuk, hogy

- milyen statisztikai adatokhoz férhetett hozzá, és ezek közül melyeket használhatott fel;
- milyen térképeken ismerhette meg a terület topográfiáját és milyen régebbi etnikai térképek adatait használhatta fel;
- milyen terepbejárásra kerített sort és mikor;
- milyen megbízhatóan és pontosan szemlélteti a térképen a terület korabeli etnikai viszonyait.

1. ábra "Dobrudza néprajzi térképe" (Györffy István nyomán)

Dobrudzsa lehatárolása

Dobrudzsát K-ról a Fekete-tenger, Ny-ról és É-ről a Duna határolja, amely a nagy kiterjedésű mocsaras Duna-deltával torkollik a tengerbe (2. ábra). A természetföldrajzilag rendkívül változatos terület mesterséges D-i határának nagyjából a Duna menti Tutrakan várost és Balcsik tengeri kikötőjét összekötő vonalat szokás tekinteni, amely 1913 és 1940 között

– néhány I. világháborús évet leszámítva – román–bolgár államhatárként is szolgált. Természetes választóvonal híján a jelenlegi román–bolgár államhatárral választják szét a Romániához tartozó Észak-Dobrudzsára és a cikkben a román terminológiát követve Új-Dobrudzsának nevezett Dél-Dobrudzsára, amely ma Bulgária része.

2. ábra Dobrudzsa földrajzi helyzete az 1910-es években

Dobrudzsa történeti múltja

Földrajzi helyzeténél fogva ez a nagyobb birodalmi központoktól távol eső terület a történelem során a népek átjáróháza volt. A Kr. e. 29-től a IV. sz. végéig tartó római uralom után, a népvándorlás pusztításait követően hol Bizánc, hol Bulgária terjesztette ki hatalmát ide, közben török népek – besenyők, kunok – költöztek be, majd a mongolok foglalták el. Az 1360-as években a bolgár cár legyőzése után egy ideig Nagy Lajos uralma alá tartozott. Ebben a században néhány évtizedig Bulgária vazallusaként autonóm státusszal rendelkezett (ekkor volt uralkodója egy ideig Dobrotica fejedelem, akiről a terület a nevét kapta), majd a török birodalommal háborúskodó havasalföldi Öreg Mircea fejedelem foglalta el. Végül 1420-tól évszázadokra török uralom alá került, amelynek az 1877–78-as orosz–török háború és az ezt lezáró San Stefanó-i béke, majd a még 1878-ban megtartott berlini kongresszus vetett véget.

A terület É-i része Romániához, D-i része Bulgáriához került. Innen kezdve Dobrudzsa területe az újonnan létrejött Románia és a törököktől mind jobban függetlenedő Bulgária vetélkedésének tárgyává vált. A második Balkán-háború után a románok által Cadrilaternek vagy Dobrogea Nouănak nevezett Dél-Dobrudzsa is Románia része lett, és bár az 1918-as bukaresti békében Bulgária, egy 30-40 km szélességű sávval megtoldva visszaszerezte, a világháborút lezáró neuilly-i béke Románia birtokában hagyta. Az 1940-es craiovai szerződés az 1913 előtti határ visszaállításával Dél-Dobrudzsát visszaadta Bulgáriának. Ezt az állapotot a II. világháborút lezáró békeszerződés is megerősítette, és ezzel a berlini kongresszus Dobrudzsát kettéosztó területrendezése helyreállt.

Dobrudzsa általános etnikai képe a statisztikai adatok és a helynévanyag tükrében

A térség viszontagságos történelmének megfelelően sok nép telepedett le – legalábbis időlegesen – Dobrudzsában, ezért a nemzetiségi összetétel és eloszlás igen változatos, emellett jellemző a vallási és felekezeti sokféleség is. „Európának nincs még egy ilyen tarka népességű területe” – olvasható Györffy István Dobrudzsa-cikkében (Györffy I., 1916a, p. 400), amelyben a szerző egy táblázatban 17 nemzetiség lélekszámát sorolja fel a nagyobb területi egységekre vonatkozólag, és ezek jellemző elhelyezkedési területeit is megadja. Azonban hozzát teszi, hogy a népcsoportok ki- és beköltözése, kiűzések és betelepítések miatt a nemzetiségi kép „olyan, mint valami kaleidoszkóp, a szemünk láttára változik”.

A táblázatos adatok és a térképen bemutatott állapot tehát azt a helyzetet mutatja³, amely a balkáni háborúk, majd az I. világháború és az ezt követő békeszerződések határváltozásai által előidézett népmozgások előtt fennállt. Györffy ugyanakkor utal a szövegben a korábbi évek változásaira: a törökök és tatárok folyamatos kivándorlására Kis-Ázsiába, az államalkotó népek – románok és balkáni vlachok, illetve bolgárok – betelepítésére, vagy az erdélyi román, transzhumáló pásztorok tartós Dobrudzsában rekedésére a háborús események miatt.

A szövegben közölt és a térképhez felhasznált statisztikai adatok forrása a cikkben nincs megadva. Egy kiindulási pont lehet a Földrajzi Közlemények ugyanezen évi 9. számában megjelent Moldva című tanulmány (Györffy I., 1916b), amelyben a csángók lakta moldvai településeken adja meg a csángó lakosság arányát az 1912-es népszámlálás adataira hivatkozva. A két cikk megjelenése közti kis időkülönbség megengedi annak feltetelezését, hogy párhuzamosan dolgozott rajtuk, és a Dobrudzsáról szóló publikációhoz is felhasznált 1912-es adatokat.

Ismeretes, hogy Románia 1899-es és 1912-es népszámlálási kérdőívén nem szerepelt a nemzetiségre vonatkozó kérdés, csak vallási és állampolgársági felvétel történt. Ezért a táblázatban szereplő, Észak-Dobrudzsára vonatkozó nemzetiségi adatok feltehetően az 1912-es összlélekszám alapján, korábbi (talán 1894–96-os) nemzetiségi adatok arányosításával keletkezettek. Egy lehetséges információs forrás még Románia földrajzi

³ A cikk végleges formáját a szövegből kikövetkeztethetően 1916. szeptember vége körül nyerhette el, Bulgária eredményes dobudzsai előrenyomulása idején, de még a hadakozó felek erőszakos dunai átkelése (október 1-jén Rjahovónál Averescu, november 23-án Zimnicea-nál Mackensen) előtt.

neveinek szótára (Lahovari G. I., 1898–1912), amelynek első négy kötete egyes településeknél jelzi a romántól eltérő többségi nemzetiséget és adott esetben ezek számát is az 1894–96-os összeírásból. Így megtalálható benne Konstanca megye (vol. II. p. 596.) és Konstanca város (vol. II. p. 614.) lakosságának nemzetiségi összetétele 1894-ben. Tulcsa megye V. kötetben található 1899-es adatainak (vol. V. p. 653.) a cikk adataival való összehasonlítása alapján kizárható az 1899-es adatok felhasználása.

Dél-Dobrudzsára rendelkezésre álltak Bulgária 1905-ös népszámlálásának adatai. Itt csak az okozhatott nehézséget, hogy az adatok okrug (megye), okolia (körzet) és grad (város) bontásban jelentek meg, vagyis nem adtak település szintű felbontást, ami megnehezíthette az egyes etnikumok pontos területi eloszlásának megállapítását.

A szerző – megszokott munkamódszerének megfelelően, egyrészt a terület topográfiajának, másrészt kiemelten a névrajzának megismerése céljából – alaposan tanulmányozta a térséget ábrázoló katonai térképeket, nevezetesen a harmadik katonai felmérés 1:200 ezres méretarányú foktérképeit és esetleg ennél részletesebb térképszelvényeket. Munkahelyén, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán az előbbieket elérhetők voltak Dobrudzsa szinte teljes területére.

A térképek névanyaga alapján megállapítja: „Valószínű, hogy Dobrudzsát ősidők óta török-tatár népek lakták. A helynevek kivétel nélkül mind törökök, ahol szláv neveket találunk, annak a török megfelelője is él.” (Györffy I., 1916a, p. 401.) Hasonló véleményre jutott egyébként a szlávok múltját kutató cseh antropológus és néprajztudós, Ljuboř Niedlerle is (Ulusoy, E., 2010). Ezt Györffy azzal magyarázza, hogy a népvándorlás korában betelepült kun és besenyő lakosságot az Oszmán Birodalom idején a törökök beolvastották, míg nyugatabbra a szláv alaplakosságot leigázó bolgár-törökök a szláv nyelvet vették át.

A nagykunsgái születésű szerző fokozott érdeklődéssel fordult a terület török népei, különösen a tatárok tárgyi kultúrája felé (Paládi-Kovács A., 2015. p. 73). A dobрудzsai tatárok kisebb, őslakosnak tekinthető részét a kunok leszármazottjának tartja, szemben Embiya Ulusoy bulgáriai születésű török íróval, aki a mongol birodalom lakóinak a XIII. századtól Bulgária területére történő betelepődését hangsúlyozza (Ulusoy, E., 2010). A tatárok nagyobb része viszont az 1774-es orosz–török háborút lezáró kücsük-kajnardzsi békétől kezdve költözött be Jediszánból, Budzsákból, majd a Krím félszigetről. A török népek közül megemlíti még a görögkeleti vallású gagauzokat és a Balkán-hegység nomád jürükjeit.

A bolgárok a cikk írásakor Dobrudzsa lakosságának mintegy harmadát tették ki. Györffy mellettük további szlávokról: oroszokról és orosz nyelvű, az ortodoxok által eretneknek tekintett lipovánokról is megemlékezik. Ugyanakkor nem különbözteti meg az oroszokat és az ukránokat (akkori terminológia szerint kisorozokat). A románok állandó betelepődését a XIX. sz. elejétől számítja. Idéz egy 1851-es adatot, mely szerint akkor a túlnyomóan török és tatár lakosságú tartományban „számuk még csak 27 611 volt ...” (Györffy I., 1916a, p. 404.) Ez a katonai és adózási szempontból készült török összeírás viszont csak a férfiakra korlátozódott, és nem világos, hogy az idézett szám a férfiakra, vagy a teljes lakosságra vonatkozik-e. A cikk táblázata szerint ugyanakkor az I. világháború előtti utolsó békeévekben Észak-Dobrudzsának 293 139 lakosa volt, ebből 145 248 román, ami a teljes népesség 49,55%-át jelentette, emellett élt 10 596 török (3,61%) és 25 368 tatár (8,65%). (Napjainkban az arányok 2002-es adatok alapján: 90,94% román, 2,84% török, 2,41% tatár.)

Korábban készült etnikai térképek információinak felhasználhatósága

A XVIII. század utolsó harmadától, de még inkább a XIX. század közepétől az Oszmán Birodalom fokozatos gyengülése miatt az európai politika érdeklődése egyre inkább a Balkán felé fordult, és ez a térképészetben is tükröződött. Atlaszokban vagy önálló térképeken a Balkán összetett etnikai képét egyre részletesebben és pontosabban ábrázolták. Dobrudzsa azonban mind a nemzetközi érdeklődés, mind a térképezés szempontjából a periférián maradt. Kiemelkedik Guillaume Lejean francia geográfus Törökország akkori európai területének és a vazallus államoknak a néprajzát ábrázoló, 1861-ben megjelent térképe (Lejean, G., 1861), amely egy részletes melléktérképen mutatja be a Duna-delta környéke (Dobrudzsa É-i része és Budzsák D-i része) néprajzát. Györffy István a már idézett, a Dobrudzsa-cikke után két folyóiratszámmal megjelent Moldváról szóló tanulmányában Lejean térképe meg van említve, de a nemzetiségek elhelyezkedésének mintázata Dobrudzsára vonatkozólag a két térképen erősen eltér.

A XIX. század végén megjelent, a Balkán néprajzát ábrázoló térképek Dobrudzsa-ábrázolása továbbra is inkább elnagyoltnak mondható. Még az európai Törökország és a függő államok Carl Sax által készített etnográfiai térképe 1877-ből mondható a legrészletesebbnek (Kretschmer, I., 2006), de erre a térképre nincs utalás Györffy cikkében.

Elmondhatjuk tehát, hogy a szerzőnek voltak ismeretei a térképi előzményekről, de ezekre nemigen tudott támaszkodni, mert a vizsgált terület néprajzi képe a készítésüket követő évtizedekben alapvetően megváltozott.

Személyes helyszíni adatfelvétel és gyűjtőutak

Györffy Istvánnak nagy gyakorlata volt a terepbejárásban és az adatszolgáltatók kikérdezésében. Középiskolai szünetek idején mindig gyalog tette meg karcagi lakhelye és „kézsmárki” iskolája közti utat, és barátjával, leendő sógorával, Tökés Andrással egy alkalommal gyalog mentek Karcagról az Adriai-tengerhez. A tapasztalatait később jól kamatoztatta néprajzi útjain. Nyelvérzékére jellemző, hogy a németen kívül jól beszélt románul és törökül (Paládi-Kovács A., 2015, p. 78), és szláv nyelveken is megértette magát.

A tárgyi néprajz specialistájaként többször járt Dobrudzsában néprajzi gyűjtés céljából. Ugyanis 1906-tól a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán kiegészítő gyakornokként dolgozott, és emellett 1909-től 1917-es katonai bevonulásáig miniszteri megbízással gondozta a M. Kir. Keleti Kereskedelmi Akadémia Keleti Múzeumának anyagát (Zsidi V.; Bartha J., 2001, p. 289.). Az Akadémia oktatásának fontos gyakorlati részét képezték a tavaszi, nyári tanulmányi kirándulások. A háború előtti években általában két, néha három tanulmányutat indítottak a balkáni országokba, amelyeken alkalmilag Györffy István is részt vett, így az évek során bejárta a Balkánt, és ennek során többször eljutott Dobrudzsába is.

Ezeknek az utaknak és az eredményeknek a részletes feltárása még nem történt meg. A Keleti Múzeum iratai – annak 1924-ben történt megszüntetése után – a közgazdasági egyetem levéltárába, a tárgyak pedig a Néprajzi Múzeumba kerültek. Ez utóbbiakról annyit sikerült megtudni, hogy jelenleg feldolgozatlanul tárolják raktárakban (Granasztói Péter fősztályvezető közlése), az egyetemi levéltárban pedig nem található a tanulmány-

utakkal kapcsolatos anyag (Zsidi Vilmos levéltárvezető közlése). A Keleti Akadémia viszont minden tanévről kiadott egy jelentést, amelyben a tanszemélyzet és a hallgatók névsorán kívül megjelentek a tanév főbb eseményei. A tanulmányi kirándulásokról is találhatók említések vagy többé-kevésbé részletes leírások. Az 1910/11-es tanév jelentésében (Kúnos I., 1911, pp. 73–91.) részletes ismertetés olvasható a Keleti Múzeum anyagáról Györffy István tollából, aki innen kezdve az 1916/17-es tanévig minden jelentésben írt hosszabban-rövidebben a múzeum újabb beszerzéseiről.

Az útvonalakból és a múzeumi gyűjtések alapján három dobrudzsai gyűjtőút azonosítható. Ezek időpontjának meghatározását megnehezíti, hogy a tanulmányutakról szóló beszámolóknak nem adják meg az évet, így nem mindig világos, hogy a jelentésben ismertetett tanév végén, vagy az előtte levő évben zajlott-e az utazás.

Az 1911/12 évi jelentés (Kúnos I., 1912, p. 35) a Keleti Múzeum újabb beszerzései között említi, hogy „a tavalyi aldunai kirándulás” során Szilisztra környéki, meg nem nevezett tatár falvakban gyűjtött régi szötteseket, kendőket, amelyeket még a Krímből hoztak magukkal. (Itt elsősorban a Szilisztrától mintegy 15 km-re DNy-ra lévő Kočina jön számításba, de szó lehet a kb. 25 km-re DK-re elhelyezkedő Beybunarról is.) Az előző évi jelentésben (Kúnos I., 1911) pedig szó van az I. éves hallgatók részére – nyilvánvalóan 1911 nyarára – szervezett Belgrád–Galac hajóútról, ahonnan Bukaresten és Plojesten keresztül vonattal tértek haza. A hajó útvonalába esett az akkor Bulgáriához tartozó Szilisztra dunai kikötője, ahonnan a kirándulás lebonyolítható volt.

Az 1912/13 évi jelentés (Kúnos I., 1913, p. 62) ír a Szilisztra és az ugyancsak Duna-parti Tutrakan közt fekvő Tatár Atmadzsa nevű faluba tett útjáról, ahol 200 db régi textíliát, Szilisztrában pedig török ruhadarabokat vásárolt. (Az említett falut ma is a Krímből bevándorolt tatárok leszármazottjai lakják – Ulosoy E., 2010.) Az előző út analógiájára itt is a korábbi évben, vagyis 1912 nyarán (még az első Balkán-háború kitörése előtt) tett al-dunai hajóútra gondolhatunk, amit megerősít a résztvevő tanárok névsora, köztük dr. Györffy Istvánnal. Ennek a kirándulásnak további érdekessége, hogy a hajóút nem ért véget Galacban, hanem a Duna-deltán keresztül egészen (a jelentésben mindenütt Konsztantinápolynak nevezett) Isztambulig vezetett.

Az 1913/14 évi jelentésben (Kúnos I., 1914, p. 47) olvasható a romániai Konsztancához közeli Hasszandzsa (románul Hasancea) nevű tatár faluba tett gyűjtőútról, ahol Györffy 72 textíliát vásárolt a Keleti Múzeum számára. Itt is okkal feltételezhető, hogy az előző évi, 1913 nyári al-dunai tanulmányúthoz kapcsolódik a kirándulás. Ugyanis ebben az évben a Zimonyból induló hajóút Csernavodánál ért véget, onnan vonattal mentek Konstanca tengeri kikötővárosába, majd Bukaresten és Brassón keresztül vonatoztak haza. Ekkorra az első Balkán-háború, amely egyébként sem érintette Bulgária É-i részét és Romániát, véget ért, viszont a második Balkán-háború, amelybe már Románia is bekapcsolódott, csak júliusban tört ki. Így a szokásosan júniusban szervezett tanulmányútról a résztvevők még rendben hazatérhettek. (Hasszandzsát azóta beolvasztották a Valu lui Traian nevű nagyobb településbe, amelynek ma is több mint 1000 tatár lakosa van.) A jelentés 5. oldalán pedig arról adnak hírt, hogy 1913. november 15-ikén a nyilvánosság számára ünnepélyesen megnyitották a Keleti Múzeumot, amiben jelentős érdemei voltak az akkor már évek óta ott dolgozó Györffy Istvánnak (Zsidi V.).

1914 júniusában még volt egy tanulmányút Bosznia-Hercegovinába Györffy István kalauzolásával (Kúnos I., 1915, p. 53). A június 28-iki szarajevói merénylet és a háborús események miatt a továbbiakban a tanulmányi kirándulások helyett budapesti gyárlátogatásokra került sor.

Györffy István levelezése, valamint a Néprajzi Múzeum raktáraiban elfekvő tárgyak feldolgozása során ugyanakkor kerülhetnek elő adatok a dobrudzsai gyűjtőutakról.

A térkép értékelése Dobrudzsa egy másik etnikai térképével összehasonlítva

Nem sokkal Györffy István térképe után, 1918-ban jelent meg Orest Tafrali, a dobrudzsai Tulcea városában született román régész néprajzi térképe Dobrudzsáról egy könyv mellékleteként (Tafrali O., 1918). Érdeemes összehasonlítani a közeli időpontra vonatkozó tartalmú két térképet mind tartalmi, mind általános és tematikus kartográfiai szempontból.

Györffy térképe 11 nép (románok, bolgárok, oroszok, németek, törökök, tatárok, gagauzok, örmények, görögök, zsidók, cigányok) elhelyezkedését mutatja be az 1913 előtti állapot szerint. Tafrali 6 kategóriát vesz fel (románok, bolgárok, oroszok, németek, törökök és tatárok összevontan, gagauzok és görögök összevontan). A Konstanca–Csernavoda vonaltól É-ra elterülő vidéken a két térkép tartalma között nagy a hasonlóság, de a Duna-delta vidéke az előbbi térképen zömmel lakatlannak van ábrázolva, míg az utóbbin túlnyomóan román lakosságot láthatunk, orosz nyelvszigetekkel. Tafrali térképe Észak-Dobrudzsa D-i részén is elterjedtebbnek ábrázolja a román elemet, továbbá az 1913-ban Bulgáriától Romániához került Dél-Dobrudzsában az É-i határ mentén jelentős román nemzetiségű területeket tüntet fel. Ezek feltehetőleg frissen lettek odatelepítve, ezért nem jelentek meg Györffy térképén, ami Tafrali térképének aktualitására mutat. (Más kérdés, hogy a hadi események és a határok többszöri változása miatt ezek a telepések hosszabb távon nem maradtak ott.) A Duna két, korábban Baltának nevezett nagy szigete (ma Ialomița lápja, valamint a Brajlai Nagy- és Kis-sziget) mindkét térképen lakatlannak van jelölve, hasonlóan a tengerparti turzásokhoz.

Az 1912-es kirándulás során végigjárt Tutrakan és Szilisztra közti területen abban az időben négy tatárok lakta falu volt: Ny-ról K felé haladva korabeli török és jelenlegi bolgár nevük szerint Denizler (Варненци), Tatar Atmaca (Сокол), Koçina (Професор Иширково) és Beybunar (Средище). Ezek Györffy térképén név nélkül mind megtalálhatók, de éppen a szövegben név szerint említett Tatar Atmaca pontatlanul, a tényleges helyétől mintegy 10 km-rel keletebbre van feltüntetve.

Szerzőnk térképén Bulgária és Románia szomszédos területeinek ábrázolása mintegy 1:1,5 milliós méretarányban kifut a (a négyzettől csak kismértékben eltérő) fekvő téglalap alakú keretig. Tafrali szigettérképe álló téglalap keretben csak Dobrudzsa területére korlátozódik, méretaránya nincs feltüntetve, de bizonyos részletek alapján kb. 1:1 millióra, vagy nagyobbra becsülhető.

Györffy térképe a témát fekete-fehérben mutatja be vonalkázással és felületi jelekkel. A vegyes (pl. bolgár–török, román–tatár) lakosságú területeket ferde, fogazásos egymásba hatolás jelöli. A térkép különösen a tatárok szeparált ábrázolása tekintetében részletesebb, de a sok kategória a kis létszámú, elszórtan elhelyezkedő nemzetiségek esetében a szemléletesség rovására megy. A településnevek helyenként nehezen olvashatók. Színes térképén Tafrali településszintig lemenő kis foltok alkalmazásával igyekszik teljesen elválasztani az egyes nemzetiségek által lakott területeket. Az ábrázolása áttekinthetőbb a kis létszámú etnikumok, pl. a gagauzok esetében is. A tartalmi különbségeken túl az ábrázolás módjának ez az eltérése is okozhatja a két térkép által sugallt nemzetiségi mintázat eltérését.

Végül az esztétikai kivitel szempontjából lényeges különbség, hogy míg Györffy a térképet – nyilván a katonai helyzet aktualitása (a bolgár–német–török csapatok gyors dobrudzsai előrenyomulása) miatt siettetett megjelenés okán – maga rajzolta (amint arról a sarokban látható monogram tanúskodik), addig Tafrali térképe professzionális rajzoló munka eredménye.

Megjegyzendő, hogy Györffy István 1919-20-ban készített egy 1:2 milliós méretarányú etnikai térképet a Duna menti országok néprajzáról (Györffy J., 2015, p. 88), amelyben Dobrudzsa területe is megjelenik a jelen cikk tárgyához képest generalizáltabb, de színes ábrázolásban.

Összefoglalva megállapítható, hogy Györffy István Dobrudzsa-térképe elsősorban a magyar földrajztudomány és a földrajzi újdonságok iránt érdeklődő nagyközönség számára készült, de a téma részletes bemutatásával és naprakészségével nemzetközi szinten is figyelemre tarthatott számot. Györffy térképe tartalmilag gazdagabb, a kisebb méretarány ellenére részletesebben adja vissza az etnikai képet. Tafrali térképe ugyanakkor mutatósabb, jobban megfelel a tematikus térképekkel szembeni esztétikai elvárásoknak.

A cikk adatgyűjtéséhez nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Zsidi Vilmos levéltárvezető, főlevéltáros (Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára) személyének.

Irodalomjegyzék

- BARTHA J., 2001: Györffy István balkáni és törökországi kutatásai. In: *Társadalom, kultúra, természet*. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére (szerk.: Barna Gábor) pp.289-295. – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 57. Szolnok. URL: https://library.hungaricana.hu/en/view/MEGY_JNSZ_Kozl_57_tarsadalom/?pg=296 (utolsó elérés: 2021. 09. 17.)
- GYÖRFFY I., 1916a: Dobrudzsa. In: *Földrajzi Közlemények* 44. kötet 7.sz. pp. 390-405.
- GYÖRFFY I. 1916: Dobrudsa néprajzi térképe. URL: https://adt.arcanum.com/hu/view/FoldrajziKozlemenyek_1916/?pg=434&layout=s (utolsó elérés 2021. szeptember 17.)
- GYÖRFFY I., 1916b: Moldva. In: *Földrajzi Közlemények* 44. kötet 9.sz. pp. 479-503.
- GYÖRFFY J., 2015: A térképek Györffy István munkásságában. In: *A Jászkunság tudósai 2.*, pp. 87-94. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Szolnok.
- KRETSCHMER, I., 2006: Frühe ethnographische Karten Südosteuropas aus Wien. In: *Térképtudományi Tanulmányok* (Studia Cartologica) 13. pp.259-266. URL: http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc13/32ingrid_kretsmer.pdf (utolsó elérés 2021. szeptember 17.)
- KÚNOS I. (szerk.), 1911: *A Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia 20. évi jelentése az 1910-11-iki iskolaévről*. Pesti Könyvnyomda RT, Budapest.
- KÚNOS I. (szerk.), 1912: *A Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia 21. évi jelentése az 1911-12-iki iskolaévről*. Pesti Könyvnyomda RT, Budapest.
- KÚNOS I. (szerk.), 1913: *A Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia 22. évi jelentése az 1912-13-iki iskolaévről*. Pesti Könyvnyomda RT, Budapest.
- KÚNOS I. (szerk.), 1914: *A Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia 23. évi jelentése az 1913-14-iki iskolaévről*. Löblovitz Zsigmond Könyvnyomdája, Budapest.

KÚNOS I. (szerk.), 1915: *A Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia 24. évi jelentése az 1914-15-iki iskolaévről*. Löblovitz Zsigmond Könyvnyomdája, Budapest.

LAHOVARI, G. I., 1898-1902: *Marele dicționar geografic al României*, Vol. I-V. Societatea Geografică Română, București.

LEJEAN, G., 1861: *Die Ausdehnung der Slaven in der Türkei und den angrenzenden Gebieten* (1:3,7 Mio., 1869) (Ergänzungsheft zu Petermann's Geographischen Mittheilungen). Gotha, Justus Perthes.

PALÁDI-KOVÁCS A., 2015: Györffy István, Dobrudzsa és Kis-Ázsia magyar kutatója. In: *A Jászkunság tudósai 2.*, pp. 73-79. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Szolnok.

TAFRALI, O., 1918: *La Roumanie transdanubienne* (la Dobroudja). Leroux, Paris.

TAFRALI, O.: *Carte ethnographique de la Dobroudja* (térkép). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Dobruja#/media/File:Dobroudja_\(carte_ethnographique\).JPG](https://en.wikipedia.org/wiki/Dobruja#/media/File:Dobroudja_(carte_ethnographique).JPG) (utolsó elérés: 2021. 09. 17.)

ULUSOY, E., 2010: *Bulgaristan'daki Kırım Tatarları* (Krími tatárok Bulgáriában). URL: <https://emelvakfi.org/emeldergisi/bulgaristandaki-kirim-tatarlari/>; (utolsó elérés: 2021. szeptember 17.)

ZSIDI V.: *Keleti Múzeum*. URL: <https://www.uni-corvinus.hu/keleti-muzeum/> (utolsó elérés: 2021. 09. 17.)

„A MI GÖNCZYNK” GÖNCZY PÁL EGYIK ELSŐ FELKL-GLÓBUSZ MAGYARÍTÁSA

“Our Gönczy”

*One of the first Felkl globes translated into Hungarian by
Pál Gönczy*

Márton Mátyás, Ungvári Zsuzsanna*

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
matyi@elte.hu, ungvarizs@map.elte.hu

Összefoglalás

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi és Geoinformatikai Intézete őrzi a prágai Felkl cég egyik első, 47,4 cm átmérőjű földgömbjének Gönczy Pál által magyarított példányát. Jelenleg Magyarországon három, időben nagyon közel kiadott változat mindösszesen négy példányát ismerjük, amelyek egymást szorosan követően, valószínűleg mind 1870-ben jelentek meg. Két változat három feldolgozott példányával hamarosan találkozhatunk a Virtuális Glóbuszok Múzeumában is (<http://vgm.elte.hu>). [Itt egy későbbi, 1890 és 1902 között megjelent kiadás is tanulmányozható (Cseri József magángyűjteménye, Budapest, VGM ID 98)]. A földgömböket őrző intézmények, illetve a 3D-s modellek VGM azonosítói a kiadás időrendjében a következők: Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Kalocsa, VGM ID 137; Magyar Földrajzi Múzeum, Érd, VGM ID 149; Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet, Budapest, VGM ID 162. A következőkben a most feldolgozás alatt álló kiadás, „a mi Gönczynk” részletes glóbusztérkép-tartalmi elemzését ismertetjük. Sor kerül a kiadás feltételezhető körülményeinek bemutatására is.

Kulcsszavak: a prágai Felkl cég, földgömbmutációk (nyelvi és feldolgozásbeli változatok), kolofonok/impresszumok, Virtuális Glóbuszok Múzeuma (VGM)

Abstract

The Institute of Cartography and Geoinformatics at Eötvös Loránd University has Hungarian versions of one of the first 47.5 cm diameter earth globes of the Felkl firm (Prague) translated by Pál Gönczy. At present, we know of only four copies of the three versions published in Hungary, which were published in close succession, probably all in 1870. Three processed copies of two versions will soon be available in the Virtual Globes Museum (<http://vgm.elte.hu>). [A later edition published between 1890 and 1902 can also be studied here (from the private collection of József Cseri, Budapest, VGM ID 98)]. The VGM identifiers of the institutions having the globes and the 3D models in the chronological order of the publishing are as follows: Library of the Kalocsa Cathedral, Kalocsa, VGM ID 137; Hungarian Geographical Museum, Érd, VGM ID 149; Institute of Cartography and Geoinformatics, Eötvös Loránd University, Budapest, VGM ID 162. A detailed analysis of the globe map content of “our Gönczy” follows, which is under processing now. The presumed circumstances of the publication will also be presented.

Keywords: Felkl firm in Prague, mutations of earth globes (in language and elaboration), colophons/impresses, Virtual Globes Museum (VGM)

1. Bevezetés

Egészen a Virtuális Glóbuszok Múzeumának (VGM, 2007–) megalapításáig (Márton M., 2007, 2011) a magyar térképtörténeti munkák – tanulmányok, könyvek – glóbuszismertető leírásai, egy-két szakcikk kivételével, nemigen foglalkoztak a földgömbtérképek részletes tartalmi elemzésével, bemutatásával. Csupán a kiadó, illetve a kiadás körülményeinek vázlatos ismertetésére, illetve a kolofonok/impreszumok felidézésére szorítkoztak (Márton–Toronyi 2021a, pp. 17–20). A Virtuális Glóbuszok Múzeumának előre meghatározott szerkezeti felépítése (Márton–Gede–Zentai 2008) azonban megkívánta, hogy az egyes glóbuszok feldolgozása során elmélyültebben foglalkozzunk az egyes föld- és éggömbök térképészeti szempontú tartalmi elemzésével is. A jelenleg több mint 160 glóbuszt bemutató múzeum létrejöttét követően igen serkentően hatott a térképtörténeti kutatások e szeletére – megszapordtak a glóbuszkészítőket, kiadókat és a termékeket tárgyaló előadások és szakcikk is (Márton 2018), valamint országos kiállítás (Márton M., Plihál K., 2010; Plihál K. et al., 2010–2011) és szakkönyv (Plihál 2016) mutatják a téma iránti érdeklődés megnövekedését. Ugyanakkor egyre több magángyűjtő, és értékes darabot őrző intézmény ajánlja föl önzetlenül feldolgozásra féltve őrzött kincseit, illetve járul hozzá az elkészített modellek és leírások közzétételéhez. Elmondhatjuk, hogy intézetünk folyamatos kutatási projektjévé nőtte ki magát ez a kezdeményezés!

2. „A mi Gönczynk”

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi és Geoinformatikai Intézete őrzi a prágai Felkl cég egyik első, 47,4 cm átmérőjű földgömbjének Gönczy Pál által magyarított darabját. Intézetünk elődjét, a Térképtudományi Tanszékét Irmédi-Molnár László alapította 1953-ban. Minden bizonnyal tanszékalapító első professzorunk gyűjteményéből származik ez a ritka, térképtörténeti szempontból is jelentősnek mondható példány, azaz közel 70 esztendőt töltött nálunk, létének mintegy 150 esztendejéből. Mondhatjuk tehát, hogy „a mi Gönczynk”.

2.1. A „rokonok” – azonos kolofon, különböző feldolgozású magyar nyelvű kiadások

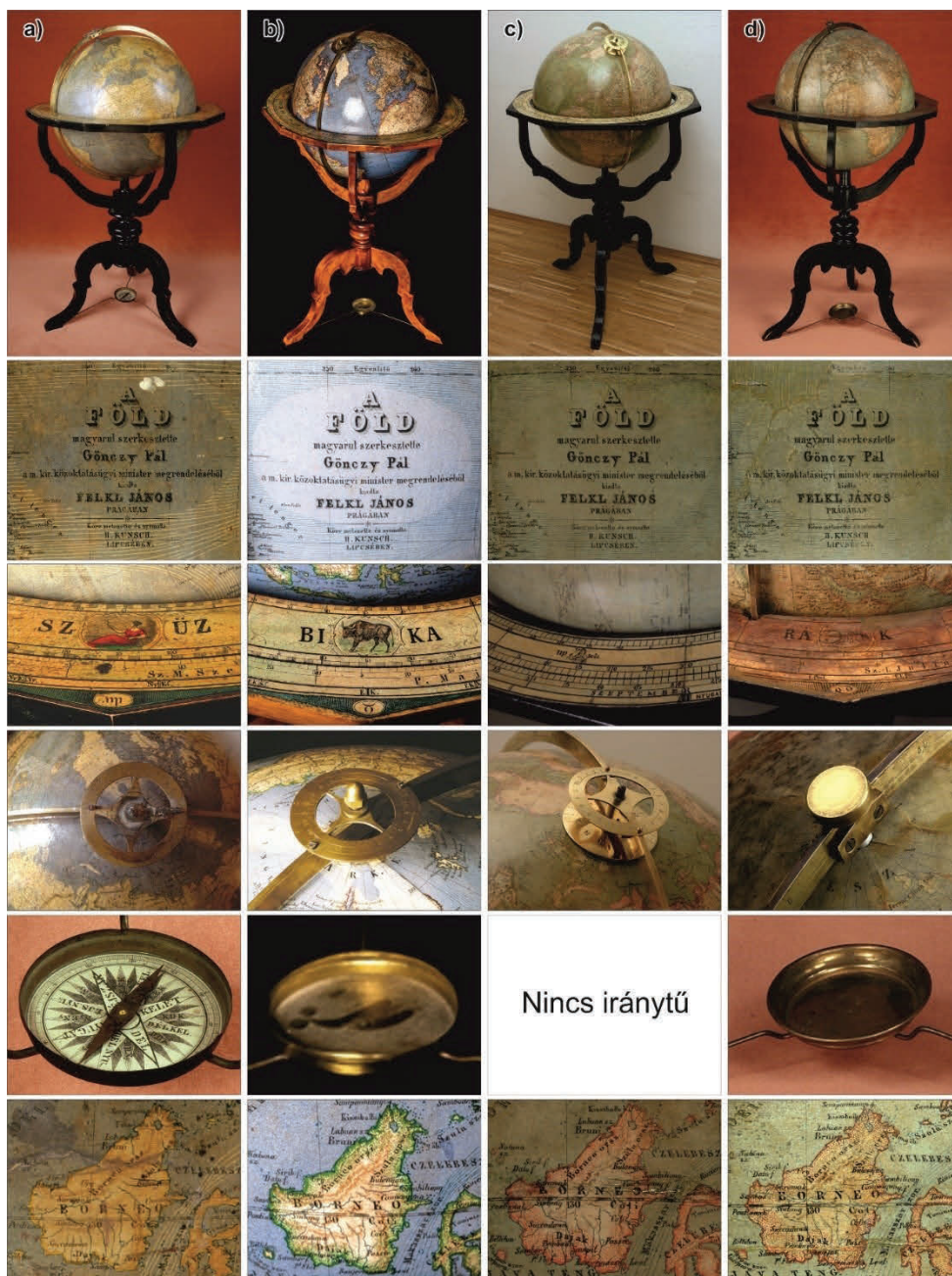
Mára bizonyossá vált, hogy csupán a kolofonok alapján nem tudhatunk különbséget tenni ugyanazon szerzők, ugyanazon kiadónál megjelent, ugyanolyan átmérőjű glóbuszai között. Plihál Katalin könyve alapján ezt már erősen valószínűsíthettük az egyes glóbuszok ismertetésének kezdő soráiból, amelyek gyakran akár háromszor is ismétlődnek: „FÖLDÜNK A LEGJÚBB FELFEDEZÉSEK NYOMÁN. MAGYARUL SZERKESZTÉ HUNFALVY JÁNOS. [M. 1: 81 000 000]. ROZTOK PRAGA, [1885 UTÁN].” (Plihál K., 2016, pp. 106–107). Ám az év folyamán (2021-ben) született tanulmányosorozat, egyfajta Gönczy-földgömbkataszter (Márton M., Toronyi B., 2021a, b, c), a korábbi feltételezést csak megerősítette, és mai tapasztalataink szerint – ahogyan azt látni is fogjuk – ma már nyugodtan kijelenthető az állítás. Az 1. ábra a „közvetlen rokonságot”, a teljesen azonos kolofonnal megjelent kiadásokat mutatja.

2.2. A kiadás feltételezett körülményei – azonos évjárat (?)

Az 1848–1849-es szabadságharc leverését követően csak a kiegyezés létrejöttével vált lehetővé ismét önálló magyar oktatási minisztérium felállítása (Lovizer, L., 2013; Fodor F., 2006 pp. 411–412). Az Andrássy-kormányban az egykori kultuszminiszter Eötvös József lett a Vallás és Közoktatási Minisztérium vezetője. Törvényjavaslatát 1868. június 23-án terjesztette a képviselő ház elé, s azt csak december 15-én szentesítette a király. Így megszületett Magyarország első népoktatási törvénye, az 1868:38. törvénycikk. A földrajz az oktatás minden szintjén kötelező tananyaggá vált. Szemléltetőeszköz-gyártásunk nem lévén ezeket külföldről kellett beszerezni. Talán nem véletlen, hogy Gönczy Pál államtitkár egyebek mellett (a Berliini Schottéra gondolunk) a már élő, Felkl céggel korábban létrejött kapcsolatot kihasználva azt a cseh műhelyt választotta beszállítónak a megnövekedett földgömbigény kielégítésére, amely már „bizonyított” 1855-ben egy magyar nyelvű glóbusz kiadásával (Márton M., Toronyi B., 2020).

Tételezzük fel, hogy Gönczy már a törvény – uralkodó általi – szentesítését követően azonnal felvette a kapcsolatot a prágai Felkl-lel, és 1869-ben elkészítette a fordítást, és rendelést is leadta (egyebek mellett a 47,4 cm átmérőjű, „a m. kir. közoktatásügyi miniszter megrendeléséből” született teljes felszerelésű földgömbökre is) Így azok kiadása akár már 1870 elején megtörténhetett. Meg is történt! Hiszen ma már közismert, hogy a Szinyei és az MTA Almanach Gönczy-bibliográfiáiban ez a dátum szerepel. Ugyanakkor az is biztos tény, hogy Jan Felkl 1870-ben a cégéhez akkor csatlakozó fiával, Krištof Zikmund Felkl-lel a Prága melletti Roztokba, egy nagyobb gyárépületbe telepítette át üzemét. E cég neve pedig „Jan Felkl és fia” lett. Az ebből az időből származó kiadásokon – az 1. ábrán bemutatott példányokon – azonban még Felkl és Prága szerepel.

Az ábrán a glóbuszok a kiadási sorrendet is követik, amelyet az Északi-sarkvidék ábrázolásának változásából, illetve részben a Magyar Földrajzi Múzeum földgömbjének a Lente Zsuzsanna által végzett restaurálása során feltárt – a glóbusztérkép alatt rejtőző korábbi német nyelvű változat – segítségével sikerült meghatározni. Igazi kakukktojás itt egy nagyszerű állapotban fennmaradt, a Hunterus árverésén kalapács alá került, ugyancsak Lente Zsuzsanna restaurátor művész munkáját dicsérő példány, amelynek időbeli besorolását a hirdetésre készült néhány felvétele tette lehetővé (Márton M., Toronyi B., 2021c). Ennek a Virtuális Glóbuszok Múzeuma számára történő feldolgozásáról azonban ma még csak álmodhatunk. Nem így áll a helyzet az ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Intézetében található földgömb esetében, amelynek feldolgozása most folyik.

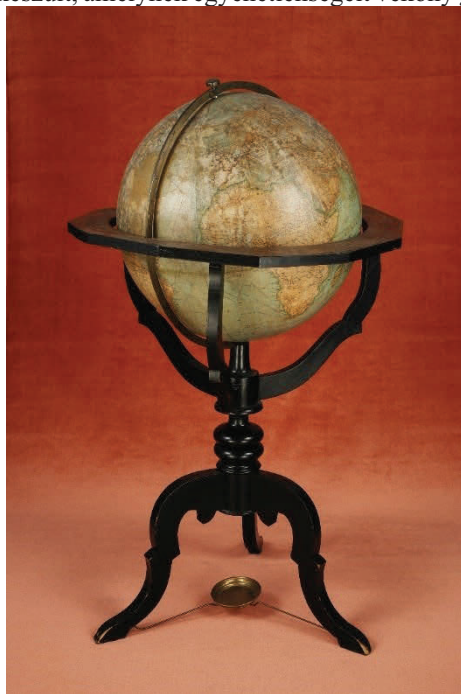
1. ábra. Az eddig megismert 47,4 cm átmérőjű Felkl–Gönzy-globuszok (1870 körül):
 a) Kalocsáról; b) a Honterus-aukcióról; c) Érdről; d) az ELTE-ről.
 (Fotók: Fischerné Grócz Zita, Lente Zsuzsanna, Nemes Zoltán és Toronyi Bence
 gömbfotó-gyűjtése)

2.3. „A mi Gönczynk” általános leírása

47,4 cm (18 bécsi hüvelyk) átmérőjű, 1:26 919 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 148,87 cm.⁴

Kontinens- és országhatárbandos, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1870-ben kiadott földgömb, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással, áramlásnevekkel, tengermélység-adatokkal, valamint „távíró huzal” nyomvonalakkal és kikötőtől kikötőig megírt, sorszámozott hajózási útvonalakkal, távolságmegjelöléssel. Ferrói kezdőmeridián, és innen kelet felé 360°-ig haladva 10°-onként megírt hosszúsági körök, valamint fordított állásban megrajzolt Ekliptika (!) jellemzik. A glóbusztartalom, a stílus, az egyező névrajz alapján azonos kiadású lehet a Virtuális Glóbuszok Múzeumában feldolgozott ID 137 azonsítójú földgömbbel, de – egy az 1970-es években elvégzett kevésbé szakszerű restaurálás következtében (is) állapota rosszabb (2. ábra). Kolofonja: „A | FÖLD | magyarul szerkesztette | Gönczy Pál | a m. kir. közoktatásügyi minister megrendeléséből (!) | kiadta | FELKL JÁNOS | PRÁGÁBAN | –x– | Köre metszette és nyomatta (!) | H. KUNSCH. | LIPCSÉBEN.” (3. ábra).

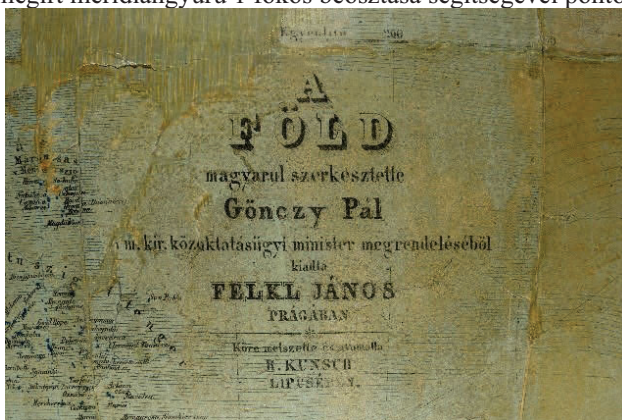
A földgömb 30°-os, papírra nyomtatott gömbszegmensek hordozógömbre kasírozásával készült. A 12 db – sarkokig nyúló – gömbszegmenst 2 db 23,5° pólustávolságú (a sarkkörökig nyúló) pólussapka egészíti ki. A hordozógömb valószínűsíthetően favázra rögzített papírmáséból készült, amelynek egyenetlenségeit vékony gipszréteggel simították.

2. ábra. „A mi Gönczynk” 2008-ban (Fotó: Nemes Zoltán)

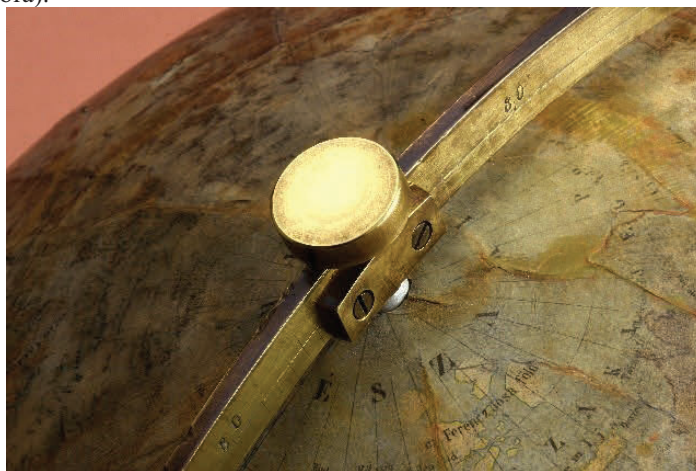
⁴ Legutóbbi munkáinkban a legfrissebb cseh szakirodalmat (Novotná, E., 2017) követve a glóbuszok alapadatait ebben a formában adjuk meg.

A sárgarézből készült teljes meridiángyűrűbe rögzített tengely körül forgatható a glóbusz, amelynek a vízszintessel (illetve a naptárkerettel vagy horizontkörrel) bezárt szöge a tízfokokonként megírt meridiángyűrű 1 fokos beosztása segítségével pontosan beállítható.

3. ábra. Glóbuszunk kolofoinja (Fotó: Nemes Zoltán)

Az Északi-sarknál az órákör helyén „díszgomb” van elhelyezve. Mivel az egykorú „rokonok” mindegyikének van óráköre, feltételezhetjük, hogy a díszgomb csak a hiányt pótolja (4. ábra).

4. ábra. Az órákört „helyettesítő” díszgomb (Fotó: Nemes Zoltán)

Az állvány feketére lakkozott fából készült, ún. III. teljes felszerelésű: naptárkeretes, teljes meridiángyűrűs, iránytűvel is ellátott állvány. A naptárkeretet három lábra illesztett három kar tartja, de az állványlábak között sárgaréz merevítőkkal kifeszített szelencében elhelyezett iránytű – amely a glóbusz pontos tájolását teszi lehetővé –, hiányzik a tartó szelencéből (5. ábra).

Magassága: 107 cm (a horizontkör/naptárkeret: 80 cm).

5. ábra. Az iránytűtartó szelence – iránytű nélkül 2008-ban (Fotó: Nemes Zoltán)

A tizenkétszögű naptárkereten a kalocsai „rokon” vizsgálata alapján feltehetően öt (fekete, vörös, sötétzöld, okker, és szürkés-kék) színnel nyomott vagy festett, tízosztatú kör-gyűrű van. Ezekhez illeszkedve a következőket találjuk: ötfokonként megírt egyfokos beosztás; az állatövek neve és színezett, igényes rajzolatú képe; az év 365 napos beosztása, havi bontásban 5 naponként megírva; a hónapok neve (a régi megnevezések kezdőbetűivel is jelölve: Sz. M. Szeptember, azaz Szent Mihály hava); valamint az égtájmegírások rövidítései találhatóak. Az egész úgy van elrendezve, hogy a tizenkétszögök csúcsaiba helyezett állatövi jelek az adott időszak közepére essenek (6. ábra).

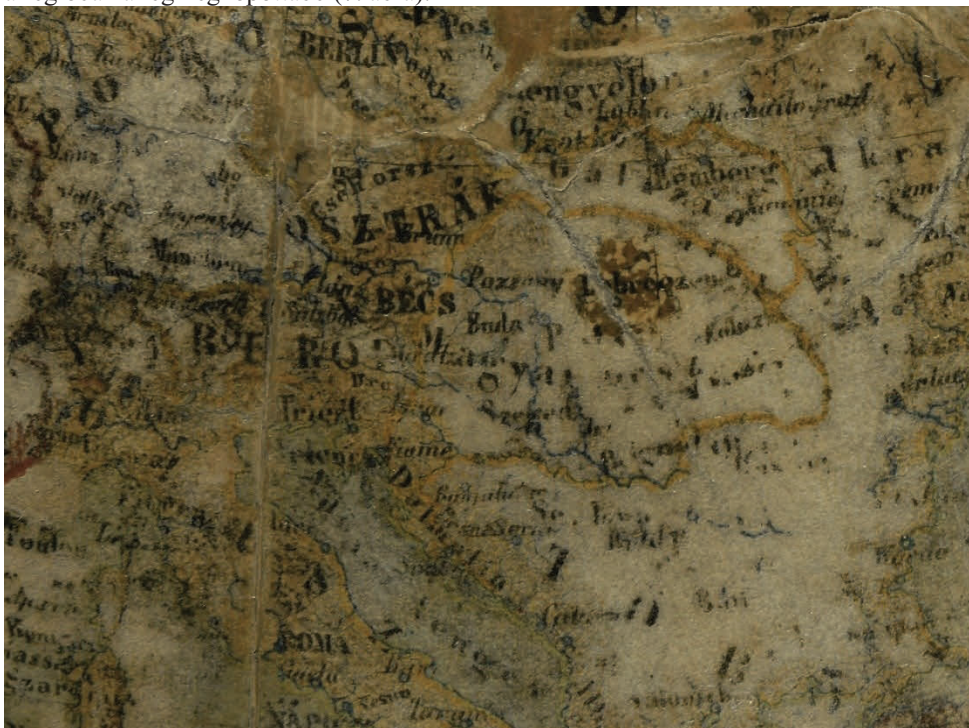

6. ábra. A művészi kivitelű, bár kissé megkopott, színét veszített naptárkeret (Fotó: Nemes Zoltán)

A virtuális glóbusz a hordozógömbre kasírozott földgömbtérkép-nyomatról készített nagyszámú és nagyfelbontású digitális fényképfelvétel felhasználásával készül. A felvételeket Nemes Zoltán készítette az összeállítást Ungvári Zsuzsanna végzi. „A mi Gönczynk” a feldolgozás után VGM ID 162 azonosítóval kerül be a Virtuális Glóbuszok Múzeumába.

2.4. A glóbusztérkép tartalmi jellemzői

Ha a magyar laikus képet akar kapni egy térkép vagy egy földgömb „jóságáról”, legelőbb Magyarország és a Kárpát-térség ábrázolását vizsgálja meg. Ez a vizsgálat a legtöbb esetben nem korlátozódik csupán a szemlélődésre, ezért van az, hogy szinte minden példány ebben a régióban a legmegkopottabb (7. ábra).

7. ábra. Az Osztrák–Magyar Monarchia szűkebb környezete Intézetünk glóbuszán (Fotó: Nemes Zoltán)

Szerencsés esetben – mint most is – több, azonos kiadású példány is elérhető, ami az elemzést és az értékelést eredményesebbé teszi. Mivel „a mi Gönczynk” közeli „rokonai” bár rajzi tartalmi és ábrázolásbeli különbségeket mutatnak, ugyanazt a névanyagot tartalmazzák (8. ábra), könnyen megállapítható, hogy a névrajz az iskolai használatnak megfelelően magyaros írásmódot követ, és széles körben használ magyar exonimákat is.

8. ábra. Ugyanaz a terület a kalocsai (balra) és az érdi földgömbön (jobbra) (Fotó: Nemes Zoltán)

A továbbiakban az egyes térképelemeken végigmenve kiegészítjük glóbuszunk általános leírását.

- A vetület: valószínűsíthetően meridiánokban és Egyenlítőben hossztartó hengervetület („négyzetes hengervetület”) transzverzális elhelyezésű változata a 30°-os gömbszegmens, illetve Postel-féle meridiánban hossztartó síkvetület a 23,5°-os pólustávolságú pólussapkák elkészítéséhez.
- Ferrói kezdőmeridián.
- A 10°-os beosztású, a térítők és sarkkörök ábrázolásával kiegészített, a sarkokig terjedő fohálózat 12 db 30°-os gömbszegmensre osztott, és 2 pólussapkával egészül ki, amelyek pólustávolsága 23,5°, azaz a sarkkörökig nyúlnak. Az Egyenlítő és a 0°-os (kezdő-) meridián, valamint az Eklíptika (az égi egyenlítő) kiemelt, ún. létrás ábrázolású, a térítők és a sarkkörök szaggatott vonallal ábrázoltak.
- A kontinensek és a jelentősebb szigetek partvonalán túl a vízrajz a nagyobb folyókat és ezek főbb mellékfolyóit, valamint a legjelentősebb tavakat (mélységábrázolás nélkül) tartalmazza.
- A szárazföldi területeken világos okker felületi színezés és barna lejtőcsikozásos domborzatábrázolás található.
- Az országhatárok pontsorrall és/vagy mellette húzódó színes határbanddall jelöltek.
- A településábrázolás kategorizált (kétféle jelet: karika ponttal a közepén és üres karika, valamint várat: csillag, közepén üres körrel, különböztet meg). A megírásban is három kategória szerepel: álló félkövér verzál (csupa nagybetűs) írás, pl.: BERLIN, VARSÓ, BÉCS; álló félkövér kurrens (nagy kezdőbetűs) írás, pl.: Pest, Debrecen, Szeged; dőlt normál írás, pl.: Widdin és Temesvár (az utóbbi várjellel).
- A névrajz az oktatási célnak megfelelően magyar. A már említett település-megírásokon túl a névrajzi elemek között szerepel az országok, a tagállamok, a legfontosabb szigetek, földfokok, a legjelentősebb hegységek neve, valamint vízfolyások, tavak és az óceánok, tengerek, jelentősebb tengeröblök, tengerszorosok nevei, illetve a tengeráramlások és a hajózási útvonalak megírásai, távolságadatokkal. Az Egyenlítő, a térítők, a sarkkörök és a sarkok megnevezése is megtalálható. A foksámok közül a hosszúsági értékek (10°-onként 0°-tól 360°-ig számozva!) az Egyenlítőn, a szélességi értékek a kezdőmeridiánon vannak megírva. A névrajzi elemek között nem szerepelnek a kontinensnevek.

- A tengerek területe élénk középkek színű, amelyen vékony fekete vonalkötegek mutatják a tengeráramlásokat, az irány (nyíl) és sebesség megadásával! Vízmélység-adatok feltüntetése is jellemző.
- A nyomási színek száma nyolc: fekete, okker, barna, középkek, téglavörös, vörös (narancsba hajló), sárga és zöld.
- Fekete: a fokhálózat, a partvonal, a vízrajz és a tengerhajózási útvonalak, valamint az összes névrajzi elem, ide értve a kolofont is.
- Okker: szárazföldi területek (alapszín).
- Barna: csíkozásos domborzatábrázolás.
- Középkek: vízfelületek (tenger, tavak), határbandok.
- Téglavörös: (kontinens)határbandok
- Vörös (narancsba hajló): (kontinens)határbandok.
- Sárga: határbandok.
- Zöld: (kontinens)határbandok.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton mondunk köszönetet a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár vezetőjének, Fischerné Grócz Zitának; az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban dr. Kubassek János igazgatónak és Puskás Katalin gyűjteménykezelő restaurátornak; valamint Lente Zsuzsanna restaurátor művésznek önzetlen és pótolhatatlan segítségükért. Külön köszönet jár dr. Toronyi Bencének, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építőmérnöki Kar, Általános és Felsőgeodéziai Tanszék adjunktusának, valamint Nemes Zoltánnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Informatikai Kar, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet fotósának, térképtárosának készséges közreműködésükért.

Irodalomjegyzék

- FODOR F., 2006. A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 820 p.
- LOVIZER L., 2013. A prágai Felkl cég glóbuszai a 19. századi magyar földrajzoktatásban. Geodézia és Kartográfia, 65. évf., 3–4. szám, pp.: 18–21
- MÁRTON M., 2007. Föld- (és ég-) gömbök 3D-s előállítás (Virtuális Földgömbök Múzeuma és digitális virtuális restaurálás). Kutatási terv az OTKA-pályázathoz. Kézirat. ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest
- MÁRTON M., GEDE M., ZENTAI L., 2008. Föld- (és ég-) gömbök 3D-s előállítás (Virtuális Földgömbök Múzeuma és digitális virtuális restaurálás). Geodézia és Kartográfia, 60. évf., 1–2. szám, pp.: 36–42, URI: <http://hdl.handle.net/10831/54679>
- MÁRTON M., PLIHÁL K., 2010. Magyar föld- és éggömbök. Két évszázad éggömbjei az Országos Széchényi Könyvtár kiállításán. Geodézia és Kartográfia, 62. évf., 9. szám, pp.: 13–24
- MÁRTON M., 2011. Szakmai záróbeszámoló a Föld- (és ég-) gömbök 3D-s előállítás (Virtuális Földgömbök Múzeuma és digitális virtuális restaurálás) című kutatási témáról (K 72 104). http://real.mtak.hu/12181/1/72104_ZJ1.pdf
- MÁRTON M., 2018. A Virtuális Glóbuszok Múzeuma és szerepe a hazai glóbusztörténet kutatásában. Az első tíz esztendő. Geodézia és Kartográfia, 70. évf., 1. szám, pp.: 10–18
- MÁRTON M., TORONYI B., 2020. Az első magyar nyelvű Felkl-glóbusz 1855-ben és megalkotói. Geodézia és Kartográfia, 72. évf., 4. szám, pp.: 20–28, DOI: [10.30921/GK.72.2020.4.3](https://doi.org/10.30921/GK.72.2020.4.3)

- MÁRTON M., TORONYI B., 2021a. Gönczy Pál hazánkban 2016-ig megismert földgömbjei. *Geodézia és Kartográfia*, 73. évf., 4. szám, pp.: 17–24, DOI: [10.30921/GK.73.2021.4.1](https://doi.org/10.30921/GK.73.2021.4.1)
- MÁRTON M., TORONYI B., 2021b. „Új” Gönczy-glóbuszok Prágából és a Prága melletti Roztokból. *Geodézia és Kartográfia*, 73. évf., 5. szám, pp.: 12–22, DOI: [10.30921/GK.73.2021.5.2](https://doi.org/10.30921/GK.73.2021.5.2)
- MÁRTON M., TORONYI B., 2021c. „Új” Schotte–Gönczy-glóbuszok, valamint aukciókon vagy hirdetésekben felbukkant Gönczy Pál szerkesztette földgömbök. *Geodézia és Kartográfia*, 73. évf., 6. szám, in print
- MTA ALM., 1892. Magyar Tud. Akadémiai Almanach Polgári és Csillagászati Naptárral MDCCCXCII-re. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia, Budapest, 1892, 216 p. A tagok munkálatai: Gönczy Pál pp. 136–138
- NOVOTNÁ, E., 2017. Jan Felkl & syn továrna na glóby / Jan Felkl & Son a Globe-Making Factory. Univerzita Karlova, Přírodovědecká Fakulta, Praha, p. 184
- PLIHÁL K. et al., 2010–2011. Nyomtatott magyar föld- és éggömbök a kezdetektől napjainkig. Kiállítás, Országos Széchényi Könyvtár, Budavári Palota, Budapest
- PLIHÁL K., 2016. Nyomtatott magyar föld- és éggömbök 1840–1990. *Zrínyi Kiadó, Budapest*, 232 p.
- SZINNYEI J., 1894. Magyar írók élete és munkái, 3. kötet. Hornyánszky Viktor, Budapest, p. 1582. Gönczy Pál pp. 1360–1367
- VGM, 2007–. Virtuális Glóbuszok Múzeuma. ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet, Budapest. <http://terkeptar.elte.hu/vgm> vagy <http://vgm.elte.hu> (Utolsó elérés: 2021. november 01.)

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK TURISTATÉRKÉPEI A HIDEGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN

Tourist maps of socialist countries during the Cold War

Zentai László*

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
laszlo.zentai@elte.hu

Összefoglalás

A hidegháború korszakának térképészete nagyon sajátos volt a szocialista országokban. A ma már abnormálisnak nevezhető titkossági előírások, melyet a katonai térképészet (gyaníthatóan szovjet utasításra) kényszerített a polgári szervezetekre lényegében minden nagy és közepes méretarányú térkép (tömegetérkép) készítését befolyásolta alapvetően ebben az időszakban. A legtöbb ilyen térképet ráadásul még geometriailag is torzítani kellett, még ha nem volt könnyű alkalmazni a „szakemberek” által kidolgozott torzítási technológiát az analóg térképkészítés és -kiadás korszakában. A turistatérképek elvileg topográfiai térképek felhasználásával készülnek, de a titkos topográfiai térképekhez (polgári és katonai) a polgári felhasználók csak igen korlátozottan férhettek hozzá, legalábbis a hidegháború korszakában. A korszak turistatérképei országonként meglehetősen eltérőek voltak ezekben az országokban, köszönhetően az eltérő térképészeti hagyományaiknak, valamint a katonai és polgári térképészeti intézmények sajátos kapcsolatainak.

Kulcsszavak: turistatérképek, topográfiai térképek, hidegháborús korszak, titoktartás.

Abstract

Cartography of the Cold War era was very characteristic in the Eastern Bloc countries. The abnormal secrecy instructions forced by military cartographic authorities (following the Soviet advisors) influenced the making of all kinds of large- and medium-scale cartographic products for public use. Most of these maps were somehow distorted, although it was not easy to implement the technology of distortions developed by cartographers in the analogue map production era in the early 1960s. Tourist maps are expected to be created using topographic maps, but the access to classified topographic maps (both civilian and military) was limited for civilian users (even for civilian national mapping agencies, at least in the early years of the Cold War era). The tourist maps of this era were quite different from country to country in the Eastern Bloc, partly due to their cartographic traditions and to the relationships between the military and civilian cartography even influenced by the users' demands.

Keywords: tourist maps, topographic maps, Cold War era, secrecy

1. Bevezetés

A tanulmány elkészítésének fő motivációja nem csak az volt, hogy a hidegháborús korszak kartográfiai termékeire felhívja az olvasók figyelmét, hanem más szakembereket, kutatókat is arra ösztönözzön, hogy tárják fel e különös korszak eltitkolt történeteit mind a volt keleti, mind a nyugati tömb országaiban. A hidegháború korszakának különböző fázisai vannak a hidegháború korszakának eltérő „hidegsége” miatt, mindegyiknek megvolt a maga sajátossága. A szocialista országok politikai helyzete sem volt egységes (még kartográfiai szempontból sem). A különbségeket a térképészeti hagyományok és az egyes országok eltérő politikai helyzete okozta, bár a Szovjetunió arra kényszerítette ezeket az országokat, hogy kövessék, vagy inkább egyszerűen másolják az ország gyakorlatát. A turistatérképeket többnyire nagy példányszámban sokszorosították mindennapi használatra szánt kereskedelmi termékeként (bár egyes országokban nem is volt olyan könnyű ezek beszerzése). A turistatérképeket azonban eddig csak viszonylag ritkán vizsgálták meg alaposabban a kutatók ebből a szempontból.

1.1. A hidegháború korszaka

A történészek szerint a hidegháború korszaka nem sokkal a II. világháború után kezdődött, amikor (mindössze 75 évvel ezelőtt) Winston Churchill elmondta híres beszédét Fultonban, amelyben kijelentette, hogy a Szovjetunióval a tengelyhatalmak ellen kötött korábbi szövetség véget ért, és „a Balti-tenger melletti Stettintől az Adriai-tenger mentén fekvő Triesztig vasfüggöny ereszkedik le a kontinensre”. A „keleti blokk” vagy „szovjet blokk” kifejezést a nyugati országokban használták, de maguk a kelet- és közép-európai országok kommunista országnak vagy népi demokratikus országnak nevezték magukat (az 1950–60-as években), később pedig szocialista országoknak. Jugoszlávia azonban soha nem volt tagja a Varsói Szerződésnek, amely a szocialista országok 1955-ben létrehozott katonai szövetsége volt. Így katonai-politikai értelemben Jugoszlávia nem volt a keleti blokk országa, míg Albánia 1961-ben kilépett a szovjet katonai szövetségből (Matless et al, 2008).

1.2. A korai turistatérképek

A szocialista országok egy része a második világháború előtt adta ki az első turistatérképét, néhányuk pedig már a XIX. század végén. Ezek a korai tapasztalatok bizonyosan befolyásolták a szocialista országok turistatérképeinek kiadását a hidegháborús időszakban. A turistatérképekre vonatkozó specifikus kutatások hiánya miatt nem könnyű információt találni az egyes szocialista országok korai turistatérképeiről, de a német-osztrák kapcsolatokkal bíró országokban (Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, hogy a hidegháborús korszak neveit használjuk) első, főként alpesi turistatérképeiket már az I. világháború előtt kiadták. Ezeket az országok már a XIX. század végén, a XX. század elején a korabeli turisták célpontjai lettek, bár természetesen az akkori idegenforgalom nem hasonlítható össze a nemzetközi turizmus mai formájával és mértékével.

Az első topográfiai térképrenszer készítési tapasztalatainak köszönhetően (pl. a korábbi Ausztria–Magyarország és Németország) ezek a korai turistatérképek pontossági, minőségi szempontból összehasonlíthatók napjaink turistatérképeivel. A második világhá-

ború előtt kiadott turistatérképeket elég széles körben használták és ismerték, mondhatni igazi tömegtérképek voltak (bár az akkori térképárak bizonyosan magasabbak voltak a mainál a jövedelmekkel összehasonlítva). Ez a viszonylag széleskörű ismertség problémának bizonyult ezekben az országokban, mert amikor a negyvenes évek végén a szovjet befolyás egyre erőteljesebb lett, ezért a Szovjetunió sürgette az érdekszférájába került országokat, hogy tiltsák meg a korábbi térképek használatát. Ezeket a jó minőségű térképeket így begyűjtötték, és a lakosságot komoly szankciókkal fenyegették meg, ha nem szolgáltatják be az otthoni térképeiket. Ettől kezdve bármilyen, nyílt használatra kiadott térkép (tömegtérkép) tartalmát szigorúan szabályozták és gondosan ellenőrizték a katonai hatóságok, amelyek személyi állományát a szovjet tanácsadók képezték ki.

1.3. Titkosság

A topográfiai térképek titkossága a rendszeres nagyméretarányú felmérések korai időszakában tulajdonképpen magától értetődő volt, hiszen a térképeknek komoly stratégiai szerepük volt. A Habsburg Birodalom (később Osztrák–Magyar Monarchia) katonai felméréseinek legtöbb térképét titkosították. Ez már csak azért is nyilvánvaló volt, mivel ezek a térképek kéziratosak voltak, amelyeket katonai térképészek és földmérők készítettek és rajzoltak. A katonai felméréseink térképeiből egy további példány is készült (kéziratos másolat), főleg biztonsági okokból. Mivel a császár/császárné finanszírozta a katonai felméréseket, az uralkodó és a katonai vezérkar döntött arról, hogyan használhatók ezek a térképek.

Ezek a katonai térképek voltak a kor legrészletesebb és legkorszerűbb térképei. Valóban stratégiai szerepük volt abban, hogy segítették a katonaságot saját országterületük megvédésében. Előfordult, hogy vészhelyzet (háborús) helyzetek esetén kisebb méretarányú levezetett topográfiai térképeket sokszorosítottak, de ezek többségét is titkosították (Papp-Váry, 2010).

A Varsói Szerződés 1955-ös létrejötte után egy új szervezetet hoztak létre a közös parancsnokság alatt, mely közvetlenül koordinálta, összehangolta a szocialista országok katonai térképészeti szolgálatainak tevékenységét.

A szocialista országok geodéziai szolgálatainak 7. nemzetközi konferenciájára 1965-ben került sor Moszkvában. Ennek az ülésnek az egyik legfontosabb döntése kimondta, hogy a topográfiai térképeket többé nem lehet polgári célokra használni. Sőt, lényegében az összes polgári topográfiai térképet titkosították, s ez a döntés hatással volt a többi tömegtérképre is, például a turistatérképekre vagy a várostérképekre. Mivel az állam, a gazdaság (ahogy akkoriban mondták a népgazdaság) működése ilyen részletes polgári térképek nélkül lehetetlen volt, így az egyetlen megoldás a térképtorzítások bevezetése volt (lásd 2. fejezet) (Unverhau, 2009).

1.4. A turizmus szerepe

A pihenéshez, a szabadidőhöz és az éves fizetett szabadsághoz való jog az 1936-os szovjet alkotmány és az 1948-as emberi jogi egyetemes nyilatkozat egyik fontos eleme volt (Anderson et al, 2012). A hidegháború és a nemzetközi turizmus kronológiáját nem lehet megérteni anélkül, hogy a hosszú távú társadalmi-gazdasági fejleményeket is figyelembe vennénk. Például a munkavállalók fizetett szabadságának bevezetése a két világháború

közötti időszakban, valamint az ötnapos munkahétre való áttérés az ötvenes és hatvanas években megváltoztatta a fogyasztás és a szabadidő mintáit és fogalmait (Pedersen és Noack, 2019). A szocialista turizmus céltudatos volt, és mintát mutatott a szocialista állampolgárnak azzal, hogy hangsúlyozta a turizmusnak a fizikailag és mentálisan erősítő funkcióját. A turistatérképek azonban nemcsak a belföldi turisták számára készültek, hanem a külföldi országok utazóinak is. Külföldi turisták akkoriban többnyire (eleinte kizárólag) a szomszédos szocialista országokból érkeztek. A nyugati országokból érkező látogatók azonban sokkal értékesebbek voltak a fogadó országok számára, mivel a helyi valuták nem voltak konvertibilisek. Éppen ezért a szocialista országok nemzeti idegenforgalmi hivatalai igazán nagy becsben tartották a nyugati valutákat. Mivel a hidegháború idején a nyugati országokba való utazás a szocialista országok többségében meglehetősen korlátozott, vagy inkább tilos volt, a szocialista országok turisztikai hivatalainak csak korlátozott esélyük volt tapasztalatok gyűjtésére a nyugati országok turisztikai infrastruktúrájáról. A keleti turizmus fő vonzereje a nyugati turisták számára mindenképpen a vasfüggönyön túli rejtély olcsósága és egzotikája volt (beleértve akár némi veszélyt is). A nyugati érdeklődés Kelet-Európa felfekérése iránt lehetőséget adott a szocialista országoknak, hogy bemutassák társadalmukat, és közben „kemény” valutát keressenek. A nyugati turisták ugyanakkor a kémkedés kockázatát is jelentették, és negatív hatással lehetnek a helyi lakosságra, ha idegen ideológiáknak teszik ki őket. Más szóval, a turizmus a hidegháborúban a versengő kulturális, gazdasági, ideológiai és biztonsági aggodalmának területe volt (Anderson et al, 2012).

Gyakorlatilag alig beszélhetünk bejövő külföldi turizmusról az 1950-es években, amikor még tulajdonképpen a belföldi turizmus is eltűnt, különösen a későbbi évtizedekkel összehasonlítva (egyes országokban komoly hivatali engedélyhez volt kötve még az egyes városok közötti utazás is). Akkoriban szinte nem is voltak nyugati turisták (talán a rokonlátogatást kivéve), és a nagyon kevés kivételt rendkívül szigorúan ellenőrizte a rendőrség, vagy még inkább a kémelhárítás. A szocializmus előtti időszakban épült szállodákat és panziókat államosították, és a munkavállalók szervezett (szakszervezeti alapú) üdültetésére használták fel. A békés egymás mellett élés politikája azonban arra ösztönözte a szocialista országokat (politikailag és gazdaságilag is), hogy az 1950-es évek vége után investáljanak a turizmusba. Például Magyarországon a hivatalos statisztikák elkezdtek tartalmazni a turizmusra vonatkozó adatokat, például a be- és kimenő turizmust, a külföldi és a belföldi szálláshasználatot (Probáld, 2018). 1967 a turizmus nemzetközi éve volt (az ENSZ javaslata alapján), és a szocialista országok is csatlakoztak ehhez a kezdeményezéshez, melynek szlogenje ez volt: a turizmus útlevél a békéhez (Tourism, Passport to Peace).

Ország	Beutazó turisták
Bulgária	5,120
Csehszlovákia	3,983
Jugoszlávia	5,966
Lengyelország	7,200
Magyarország	9,847
NDK	15,962
Románia	6,034
Szovjetunió	5,178

1. táblázat: Beutazó külföldi turisták 1979-ben (ezer főben) (World Tourism, 1981).

A szocialista országok turisztikai lehetőségei, idegenforgalmi potenciálja eltérőek voltak. A délebbi fekvésű szocialista országok (Románia, Bulgária és Jugoszlávia) tengerparti üdülőhelyeiket kínálták a turisták számára, ezek a többi szocialista országból érkező látogatók kedvelt célpontjai is voltak, de ezek a déli országok egyre inkább a nyugat-európai ügyfélkört szólították meg az egyre növekvő idegenforgalmi piacon, főleg a szervezett turistákat célba véve. A statisztikák szerint (1. táblázat) 1979-ben Kelet-Németország volt a legnépszerűbb turisztikai célpont a szocialista országok között. Ez meglehetősen megtévesztő, mivel magában foglalja a napi berlini látogatókat is (akik Nyugat-Berlinből utaztak át). Valójában akkoriban Magyarország és Jugoszlávia volt a nyugati turisták legnépszerűbb úticélja. Jugoszlávia sikere a nemzetközi turizmusban a következő évtizedekben Bulgária és Románia turisztikai ágazatát is inspirálta (Pedersen és Noack, 2019).

2. Torzítások

A szocialista országok első nyílt használatú várostérképeit a XX. század második felében általában 1:20 000 és 1:30 000 közötti méretarányokban adták ki, de magán a térképen nem szerepelt a méretarányra való utalás (aránymérték sem volt a térképeken). Hasonló tartalomcsökkentést alkalmaztak lényegében minden tömegtérképen, beleértve az egyéb hivatalos polgári térképeket is (Konopska és Krukowski, 2018).

Az 1950-es évek térképeinek vizsgálata azt mutatja, hogy bár azok (különösen a várostérképek) tartalmilag (sokszor erősen) hiányosak, de a térképek nem mutattak jelentős geometriai torzulásokat. A Szovjetunióban minden 1:1 milliónál nagyobb méretarányú térkép „titkos” besorolást kapott, de 1966-ban 1:2,5 milliós méretarányra módosították ezt a határt. Még az ilyen méretarányú földrajzi térképeket is torzították a szovjet atlaszokban, de a nyugati kiadók és a térképfelhasználók is rájöttek a torzításokra és ennek megfelelően erősen lecsökkent a bizalom a szocialista országokban (elsősorban a Szovjetunióban) kiadott térképek iránt.

A Szovjetunió 1966-ban a szocialista országok kartográfiai konferenciáján előírta a polgári és katonai térképkiadás és térképészeti teljes szétválasztását. A szocialista országok különböző megoldásokkal próbálkoztak a szovjetek diktálta követelmény kielégítésére: bizonyos térképi objektumokat és a földrajzi fókuszot elhagyták. Ez így befolyásolta a nagyobb méretarányú polgári térképek kiadását minden szocialista országban. Kelet-Németország (NDK) volt az első szocialista ország, amely már 1966-ban elkészítette a szovjet feltételeket kielégítő nyílt használatú polgári térképsorozatot 1:200 000 méretarányban. A szocialista országok polgári térképészeti hivatalainak 1968-as konferenciája felkérte Kelet-Németországot, hogy ossza meg ezirányú tapasztalatait a többi országgal. (Amikor Magyarország reprodukálta a torzítás módszereit, és megpróbált hasonló térképsorozatot közzétenni, a magyar katonai hatóságok nem voltak megelégedve az eredménnyel. Csak még további torzítások után adtak engedélyt a közzétételre).

Emlékeztetni kell arra is, hogy ekkoriban a magyar polgári térképészeti hivatalt a magyar Radó Sándor vezette (aki egy évtizednyi börtönbüntetés után 1955-ben hagyhatta el a Szovjetuniót). Radó rendszeresen utalt Leninre, a kommunizmus fő ideológusára, s azt is kijelentette, hogy ő és Lenin Moszkvában találkoztak, a Kommunista Internacionálé 3. kongresszusa idején, 1921-ben, amikor Lenin elmagyarázta, hogy az imperializmus elleni harc magában foglalja a térképészeti ábrázolás speciális formáit, a torzításokat is (Radó, 1971). A torzításokat az állami topográfiai térképeken fényképészeti módszerekkel hozták létre. A feldarabolt topográfiai térképek filmjeit 1:100 000 méretarányban állították össze a

képek optikai transzformálásával. Ez a módszer mind a szögeket, mind a távolságokat eltorzította, ezért ezek a térképek már nem voltak alkalmasak a pontos terepi tájékozódásra. Ezt a módszert alkalmazták a turistatérképeken is, amelyek elkészítéséhez a torzított topográfiai térképeket kellett alapként felhasználni. Ennek következtében a turistatérképek még a topográfiai térképeknél is pontatlanabbak lettek (Konopska és Krukowski, 2018).

Térképi ábrázolási szempontból a nyugati országokkal határos területek voltak a legérzékenyebb részek Kelet-Németországban, Csehszlovákiában és Magyarországon. A legtöbb esetben az érintett országok a legegyszerűbb megoldást választották: üresen hagyták ezeket a területeket (és a határ mentén még akár egy szükséges méretű sávot is) a turistatérképeken.

3. A turistatérképek helyzete az egyes szocialista országokban

A turistatérképek kiadásának rendszere, szervezeti háttere országonként eltérő volt. Elkészítésük, kiadásuk az adott ország térképészeti hagyományaira épült (ezen országok némelyikében az első turistatérképeket még az első világháború előtt adták ki), figyelembe véve a hazai felhasználók igényeit (pl. természetjárás) és a turizmus szempontjából érdekes területeket. Néhány szocialista országban, ahol a téli sportoknak is volt jelentősége, esetenként még a turistatérképek téli változatai is megjelentek (Csehszlovákia, Lengyelország, NDK).

3.1 Német Demokratikus Köztársaság

A XIX. század második harmadában a turizmus egyre jelentősebb szerepet kapott Németországban a vasúthálózat fejlődése, a szervezett turistautak, az üzleti jellegű utazások, valamint a híres Baedeker-útikalauzok miatt. Kelet-Németországot 1949-ben a szovjet megszállási övezet alapján hozták létre, míg Nyugat-Németországot jelentősen átalakították, és függetlenné vált megszállóitól (1945–1949).

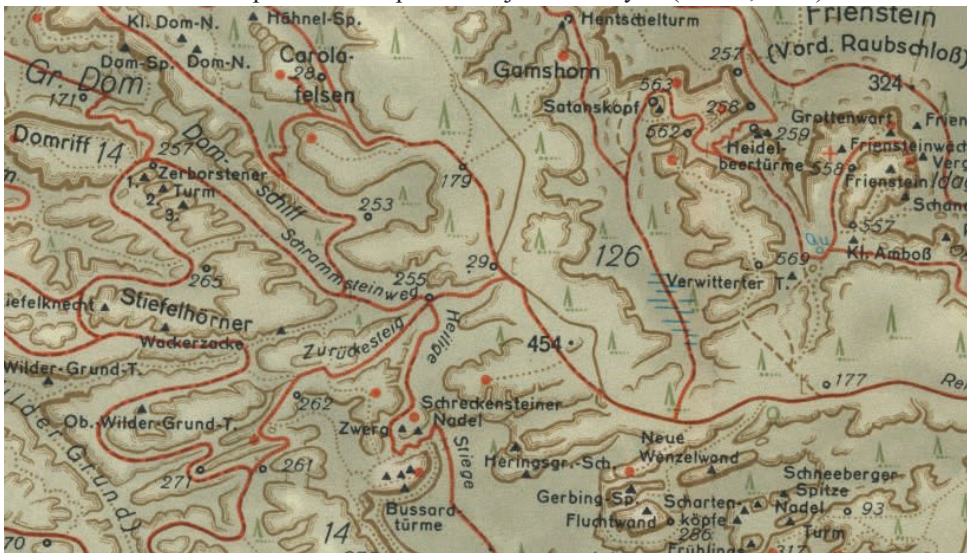
Néhány kisebb kiadó adott ki turistatérképet röviddel a második világháború után (pl. Sachsenverlag: Die Gute Wanderkarte sorozat 1951-ben, Kurt Schaffmann térképei Szász Svájcra). A Sachsenverlag Dresden 1948-ban kezdett el turistatérképeket kiadni, amelyek kezdetben Drezda közelebbi és tágabb környezetét ölelték fel, és a „Die Gute Wanderkarte” (A jó túrázási térkép) sorozatnevet kapták. A sorozatot már 1951-ben a VEB Bibliographisches Institut Leipzig vette át, és jelentősen kibővítette: a térképek középpontjában Szászország, Thüringia és a Harz-hegység állt (1. ábra). 1960-ig összesen 66 különböző turistatérképet adtak ki (a leggyakrabban használt méretarány 1:40 000, de 1:30 000 és 1:50 000 méretarányú térképek is készültek). A térképészeti feldolgozást a sorozat különböző kiadói akkoriban önállóan intézték, és még a borítólapok képe sem volt egységes. A Bibliographisches Institutot 1960-ban megszüntették. A turistatérképeket átadták a VEB Landkartenverlag Berlinnek, amely kezdetben folytatta a sorozatot, de hamarosan beépítette saját kiadói programjába. A sorozatból eltávolították a Nyugat-Németországgal határos területeket bemutató térképeket. A sorozat utolsó térképei 1967-ben jelentek meg.

A VEB Landkartenverlag Berlin a Landkartenverlag Kurt Schaffmannból jött létre, miután tulajdonosa 1953-ban elhagyta Berlin keleti részét, majd a kiadót állami tulajdonba adták. Az első turista- és télisporttérképek Brandenburg, Mecklenburg és Thüringia

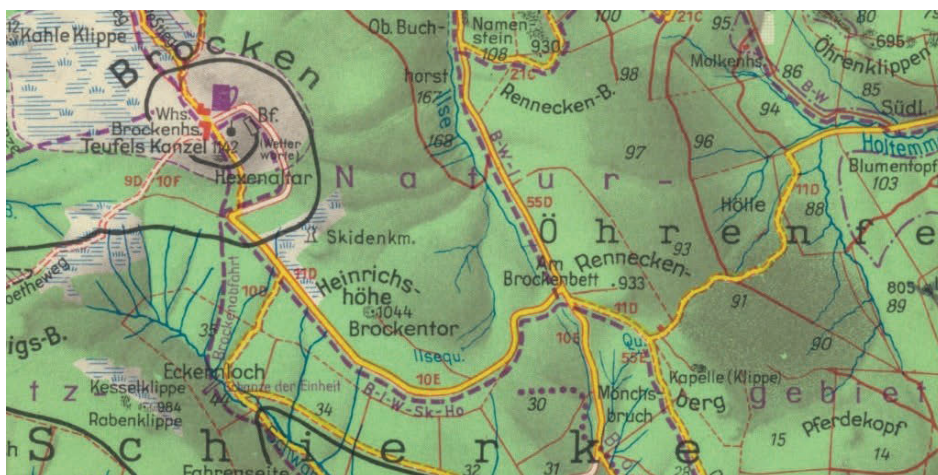
környékét ölelték fel. Amikor a kiadói rendszert 1964-ben átszervezték, mindössze három kiadó volt jogosult térképeket kiadni nyílt használatra:

- *VEB Hermann Haack Geographisch-Kartographische Anstalt Gotha/Leipzig*: általános földrajzi és tematikus atlaszok, különböző iskolai térképészeti termékek, valamint földrajzi és térképészeti könyvek és újságok;
- *VEB Rätigloben-Verlag Leipzig* (ezt a nevet 1972 után használta): föld-gömbök;
- *VEB Landkartenverlag Berlin*: mindenféle turistatérkép, útikönyv (2. ábra).

A rendszerszinten torzított térképek időszaka 1966-ban kezdődött, és a hidegháborús időszak további részére már ez volt a jellemző. Innentől kezdve minden turistatérképet rendszeresen torzítottak, hogy csökkentsék pontosságukat. A drezdai turistatérképet (Szász Svájjal) 1:100 000 méretarányban adták ki az újonnan létrehozott turistatérképsorozat első lapjaként 1967 végén. Még a kiadó számára is egyértelmű volt, hogy az új (torzított és tartalmában szegényített) turistatérképeket a kirándulók csak elégtelen tájékozási segédeszköznek tekintették. Az újonnan alapított *VEB Tourist Verlag* 1977 óta a turistatérképek és útikönyvek vezető kiadója lett az NDK-ban. Ez a kiadó más szocialista országok hasonló termékeit is importálta és exportálta saját kiadványait (Noack, 2018).

1. ábra A Szász Svájc 1:10 000 méretarányú turistatérképe (*Wanderkarte der Sächsische Schweiz*), Vermessungsdienst Ost, 1954

2. ábra A Harz-hegység 1:100 000 méretarányú turistatérképének (Spezialkarte für Kraftfahrer u. Wanderer) melléktérképe (1:50 000), VEB Landkartenverlag, 1957 (?)

3.2 Lengyelország

A lengyelországi üdülő (rekreációs) területeket 1963-ban nemzeti tervben jelölték ki. A fontos üdülőterületek számát 117-ben határozták meg, amelyek 41 ezer km²-t foglaltak el, ami az ország teljes területének 13%-a. Eloszlásuk Lengyelországon belül lényegében a természeti tájak övezeteinek felelt meg. A Balti-tenger szinte teljes partvidéke északon, ettől délre egy viszonylag keskeny síkvidéki övezet, amelytől délebbre a legutolsó jégkorszak utáni tavak övezete található (Mazuri-tavak). A tengerpart nagyon vonzó, mivel többnyire homokos strandok vannak, dűnekkel. Délen a Magas-Tátra is fontos turisztikai célpont (Widawski és Wyrzykowski, 2017). Az első lengyel turistatérkép (Magas-Tátra) a XX. század elején jelent meg. Egy másik fontos lengyel turisztikai célpont, az Óriás-hegység (Karkonosze/Krkonosze) turistatérképe is megjelent a két világháború közötti időszakban. A túrázás fejlődésnek indult, és egyre népszerűbbé vált az 1950-es években, amikor a túraútvonalak hálózata már összekötötte az ország turisztikai szempontból fontos területeit (Janczewicz és Borowicz, 2017). 1949-ben a lengyelországi állami térképezést átszervezték, a katonai térképészet a lengyel hadsereg vezérkarának feladata lett, a polgári térképezést pedig a Główny Urząd Geodezji i Kartografii (Geodézia és Kartográfia Központ) kapta meg feladatként. A lengyel állami térképkiadó (Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictwo Kartograficznych, Warszawa – Wrocław [PPWK]) 1951-ben jött létre, és ez lett az egyetlen lengyel szervezet, amely ebben az időben a civilek számára készíthetett térképet (3. ábra) (Collier et al, 1996). A többi szocialista országhoz hasonlóan a topográfiai térképekről még szakkikkekben sem nagyon lehetett olvasni, nem akarták még ilyen módon sem felhívni a figyelmet ezekre a titkos térképekre. Különös figyelmet fordítottak a turistatérképekre az 1970-es és az 1980-as években, amikor a szakmai konferenciák a kartográfiai jelkulcsok egységesítésével kapcsolatos kérdésekre összpontosítottak, beleértve a tartalom bemutatásának módszereit és a térképészet fontosságát a turizmus fejlődésében (Janczewicz és Borowicz, 2017). A lengyel térképészetben az 1970-es évek csak kisebb változtatásokat hoztak a térképek tartalmában. A torzítások bizonyos térképeken olyan nagyok voltak, hogy az már a használatukat is negatívan befolyásolta. 1981 a

politikai változások éve volt Lengyelországban, amely ugyan megszüntette a korábbi évtizedek korlátozásait, de a geometriailag pontos forrásanyagokhoz való hozzáférés hiányában a turistatérképek minősége csak lassan javult (4. ábra).

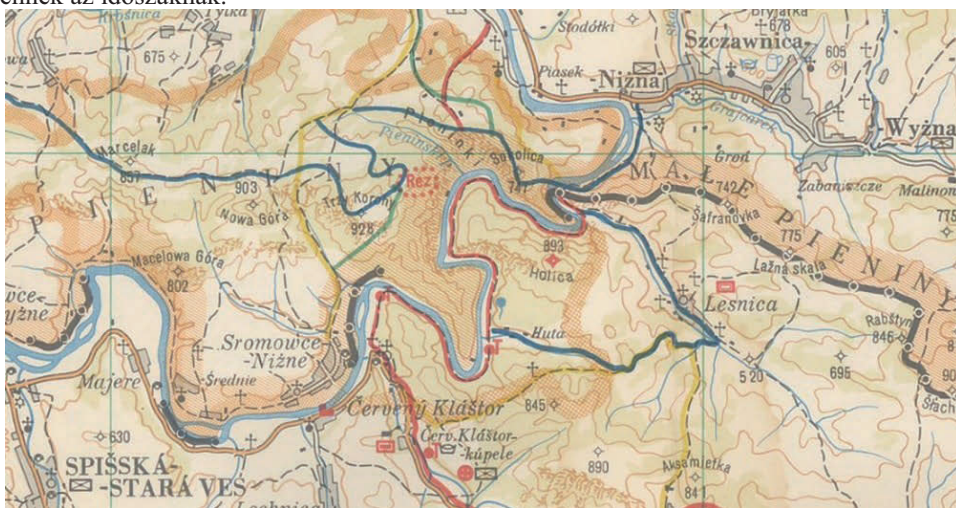
3. ábra Magas-Tátra, 1:30 000, PPWK, 1965.

4. ábra Gorce (a Nyugati-Beszkydek része), 1:75 000, PPWK, 1985.

3.3 Csehszlovákia

A cseh térségben a turizmus a cégek vagy magánszemélyek szervezett utazásaival kezdett fejlődni a XIX. század első felében. A turizmus fontos szerepet játszott a nemzeti ébredés utolsó szakaszában is, különösen a műveltebb társadalmi osztályokban. A cseh turizmus története 1888-ban kezdődött, amikor megalakult a Cseh Turisták Egyesülete. Az egyesület fő tevékenységei közé tartozott a turistaházak, kilátók építése, a turistautak megtervezése és terepi kijelölése, egyéb nyilvános létesítmények létrehozása, illetve turistatérképek készítése. Az első turista útikönyvek a XIX. század végén jelentek meg. A szöveges leírásokat általában térképekkel és az ajánlott turistaútvonalak vázlataival egészítették ki. Ekkoriban több magánkiadó is részt vett a turistatérképek készítésében. Az 1920-as években a turistatérképeket 1:75 000 méretarányban adták ki, ez már amiatt is logikus volt, mert a III. katonai felmérés térképei is ilyen méretarányúak voltak (Spezialkarte) és a topográfiai alapot ezen katonai felmérés térképei alkották. 1942-ig összesen 59 turistatérkép jelent meg német-cseh változatban (a Cseh–Morva Protektorátus területének csak néhány százaléka maradt feltérképezetlen turistatérképekkel). A második világháború előtt már több mint 40 000 aktív turista volt az országban, ami annak idején biztos piacot jelentett a turistatérképek számára. A megújult Csehszlovák Turista Egyesület és a prágai Vojenský Zeměpisný Ústav (Katonai Földrajzi Intézet) közötti szoros együttműködés szinte azonnal megújult a második világháború után, melynek eredményeként 1945–1948-ban Csehszlovákia egész akkori területére turisztikai információk felülnyomásával kinyomtatták az 1:75 000-es méretarányú szelvényeket. Ezt az időszakot gyakran a turistatérképek aranykorának is nevezik. A már említett kiadók mellett az Orbis és néhány más kiadóvállalat is turistatérképeket kezdett kiadni, de a szovjetizálódási folyamat hamarosan véget vetett ennek az időszaknak.

5. ábra Magas-Tátra (Vysoké Tatry), 1:75 000, Správa Geodézie a Kartografie, 1958.

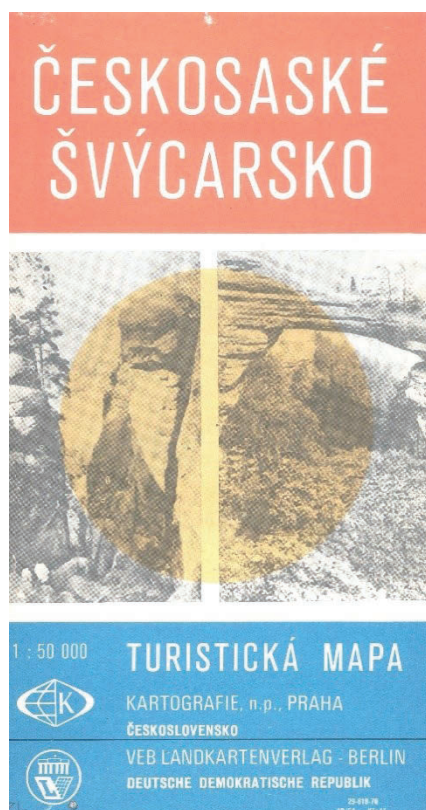
1954-ben új intézmények alakultak Csehszlovákiában is (akárcsak Magyarországon): a Geodéziai és Térképészeti Közigazgatási Hivatal (ÚSGK), valamint a Szlovák Geodéziai és Térképészeti Igazgatóság szlovákiai területi illetékességgel. Ez egyrészt magával hozta a térképészettel foglalkozó valamennyi polgári kiadó megszüntetését, másrészt

pedig nemcsak az iskoláknak és a lakosságnak készült térképek, hanem a turistatérképek kiadásának monopolizálását is. Az ÚSGK engedélyt kapott a III. katonai felmérés 1:75 000 méretarányú térképeinek további felhasználására polgári célú topográfiai alapként, ami új turistatérkép-sorozat kiadásához vezetett 1:100 000 méretarányban, bár turisztikai használatuk korlátozott volt a kis méretarány miatt. 1956-ban adták ki az első turistatérképet ebből a gyűjteményből: a Krkonoše-hegységet. Röviddel ezután a Magas-Tátra turistatérképét is kiadták 1:75 000 méretarányban (5. ábra).

6. ábra Az Alacsony-Tátra (Nízke Tatry) első kiadású szelvényezett turistatérképe (külön szöveges melléklettel, műanyag fűzetborítóban), 1:75 000, Ústerdná Správa Geodézie a Kartografie, 1960.

1956 és 1968 között az állam területének nagy részét ebben a turistatérkép-sorozatban adták ki, szinte hézagmentesen lefedve az ország területét, de azért arra ügyeltek, hogy legyenek hézagok az egymás melletti térképlapok között (nem szelvényezett térképekről volt szó, mindegyik más turisztikai régiót ábrázolt) (6. ábra). A nyugati államhatáron a Nyugat-Németországgal és Ausztriával szomszédos cseh határvidékeket nem lehetett megjeleníteni, de ezeket a korlátozásokat az 1970-es évek után részben feloldották. A Kartografie Praha (1982 óta a GKP Praha) 1968 után új, 1:100 000 méretarányú turistatérkép-sorozatot adott ki, igazodva az akkori előírásokhoz (keves területet adtak ennél nagyobb méretarányban). Rendkívüli nehézségek merültek fel a Kelet-Németországgal és Lengyelországgal közös határtérképek közös kiadásaiban (7. ábra), mert geodéziai szolgáltatásaik eltérő geometriai torzítást használtak (Mikšovský, 2014).

7. ábra Českosaské Švýcarsko (Cseh és Szász Svájc) turistatérképének címlapja, 1:50 000, 1974. A Kartografie Praha és a VEB Landerkartenverlag Berlin közös kiadványa.

3.4 Magyarország

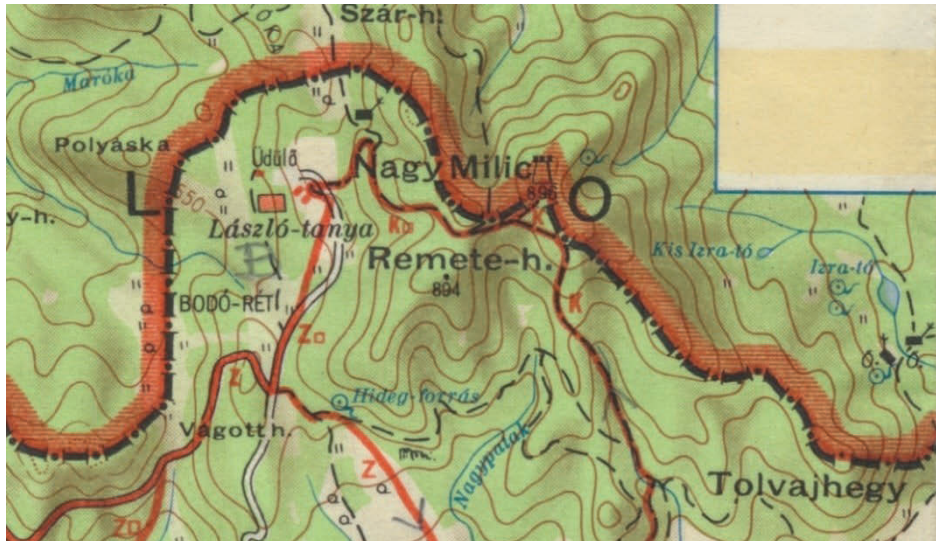
Az első hazai turistatérkép a XIX. század végén jelent meg (Magas-Tátra, amely az I. világháború végéig a Magyar Királyság része volt). Az I. világháború előtt számos más turistatérkép is megjelent, de ezeket a térképeket nagyrészt turista útikönyvek részeként adták ki. A két világháború között az Állami (Katonai) Térképészeti Intézet kiváló minőségű 1:50 000 méretarányú, 10 méteres alapszintközű turistatérképeket, az „angyalos térképek” sorozatát adta ki.

A második világháborút követő rövid sajátos időszakot Magyarországon is a szovjetizálás követte. A Kartográfiai Vállalat (Cartographia) 1954 végén alakult meg azzal a céllal, hogy kielégítse a felhasználók igényeit turistatérképekkel, várostérképekkel és mindenféle oktatási célú térképpel. Az első turistatérképeiket 1956-ban adták ki. Az első években csak árnyékolást használtak a domborzat ábrázolásához, és a legtöbb vonalas tereptárgyat (utak, vasutak) kissé eltorzították, és poligonokként ábrázolták őket (7. ábra). Ezeken a korai turistatérképeken még a méretarányt sem tüntették fel, csak aránymértéket ábrázoltak; ez alapján kiszámítva a méretarány nem is kerek értéknek adódott. A térképen az árnyékolás mellett megjelentek az 50 méteres alapszintközű szintvonalak is, és a további kiadásokon (1957-től) a mesterséges tereptárgyak vonalait is görbe vonalakkal rajzolták

meg. A turisták nem igazán értékelték a térképen található kis állat- és növényfigurákat, túrázók rajzait, amelyek segítették a térképszerkesztőket, hogy eltakarják a katonai jellegű objektumokat. A méretarányt számmal csak a jóval későbbi kiadású térképeken tüntették fel, igaz a térkép címlapjára a méretarány maga csak a nyolcvanas évek közepére került ki. A katonai hatóságok minden térképet ellenőriztek a közzététel előtt, de néha a Cartographia szerkesztői nem kaptak teljesen egyértelmű utasításokat tőlük. A katonai hatóságok úgy gondolták, hogy ezek a térképek túlságosan pontosak a civil felhasználóknak, ezért a közzétételük csak akkor engedélyezett, ha a térkép tartalmát újra felülvizsgálják, tovább torzítják (8. ábra).

8. ábra A Mátra turistatérképe, ~ 1: 50 000, Kartográfiai Vállalat, 1956.

9. ábra A Nagy-Milic környéke a Zempléni-hegység turistatérképen (ábrázolja a határon túli, csehszlovák területeket is), ~ 1: 70 000, Kartográfiai Vállalat, 1968.

Voltak sajátos, szélesebb körben nem publikált utasítások is, amelyeket minden bizonnyal a katonai hatóságok írtak elő (hasonló szabályozást alkalmaztak Csehszlovákiában és valószínűleg a többi szocialista országban is) (Papp-Váry, 2005; Mikšovský, 2014):

- Az egy térképlapon ábrázolt terület mérete korlátozott volt (Magyarország esetében nem lehetett nagyobb, mint 1000 km² a turistatérképek esetén, de pl. a sokkal nagyobb méretarányú tájfutó térképeknél 20 km² volt ez a határ – arra is ügyeltek a katonai hatóságok, hogy azzal se legyen kijátszható ez a rendelkezés, hogy két szomszédos térképlap között kellett hagyni egy nem térképezett hézagot).
- A nagyobb kiterjedésű hegységek (Bakony, Bükk, Zemplén) két külön térképlapon jelentek meg, de eltérő méretarányban, és a két darab rendszeresen nem illeszkedett egymáshoz (az érzékeny területeket betétek borították) (9. ábra);
- A turistatérképek alapszintközét is szabályozták (korlátozták). Amikor a Kartográfiai Vállalat 1986-ban a Balaton turistatérképét nagyobb méretarányban szerette volna kiadni (a korábbi egyoldalas térkép 1:80 000-es méretaránya helyett kétoldalas 1:40 000 méretarányú térkép), akkor nem használhattak kisebb alapszintközöt, ezért – az utasítások értelmetlenségére is rámutatva – a Kartográfiai Vállalat a térkép teljes területén megrajzolta (szaggatott vonalakkal) az összes segédszintvonalat. A következő kiadásban már engedélyt kaptak a kisebb (10 méteres) alapszintköz használatára a korábbi 20 méteres alapszintköz helyett (10. ábra).

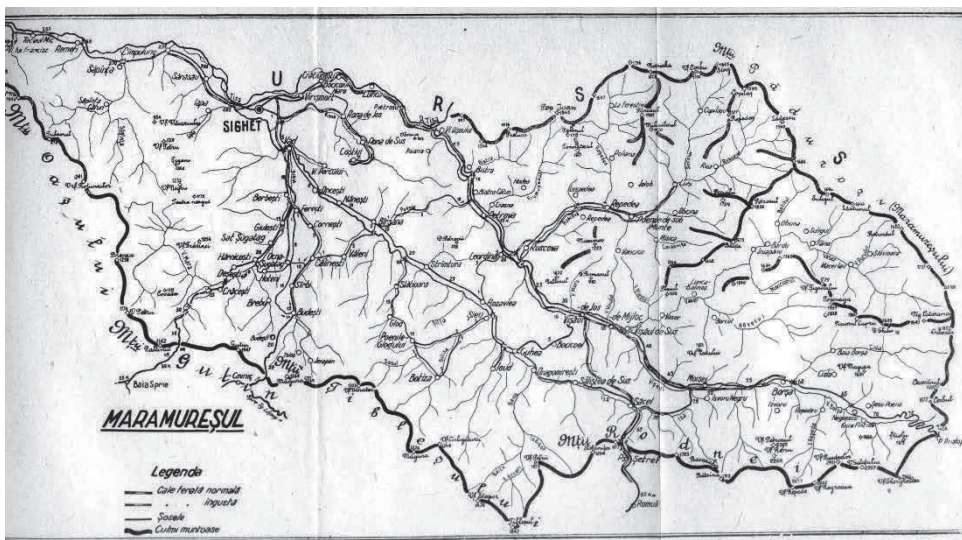
10. ábra Részlet a Kartográfiai Vállalat 1:40 000 méretarányú térképéből. 1986.

A hetvenes évekre gyakorlatilag minden hegység és több dombvidék turistatérképe elkészült, de Magyarország nagy része síkvidék, alföld, melyeken akkoriban még alig vezettek turistautak. Készült néhány vízisporttérkép is a nagyobb folyókról (Duna és Tisza) és a Balatonról. A turistaút-hálózatot később (az 1980-as évektől) kiterjesztették az alföldi területekre is, és később külön útikönyvek is megjelentek ezekre a területekre (Rátóti, 1989).

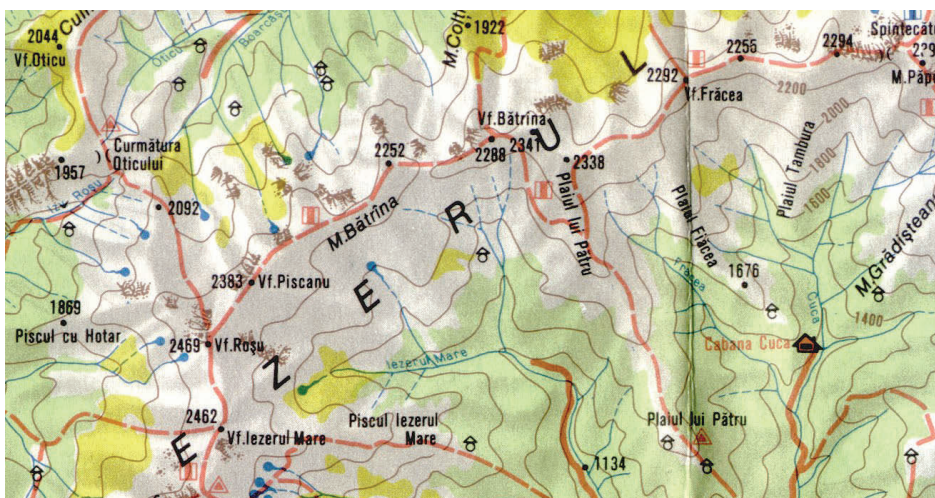
3.5 Románia

A két világháború közötti időszakban Románia a turizmus sajátos fejlődését tapasztalta. A nyugati országok mintájára a turizmus szerelmesei szükségét érezték annak, hogy egyesületeket hozzanak létre, hogy képviseljék érdekeiket és hódolhassanak a hegymászás, turizmus szenvedélyének. A két világháború közötti időszakban számos turistaházat, egyéb létesítményt építettek, turistautakat jelöltek ki, de ezek közül csak néhány maradt használatban a későbbiekben.

A turistatérképek akkoriban teljesen hiányoztak, volt egy térképvázlat-sorozat, amelyet néhány geográfus és mérnök készített (Sinaia és környéke turistatérképét 1903-ban adták ki). Hat térképet adott ki az Unirea Braşov Kartográfiai Intézet 1930 és 1940 között (Olariu, 2012). A második világháború után csak elvétve jelent meg turistatérkép (de kisebb útikönyvek, térképvázlatokkal egészen nagy számban jelentek meg, a legtöbb esetben ezeken még a kiadó neve sem szerepelt, gyaníthatóan helyi természetbarát, hegymászó egyesületek jelentethették meg, nem is mindig teljesen legálisan) egészen 1974-ig (11. ábra), amikor a Munții Noștri (A hegyeink) sorozatot kezdte el megjeleníteni a Sport-Turism Kiadó. 1990-ig 51 terület térképét adták ki. Valójában a Munții Noștri sorozat turisztikai útikönyvek (zsebkönyvek) sorozata volt, kiegészítve viszonylag kis méretű, néha igen vázlatos térképmelléklettel (12. ábra).

11. ábra A Máramarosi-havasok (Munții Maramureșului) térkép vázlat, Alexandru Savu: *Prin Maramureș* című könyv mellélete 1959.

12. ábra A Munții Noștri sorozat (Făgăraș) első kötetének térképi melléklete, ~ 1:75 000, 1974.

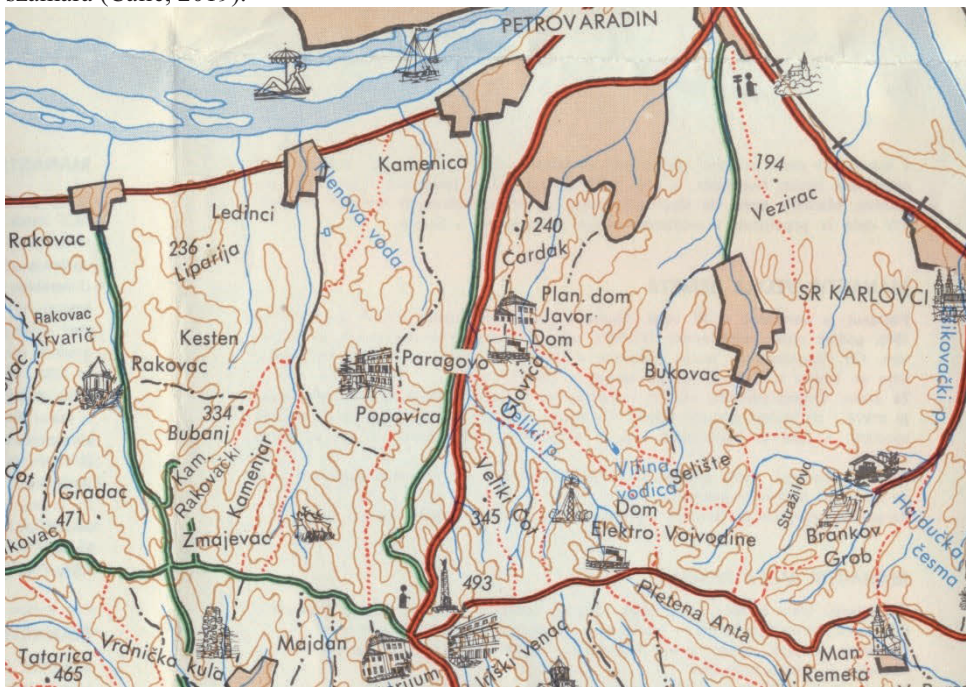
3.6 Jugoszlávia

Az első és a második világháború között a szlovén Alpok kézzel rajzolt hegygerinc térképei mellett néhány iskolai térkép és atlasz, valamint néhány speciális tematikus térkép jelent meg a Jugoszláv Királyságban. A II. világháború után a Szovjetunióval való szakítás a hidegháború elején komoly megrázkódtatást okozott a jugoszláv kommunistáknak. 1949 elején a Szovjetunió és kelet-európai szövetségesei kizárták Jugoszláviát a Kölcsönös Gazdasági Segítségnyújtási Tanács (KGST) megalapításából, és szoros kereskedelmi blokádot állítottak fel Jugoszlávia ellen. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála azonban végül esélyt adott a szovjet-jugoszláv kapcsolatok javítására, de Jugoszlávia vezetője ezután is különutas volt, és a hidegháború új külpolitikai lehetőségeket is kínált Titónak.

A második világháború után az egyes magashegyi és önkormányzati térképek mellett csak néhány kisebb, nem-katonai térképkiadó intézménynek volt térképes kiadványa, mint például az Učila Zagreb (hegyvidéki térkép Medvednica Zágráb felett 1957-ből, 1:50 000), Geokarta Belgrád (többnyire várostérképek, térképek légitársaságoknak), a Geodetski zavod Slovenije és a Geodéziai és Fotogrammetriai Intézet, mindkettő Ljubljanából (13. ábra). Az első modern hegyi (turista) térképünk a Júliai-Alpok 1:50 000-es méretarányú térképe volt, mely követendő példa volt a későbbi térképek számára is (14. ábra). A méretarány, az alapszintköz, a tartalom tekintetében voltak bizonyos megkötések, korlátozások, de soha nem találtak bizonyítékot arra, hogy a tartalmat geometriailag torzították volna a kiadók. Valószínűleg Jugoszlávia nem követte a térképi torzításokra vonatkozó szovjet utasításokat (Petrovič, 2001).

A belföldi turisztikai célú üdültetés Jugoszláviában csak az 1950-es években indult meg, ami jóval később történt, mint akár Spanyolországban vagy Olaszországban. 1966-ban a kormány eljutott arra a felismerésre, hogy a turizmus a fejlődés és a társadalmi változások motorja, ezért befektetési prioritásként jelölte meg az idegenforgalom fejlesztését. A turizmus elismert gazdasági ágazattá vált. A nemzetközi idegenforgalom fellendí-

tése érdekében 1967-ben Jugoszlávia eltörölte a vízumkötelezettséget a világ összes állama számára (Calic, 2019).

13. ábra A Fruška Gora turisztatérképe (évszám, méretarány, aránymérték nélkül)

14. ábra Júliai-Alpok, 1:50 000, Planinska Zveza Slovenije, 1981.

3.7 Bulgária

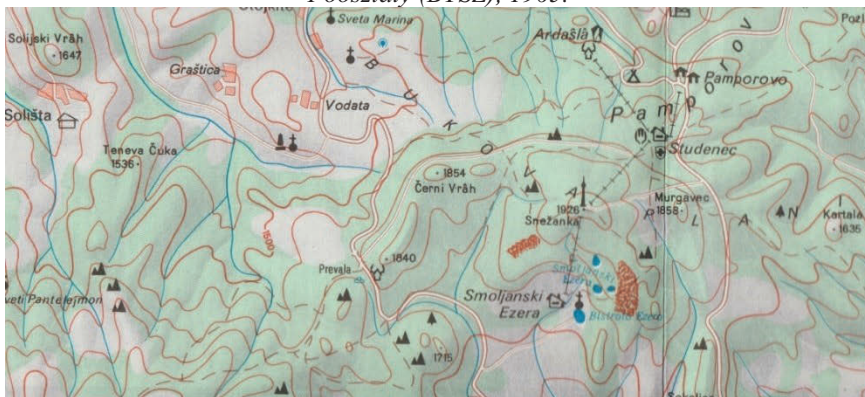
Bulgária területének közel 40%-a alkalmas a turizmusra, sok stranddal, gyógyvizekkel és téli sport-területekkel. A turizmus a bolgár gazdaság fontos ágazatává vált a Bolgár Termé-

szetjáró Szövetség 1890-es években történt megalakulása óta, rövidebb idővel azután, hogy Bulgária felszabadult az oszmán uralom alól. Már az 1930-as években évente 15 000 turista kereste fel Bulgária tengerparti üdülőhelyeit. Az első nemzeti parkot, a Vitosza-hegységet, amely Szófia közelében található, szintén az 1930-as években alapították. A bolgár turizmus fejlődése a második világháború után újabb lendületet vett, 1950-es és 1960-as években nagy tengerparti tömegturisztikai üdülőhelyeket építettek ki (Várna, Burgasz). 1948-ban megalakult a Balkantourist, a KGST-ben Bulgária a turizmusra szakosodott. A „Pamporovo” (Rodoszban) és a „Borovets” (Rila) hegyvidéki üdülőhelyei a télisportokra koncentráltak (15. ábra). Bulgária csak 1964-ben szüntette meg a vízumkötelezettséget a szocialista országokból érkező látogatók számára. Ezt követően Bulgária több külföldi turistát vonzott, mint bármely más szocialista ország (Ivanov és Dimitriva, 2010) (16. ábra).

Sajnos a szerző még bolgár kartográfus kollégák segítségével sem talált olyan szakcikket, amely a bolgár turistatérképek történetével foglalkozott volna. A nagy online könyvtári katalógusok ellenőrzése azt mutatta, hogy a legkorábbi bolgár turistatérkép valószínűleg a Rila-hegység 1935-ben kiadott 1:75 000-es térképe (USA Kongresszusi Könyvtár katalógusában, <https://catalog.loc.gov/>), de csak bibliográfiai adatok állnak rendelkezésre, és nem maga a szkennelt térkép.

15. ábra Rila-hegység, (mértarány és aránymérték nélkül), Geodéziai és Térképészeti Főosztály (BTSZ), 1965.

16. ábra Pamporovo, 1:60 000, Institute of Cartography, 1983 (?)

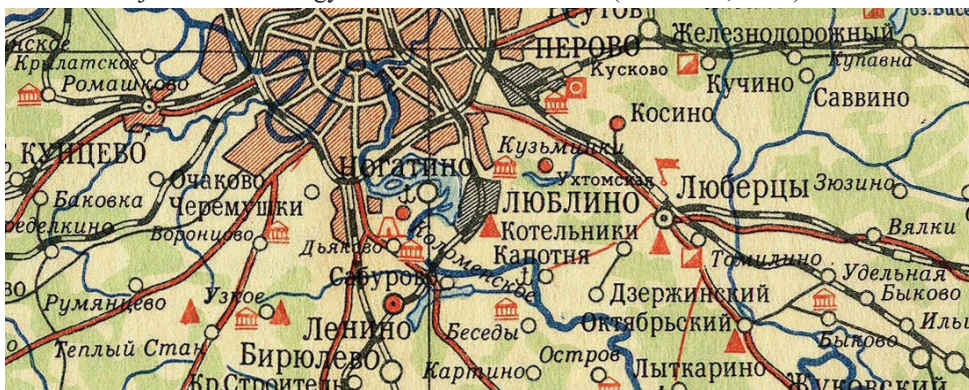
3.8 Szovjetunió

Még mindig nagyon nehéz információt szerezni a Szovjetunió térképkészítéséről a hidegháború idején vagy akár az 1917-es szovjet forradalom utáni korszakról. De emellett azt sem szabad elfelejteni, hogy Moszkvában, 1923-ban kezdődött meg a kartográfia, mint önálló szak oktatása azon a főiskolán, amely ma a MIIGAİK nevet viseli. A moszkvai és a szentpétervári (leningrádi) egyetemek földrajzi karain 1929-ben, illetve 1930-ban kartográfus szakot hoztak létre (Klinghammer, 2008).

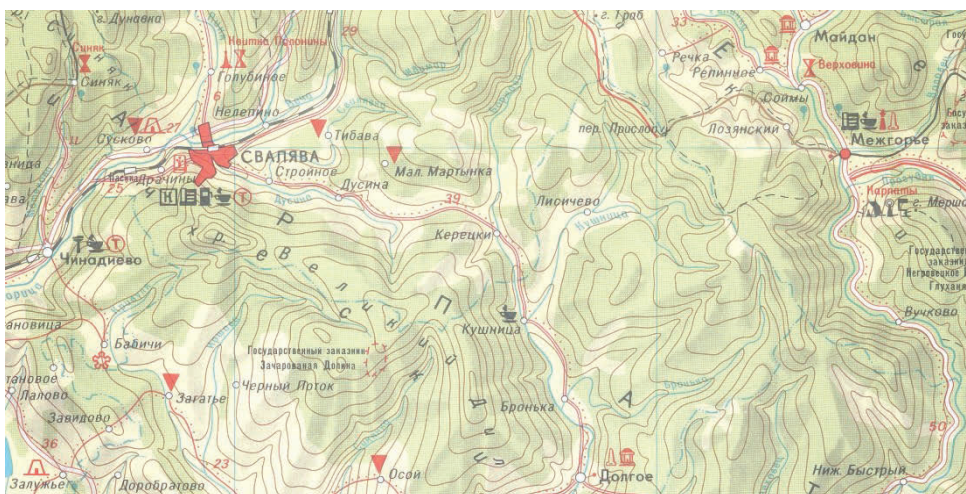
Mivel még a kis méretű földrajzi térképeket is torzították, nem meglepő, hogy a turistatérképeket és a közigazgatási egységek térképeit (például regionális és kerületi térképeket) általában 1:600 000 méretarányban adták ki. Ezek a térképek a nagyobb városokra, falvakra és közlekedési útvonalakra vonatkozóan csak a legáltalánosabb adatokat mutatták. Ezek a térképek az 1:2 500 000 méretarányú térképek alapján készültek, azok tartalmát nagyították fel 1:600 000 méretarányra, de emellett még geometriai torzítást is alkalmaztak (Miller, 2015) (17. ábra).

A Szovjetunióban ebben az időszakban kiadott turistatérképek vázlatoknak tűntek valódi térképek helyett (sokszor önkritikusan sokszor nem is a térkép, hanem a „vázlat” kifejezést írták a kiadványra). Azonban még ezekhez a térképekhez való hozzáférés sem volt egyszerű, bár bizonyos esetekben létfontosságú volt, például a magashegységek (Kaukázus, Pamír-hegység) esetében (18. ábra).

A szovjet térképészet korlátait csak a peresztrojka után enyhítették, de nem szüntették meg teljes egészében. 1989-ben a vezérkar katonai topográfiai szolgálata, valamint a Geodéziai és Térképészeti Főigazgatóság elkezdte közzétenni (vagy még inkább tonnaszámra eladni) a térképeket, alapvetően anyagi haszon reményében. A térképek 1:200 000 és kisebb méretarányúak voltak, és a topográfiai térképeken alapultak, de természetesen nincsenek rajtuk katonai és egyéb bizalmas információk (Postnikov, 2002).

17. ábra Moszkva környékének turistatérképe, Подмосковье, 1:600 000, 1956.

18. ábra A késői hidegháborús korszak turistatérképe, *Закарпатская область* (Zakarpattia District), 1:300 000, 1986. (A szovjet viszonyokhoz és a kis méretarányhoz képest szokatlanul részletes, de ez azért nem igazán turistatérkép.)

3.9 Albánia

Albánia térképészetről még a Szovjetuniónál is kevesebbet lehet tudni. Köszönhetően az intézetünkben tanuló albán hallgatónak, doktorandusznak megpróbáltunk helyi segítség igénybevételével információhoz jutni az albán turistatérképekről. Még az Albán Nemzeti Könyvtárhoz is szereztünk közvetlen kapcsolatot, de lényegében érdemi információhoz nem jutottunk. Az Albán Nemzeti Könyvtár online katalógusában nem sok térkép szerepel, turistatérkép még kevesebb, de a hidegháború időszakából egyetlen egy sem. Előtte is csak egy 1933-as kiadású Albánia turistatérképet találtunk (méretaránya nincs megadva, de mivel a teljes országot ábrázolja, így nehezen tekinthető a mai értelemben vett turista-térképnek). Város- és turistatérképek csak 2005 utániak szerepelnek az online katalógusban.

4. Összefoglalás

Ennek a tanulmánynak a fő motivációja az volt, hogy a volt szocialista országokat a turistatérképek kutatására ösztönözze, és segítsen megérteni, hogy a hidegháborús korszak, a Nyugat és Kelet közötti bizalmatlanság, hogyan befolyásolta a kartográfiai kiadványokat, különös tekintettel a turistatérképekre. A Szovjetunió nem vette figyelembe a szövetséges országok térképészeti hagyományait és szükségleteit; e négy évtized térképei a politika mindennapi életre gyakorolt abnormális hatásának kiemelkedő bizonyítékai. Ezt főleg a turistatérképek és a város-térképek torzítása bizonyítja, ezek a kiadványok jutottak el a legnagyobb példányszámban az egyszerű, átlagos felhasználóhoz. Ha ezt az időszakot a térkép-használók és a térképkiadók oldaláról nézzük (a gyakorlatban csak állami intézetek vagy vállalatok voltak), nyilvánvaló, hogy ezek a kiadók igyekeztek kielégíteni a felhasználói igényeket, de az akkori katonai-politikai előírások nem támogatták erőfeszítésüket. A világ ezen része térképészeinek ezt a korszakot térképeken keresztül is dokumentálniuk kell, amelyek megmagyarázzák a térképek geometriájának, torzításának és a térképi tartalmak

manipulációinak értelmetlen szabályait, amelyek politikai okokból a 20. század közepe után több évtizeden át éltek.

A 2021-es Nemzetközi Térképészeti Konferencián (2021. XII. 13-18., Firenze) bemutatott előadás bővített változata (társszerző Gercsák Gábor).

Irodalomjegyzék

- ANDERSON, J., HIRT, S., SLAEV, A., 2012. Planning in Market Conditions: The Performance of Bulgarian Tourism Planning During Post-Socialist Transformation. *Journal of Architectural and Planning Research*, 29:4, pp. 318–334.
- CALIC, M-J., 2019. A History of Yugoslavia. Purdue University Press, ISBN: 978-1-55753-838-3
- COLLIER, P., FONTANA, D., PEARSON A. AND RYDER, A., 1996. The State of Mapping in the Former Satellite Countries of Eastern Europe, *The Cartographic Journal*, 33:2, 131–139, DOI: 10.1179/caj.1996.33.2.131
- IVANOV, S. H., DIMITRIVA, M. G., 2019. Tourism Management and Planning in Bulgaria, *SSRN Electronic Journal*, May, DOI: 10.2139/ssrn.1599611
- JANCEWICZ K., BOROWICZ D., 2017. Tourist maps – definition, types and contents, *Polish Cartographical Review*. 49:1, pp. 27–41., DOI: 10.1515/pcr-2017-0003
- KLINGHAMMER, I., 2008. A térképészet tudománya. *Magyar Tudomány* 169:6, pp. 725–735.
- KONOPSKA, B., KRUKOWSKI, M., 2018. Image data paradox – on the impact of the development of image-based remote sensing on the maps’ content in the Eastern Bloc. The case of Poland. *Polish Cartographical Review*, 50:4, pp. 211–222., DOI: 10.2478/pcr-2018-0016
- MATLESS D., OLDFIELD, J., SWAIN, A., 2008. Geographically Touring the Eastern Bloc: British Geography, Travel Cultures and the Cold War. *Transactions of the Institute of British Geographers*, Jul., 2008, New Series, Vol. 33, No. 3 (Jul., 2008), pp. 354–375.
<https://www.jstor.org/stable/30131223>
- MIKŠOVSKÝ, M., 2014. K historii vydávání turistických map. In: Pavel Hánek (ed.) *Z dějin geodézie a kartografie*, Praha: Národní technické muzeum, Rozpravy Národního technického muzea v Praze; ISBN 223 0035-9378, p. 325.
- MILLER, G., 2015. Inside the Secret World of Russia’s Cold War Mapmakers.
<https://www.wired.com/2015/07/secret-cold-war-maps/>
- NOACK, G., 2018. Die Entstehung und Herausgabe von touristischen Karten der DDR, PhD dissertation, Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Greifswald,
<https://epub.ub.uni-greifswald.de/files/2326/Dissertation+Noack.pdf>
- OLARIU, B., 2012. Hărțile turistice ale T.C.R. – Avântul turismului montan în România, <http://geo-spatial.org/vechi/download/hartile-turistice-ale-tcr>
- PAPP-VÁRY Á., 2005. Torzított turistatérképek Magyarországon. *Geodézia és Kartográfia*, 57:11, pp. 18–23.
- PAPP-VÁRY Á., 2010. Két évtizede nem titkosak a térképek. *Geodézia és Kartográfia*, 62:1, pp. 22–25.
- PEDERSEN, S.B., NOACK, C. (eds), 2019. *Tourism and Travel during the Cold War. Negotiating Tourist Experiences across the Iron Curtain*. Routledge, London and New York, ISBN: 978-0-367-19212-9
- PETROVIČ, D., 2001. Mountain Cartography in Slovenia. *Cartographica*, 38:1&2, pp. 24–30.

- POSTNIKOV, A.V. (2002). Maps for Ordinary Consumers versus Maps for the Military: Double Standards of Map Accuracy in Soviet Cartography, 1917–1991, *Cartography and Geographic Information Science*, 29:3, 243–260, DOI: 10.1559/152304002782008431
- PROBÁLD Á., 2018. A hazai turizmusstatisztika. *Statisztikai Szemle*, 96:6, pp. 610–640., DOI: 10.20311/stat2018.06.hu0610
- RADÓ, S., 1971. Dóra jelenti..., Kossuth Könyvkiadó, 1971
- RÁTÓTI B., 1989. A Kartográfiai Vállalat turistatérképei. *Geodézia és Kartográfia*, 41:3, pp. 195–200.
- UNVERHAU, D. (ed), 2009. Geheimhaltung und Staatssicherheit. Zur Kartographie des Kalten Krieges – Teilband 1: Beiträge und Anlagen – Teilband 2: Abbildungen, Münster, LIT Verlag
- WIDAWSKI, K., WYRZYKOWSKI, J. (eds), 2017. The Geography of Tourism of Central and Eastern European Countries (Second edition), Springer, ISBN 978-3-319-42203-9, DOI 10.1007/978-3-319-42205-3
- WORLD TOURISM ORGANISATION, 1981. World Tourism 1979-1980. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/unwtogad.1981.1.1517gmm025220756>

A TÉRKÉPTÖRTÉNET TÖRTÉNETÉNEK KEZDETEI: GOTTSCHLING, GREGORII ÉS HAUBER

The beginnings of the history of map history: Gottschling, Gregorii and Hauber

Török Zsolt Győző

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
zoltorok@map.elte.hu

Összefoglalás

A tanulmány a 18. század elején megjelent, első térképtörténeti művekre hívja fel a figyelmet. A német Gottschling (1711), Gregotii (1713) és Hauber (1724) műveit a szakirodalom csak említi, de a publikációk elemzése és elméleti jelentőségének bemutatása elmaradt. Tanulmányunkban a térképtudomány elméletének kialakulása szempontjából fontos, átmeneti időszakban keletkezett, történeti szempontú kísérletek tartalmát elemezzük. Kimutatjuk, hogy mindhárom mű a földrajzi térképészeti mód áttekintése, amelyekben a térképtörténeti tárgyalás a kortárs német atlaszok és térképek bemutatásával a jelenig terjed. A szerzők különböző színvonalú és szaktartalmú „kísérleteinek” célja a nyomtatott térképek használatának elősegítése, főként a történelmi és földrajzi oktatásban. Hauber térképtörténeti vázlatát a rendszeresség és a mintaként bemutatott anyag gazdagsága miatt ismeri el a földrajzi irodalom, valószínűleg tanítványa, Büsching hatására. A 19. században megjelenő kartográfia fogalomban a valójában különböző térképezési módokat a történeti szemlélet kapcsolja elméletileg is össze, éppen száz évvel ezelőtt létrehozva Eckert térképtudományát (Kartenwissenschaft, 1921).

Kulcsszavak: térképtörténet, felvilágosodás, földrajz, térképhasználat, Hauber.

Abstract

The paper draws attention to the first published works on map history in the early 18th century. The books of the German Lutheran scholar, Gottschling (1711), Gregotii (1713) and Hauber (1724) are only mentioned in the literature, but the analysis of their publications and their theoretical significance are not presented. In our study, we will overview the content of these early 'experiments', which were written in a transitional period and are important for the development of the theory of cartography. We show that all three works are about of the mode geographic mapping, and the discussion of map history extends to the present to include contemporary, German atlases and maps. The authors' works, although with of varying quality and subject matter, aim to promote the use of printed maps, especially in historical and geographical education. Hauber's outline of the history of cartography is recognised in the geographical literature, probably under the influence of his student, Büsching, for its systematic approach and the richness of the material presented as a model. It is precisely that historical approach that theoretically links the different mapping modes in the unifying concept of 'cartography', emerging in the 19th century. This historical tradition gave rise to Eckert's map science (Kartenwissenschaft, 1921) exactly one century ago.

Keywords: map history, Enlightenment, geography, map use, Hauber.

Bevezetés: térképtörténet a kartográfia történetben

1995-ben, csaknem negyedszázada jelent meg a magyar térképészeti szakirodalomban máig egyedülálló összefoglalás, a térképészet tudományának kialakulásának történetét összefoglalóan, ugyanakkor több szempontból is bemutató *Kartográfia történet* című szakönyvünk (KLINGHAMMER-PÁPAY-TÖRÖK, 1995). Számomra nagy megtiszteltetés volt, hogy a Klinghammer István és Pápay Gyula professzorok – akiket tudományos pályámon máig tanárainak és mestereimnek tekintek – lehetőséget adtak akkor számomra, hogy a kötet megírásában és szerkesztésében fiatal kutatóként részt vehessek. Azonban minden más tudományos írásműhöz hasonlóan erre a kartográfia történeti áttekintésre is igaz, hogy annak ellenére, hogy a nagyrészt azonos elméleti kartográfiai szempontok hangsúlyozottan érvényesültek, a kötet három része különbözőképpen mutatja be a térkép-tudomány formálódásának, a könyvben „fejlődésének” történetét. Ugyancsak nyilvánvaló, hogy terjedelmi okokból sem férhetett bele minden ebbe az egyetlen kötetbe. A térképek vagy készítőik fontosságát azok a szempontok határozták meg, amelyek a tárgyalás vezérfonalát adták az egyes részekben. Így azután más szempontból fontos és jelentős térképészeti alkotók vagy alkotások sem szerepeltek könyvünkben olyan részletességgel, amely indokolt lehetne. Ennek a „szöveggeneralizálási” folyamatnak egy példája a térképtörténet történetének tárgyalása. A multilineáris fázismodellben a kartográfia rész tudománnyá válásának szakaszában, a németországi fejlemények kapcsán Pápay felsorolja a 18. század elején megjelent, úttörő térképtörténeti publikációkat, amelyek a térképkészítés gyakorlati, módszertani kérdései helyett a kartográfiai tárgyszféra sajátos visszatükröződéseként jöttek létre. Ezeket a műveket azért is érdemes jobban megismernünk, mert a térkép-tudomány ismeretrendszerének kialakulásában fontos szerepet játszó metaszféra jelentőségén túl magának a fogalomnak a jobb megértését segítik. A „Kartográfia történet” térképész mesterszakos tárgy oktatójaként két évtizedes tapasztalatom szerint ugyanis a könyv második részének módszertani megjegyzéseinél – „*A kartográfia általános szerkezete*” című magyarázó ábra ellenére (34. o.) – éppen a *metaszféra* értelmezése, valamint a metaszféra és elméleti kartográfia különbségének megértése okozza a legnagyobb nehézséget. A 18. század elején megjelent három térképtörténeti áttekintés kapcsán, utalva még a földgömbökkel használatát tárgyaló művekre, Pápay hozzáteszi: „*Ez a kartográfia metaszférájának sajátos, de igen szerény fejlődési vonala volt.*” (83. o.) A fenti kijelentés első felével egyetértek. Amint azonban a következőkben Gottschling, Gregori és főként Hauber korai, és a hazai szakirodalomban eddig csak említett térképtörténeti munkáinak első ismertetésével bizonyítani szeretném, a térkép-tudomány kialakulása szempontjából ez a fejlődési vonal *nem* „igen szerény”, hanem elméleti szerepe miatt éppenséggel kiemelkedően fontos.

A 18. század első évtizedeiben, pontosabban 1711 és 1724 között, tehát viszonylag rövid idő alatt, gyors egymásutánban jelentek meg német nyelven azok a könyvek, amelyeket a térképtörténet első összefoglalásaiként említ a nemzetközi szakirodalom (Harley, 1987, Scharfe, 1997). Nincs lehetőségünk arra, hogy a korabeli térképészet viszonyait részletesen bemutassuk, az áttekintő ismertetést pedig az olvasó megtalálja a Kartográfia történetben. Mindössze azt a körülményt emeljük ki itt, hogy egységes Németország ebben az időszakban még nem létezik, helyette néhány nagyobb és számos kisebb területi egységből álló, de kulturálisan összefüggő alakulat. Ez részben magyarázza a következőkben tárgyalandó szerzők eltérő hátterét, különböző szempontjait és ellentéteit is.

A másik megjegyzés, hogy a kartográfia történeti tárgyalás a katonai szempontból fontos *topográfiai* térképezés szerepét emeli ki, éppen ezért csak említi a kialakulás szem-

pontjából fontos fejleményeket, amelyek inkább a történelem és földrajz tudományának keretében belül zajlanak. Ennek következményeként könyvünkben a kisméretarányú, vagyis *földrajzi* térképezés szinte alig szerepel, miközben a 17-18. század az atlaszkiadás aranykoraként ismert. Az Ortelius és Mercator kozmográfiai programjának legsikeresebb részeként, hatalmas üzleti sikert hoz a térképes könyv, a modern atlasz kiadói kezdetben németalföldi vállalkozások voltak, azonban a felvilágosodás korának tudományos fejlődésével a francia kiadók veszik át a vezető szerepet. A 18. század elején a növekvő térképigény Johann Baptist Homann officinájával 1702-ben megteremti a német kereskedelmi atlaszkiadót, akit hamarosan követ korábbi tanítvány Georg Mattheus Seutter vállalkozása Augsburgban. Ennek a változásnak azért van nagy szerepe, mert a korai térképtörténeti művek elsősorban az ezekben az atlaszokban megjelenő, nyomtatott, földrajzi térképek rendszerezését kívánják adni. Egyrészt ugyanis ezek azok a térképlapok, amelyek a nagyközönség számára elérhetőek, így főként ezek alkotják a könyvtárakban található térképanyagot. A régebbi térképek esetében pedig a könyvtáblák által megőrzött atlaszlapok túlélése magyarázza, miért ezeket ismerik és használják alapanyagként a szerzők a nyomtatott térképek tömegesebb megjelenését is hozó atlaszkiadásban. Ortelius 1570-ben atlaszában felsorolja térképei forrásait, de már ebben a listában is dominálnak a korai regionális térképek nagyobb példányszámú, új kiadásai. A korai térképtörténeti művek anyagát tehát elsősorban a holland és francia atlaszkiadók termékei, és az azokkal piaci versenyben álló német mappák alkotják.

Ugyancsak szembevetendő, hogy mindhárom korai térképtörténeti összefoglalás szerzője protestáns lelkész, mindhárman egyetemet végzett, tanult teológusok, akik a reformáció hagyományait részben folytatva, részben továbbfejlesztve maguk is érintettek a földrajz *oktatásában*. Mivel a 16. századi kozmográfiai hagyomány még nagyon is elevenen él, a földrajz szóban és képen történő földleírás. Utóbbi matematikai és csillagászati alapjai ugyanúgy részét képezik az oktatásnak, mint a témakörökhöz kapcsolódó térképszerkesztés vagy az új nevelési elvek nyomán megjelenő oktatás.

Gottschling "kísérlete" (1711)

Caspar Gottschling (1679–1739) lutheránus lelkész fiaként született, majd egyetemi tanulmányait Wittenbergben kezdte meg, ahol teológia és filozófia mellett történelmet és orvosi tanulmányokat folytatott. Azonban amikor Halleben létrejött egy új egyetem, ahol a latin mellett modern nyelveket, angol, franciát, spanyolt tanult. Végül azonban Lipcsében szerzte magiszteri fokozatát. Szerteágazó érdeklődése és figyelemreméltó műveltsége képessé tette arra, hogy igen különböző területekkel foglalkozzon, mint a heraldika vagy az önismeret fontossága. 1705-ben a brandenburgi lovagi iskola igazgatójává nevezték ki, azonban a tevékenységét ért támadások miatt három év után távozott, majd Halleben tartott sikeres egyetemi előadásokat. 1710-ben azonban mégis inkább a Neustadtban (Brandenburg an der Havel) létesített líceum igazgatását vállalta el, s mivel elégedetlen volt az ottani oktatással jelentős reformokat hajtott végre. Ennek részeként számos iskolai használatra készült, földrajzi tárgyú munkát adott ki, de publikációs tevékenységének hatása messze túlterjedt a brandenburgi régió. Munkájának eredményeként a jöhírű líceumba távoli német tartományokból is egyre többen érkeztek.

Gottschling a brandenburgi líceum rektoraként adta ki 1711-ben a kisméretű, tizenkettő formátumú, 135 oldalas könyvecskét. A magdeburgi Halle-ben nyomtatott mű lejjén a mitológiai Atlasz ábrázolása a geográfia szimbóluma. A kis rézmetszet művészi

értékét nem firtatva megállapíthatjuk, úgy tűnik, hogy a szerző nem ismerte pontosan a földrajzi atlasz elnevezésének okát. Hiszen Mercator éppen azt hangsúlyozta, hogy kozmográfiájának – és benne térképgyűjteményének – névadója *nem* a mitológiából ismert, eget a vállán tartó titán, hanem az eget és földet mérő, kozmográfus Atlasz.

A könyvecske kísérlet (*Versuch*), így nyugodtan mondhatjuk, hogy Gottschling a hét fejezetben csakugyan igyekszik a térképek történetét is áttekinteni. Az első fejezet a térképek általános fontosságát hangsúlyozza a földrajzban a történelem kapcsán, és felhívja a figyelmet az egyszerre matematikai és történeti módszerre. A térkép meghatározása a harmadik pontban nem bonyolítja túl a dolgot. Gottschling szerint a térképek (*Land-Charten*) „nem mások, mint nagy táblák papíron, amelyeken vagy az egész földfelszín vagy országok, királyságok, tengerek, tavak, erdők, azok városai, földjei és falvai a földrajzi szélesség és hosszúság szerint láthatóak”. Majd a 17. századi földrajzi beosztás szerint ezek általános és különös térképekre bontja idézve Varenius és a francia de la Croix véleményét, és hivatkozva a német Sturm professzor és *Melissantes* hasonló megközelítésére. A következő fejezet a térképek eredetét foglalkozik, ahol Varenius mellett Cellarius könyve alapján az ókori térkép és glóbuskészítőket említi, elsőként Anaximandroszt, majd Hipparkhoszt. Nem marad ki természetesen Ptolemaiosz és a római szerzők kapcsán hosszabban ír a *Tabula Peutingeriana*-ról, hiszen ennek megtalálójá (Konrad Celtes), későbbi tulajdonosa (Konrad Peutinger) majd az első nyomtatott kiadás kapcsán (Marcus Welser) a *német* vonatkozásokat emelheti ki.

Ez már átvezet a harmadik fejezetbe, ahol a németek által készített térképeket tekintik át a szerző. előrebocsátva megállapítja, hogy aligha van olyan európai ország, amelyről nem készült térkép, ha ezek nem is mindegyikét ismerjük. Példaként Svéd-, Lengyel- és Magyarország kevéssé ismert térképeit említi. Mivel szerinte a korban öt nemzet jeleskedik a térképek készítésében, a következőkben ez a szempont adja a tárgyalás fonalát. Elsőként a német nemzetnek adja a megtiszteltetést, és rögvest el is kezdi a sorolást Abraham Ortelius-szal, aki ugyan Antwerpenben született, de Augsburgban hunyt el, majd felsorolja az ismert német térképkészítőket Homann és Hübner atlaszaig bezárólag. A következő fejezetben a holland térképkészítők sorát Mercator nyitja, akinek csak halála után teljessé vált atlaszával címével kapcsolatosan lábjegyzetben (41. o) Gottschling az elnevezés helyes magyarázatát adja. Ezután a francia, valamint az olasz és angol szerzők és műveik felsorolása következik. Az itáliaiak közül a velencei Coronelli páter jó térképeit emeli ki, de a lábjegyzetben a művei között megemlíti a didaktikus szándékkal, tankönyvként összeállított *Epitome Cosmographica*-t is. A könyvecske legnagyobb szakmai baklövését ezután az angol szerzőként említett, nevezetes „*Is Humble*” jelenti, akiről ráadásul Gottschling még megjegyji, hogy térképei ritkák és maga is csak egy Bréma-térképet látott tőle...

A szerző ezután minden térképtípusra vonatkozóan útbaigazítást, vásárlási tanácsot ad, amikor felsorolja a legjobb munkákat. Hangsúlyozza, hogy személyes véleményt mond, és aki nem hisz neki, annak azt tanácsolja, hogy vizsgálja meg maga a dolgot (68. o.). Magyarországra vonatkozóan de Witt térképét említi – ami közvetetten a térképlap ismertségét és elterjedtségét mutatja –, és nem kevésbé Homann *Regnum Hungariae*-jét ajánlja. Az utolsó, hetedik fejezet azokat a térképeket sorolja fel, amelyek a földrajz tanulmányozásához szükségesek. Előbb egy húsz térképből álló listát közöl, amelyek Hübner ajánl, majd a saját, huszonegy térképből álló válogatását mutatja be, de ismerteti a hübneri rendszer szerint a Homann-cég által 1710-ben kiadott *Atlas Scholasticus* tartalmát is. Az utolsó pontokban különösen figyelemreméltó a térképek színezésével kapcsolatos módszertani megjegyzések, illetve a térképek névrajzi hibáira való figyelmeztetése.

Gregorii “különös gondolatai” (1713)

A Gottschling művében gyakorta idézett *Melissantes* valójában Johann Gottfried Gregorii (1685–1770) álneve volt, aki nemcsak termékeny szerző, hanem térképek szerkesztőjeként is működött. Gregorii szintén evangélikus lelkészcsaládból származott, azonban szüleit korán elveszítette. Tehetséges diákként azonban lehetősége nyílt a tanulásra 1703-tól a jénai egyetemet látogatta, majd két év múlva Erfurtban szerezte meg a magiszteri címet. Az ifjú teológus házitanító a thüringiai Arnstadtban telepedett le, ahol feleségül vette a városi tanács tagjának tizenöt éves lányát. A szorgalmas és ambiciózus Gregorii már huszonhárom éves korában publikálta első földrajzi tárgyú művét, majd 1711-ben kiadta Thüringia egyfajta útikalauzát, benne a látnivalók között a nevezetes könyvtárak bemutatásával. 1713 után kapcsolatba lépett a kor neves térképkiadóival, a Homann és Weigel kiadókkal. 1716–19 a frankfurti Jung kiadónál jelent meg a francia Alain Manesson Mallett nagy világleírásának Gregorii-féle átdolgozása. Gregorii több évtizedes tudományos működése olyan sokrétű, hogy itt meg sem kíséreljük áttekintését, hanem csak a szempontunkból fontos térképtörténeti művével foglalkozunk.

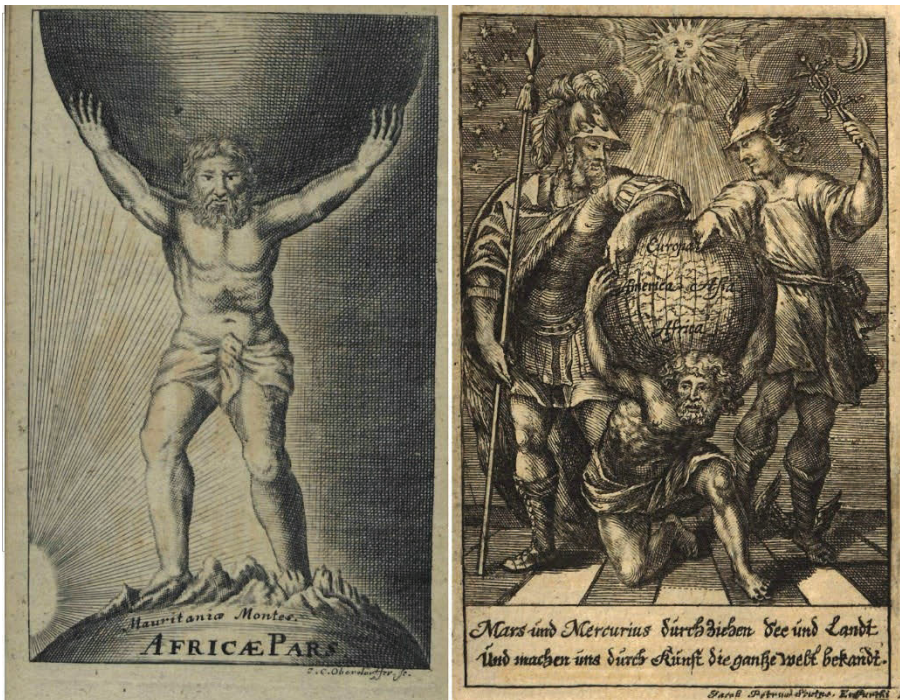

1. ábra Johann Gottfried Gregorii (*Melissantes*)

Az 1713-ban Frankfurtban megjelent, barokkosan hosszú címmel ellátott, negyedrétt alakú kötet nemcsak méretében mutatott túl a szerény kezdeteken: Gregorii művének ötvennyolc fejezete 554 oldal terjedelmű volt, amit tartalomjegyzék és tárgymutató egészít ki. Azonban nemcsak ezzel szárnyalta túl elődjét, hanem a tárgyalás módszerében és anyagában, azaz a szöveg minőségében is. Ezt a különbséget jól példázza a könyv elején található rézmetszetes tábla kivitele, amely azonban egyben azt is mutatja, hogy Gottschling *Melissantesre* való, gyakori hivatkozásait utóbbi felszólításnak érezte. Mivel elődjének művével bizonyára nem volt elégedett, a tárgy igazi szakértőjeként megcsillogtathatta barokkosan szerzteágazó és részletes, valóban lenyűgöző tudását. Gregorii könyvének előzéklapján egy inkább elfogadható kivitelű, térdelő Atlasz szerepel, vállán a földgolyóval, amelyre az ismert földrészek nevét (*Europa, Asia, Africa, America*) is felírta a művésznek

aligha nevezhető metsző (akinek alakjai furcsa anatómiai sajátosságokat mutatnak). A kissé kicsavarodott vállú Atlasz mellett másik két, álló alak tűnik fel. Amint a kép alatti szövegből is egyértelmű, ezek Mars és Mercurius istenek szimbolikus ábrázolásai a korabeli földrajz hasznosságának két fő területére, a hadviselésre és a kereskedelemre utaltak.

A könyv előszavában Gregorii a történelem szemének nevezi a földrajzot – utalva Ortelius atlaszának előszavára – amely a teremtett világ színpadát tárja a szemlélő elé. Miután saját tudományos működését az olvasó figyelmébe ajánlja, kijelenti, hogy olyan hasznos könyvet kívánt írni, amely az olvasót a térképek világában eligazítja. Itt egy érdekes bekezdést szúr be: „A tiszta metszés, a szép papír, a csinos festés vagy díszítés a jó színekkel, a sok alak a posztamenseken vagy a híres művészek neve önmagukban még elegendőek, még kevésbé adhatunk hitelt a szokásos szavaknak, mint Tabula novissima, accuratissima, pae caeteris exactissima stb. és ezekből a legpontosabbnak ítélnéljük, ilyen kevésbé ítélnélünk meg a díszes és szép vörös betűs címből egy könyvet.” A szerző kritikája világos utalás a kereskedelmi térképészet termékeivel kapcsolatos óvatosságra, amiből persze egyenesen következik, hogy a szakértő geográfus tanácsára érdemes hagyatkozni.

2. ábra Gottschling (1711) (balra) és Gregorii (1713) könyvének elején található, eltérő Atlasz-ábrázolások

A könyv első fejezete a térkép nevével tényleg az elején, Ádámmal, az első emberrel és a névadás fontosságával kezdődik. A térképek, mondja Gregorii, nem mások, mint a bűnbeesés utáni emberiség nyomorúságának tanúi, „máskülönben művészi és szabályos matematikai vázlatok vagy elképzelések vagy a víz övezte földgolyóbsírról, vagy egyik vagy másik földről, amelyek ezek városait, birtokait, kastélyait, hegyeit, erődítéseit, hágóit, er-

deit, folyóit, tavait, mocsarait és határait hosszúság és szélesség szerint ábrázolják”. (2. o.) A következőkben a német térkép (*Land-Charte*) szóösszetétel magyarázatát, valamint a térkép különböző nyelvekben előforduló névváltozatainak ismertetését találjuk. A második fejezet a térkép alakját és kinézetét tárgyalja, elsősorban a rézlemezről nyomtatott térképét, hiszen a korban főként ezekkel találkozhatott a vásárló.

A harmadik fejezetben kezdődik az ókori térképek ismertetése, természetesen a kezdetektől, azaz kitalálásuktól, amely az Édenkert kényszerű elhagyása, majd az Özönvíz után a földet benépesítő emberiség földrajzi tudásával kezdődik. A zsidó, majd a görög és római szövegekben található, töredékes utalások alapján Gregorii itt főleg a földrajzi szerzők esetleges térképeire vonatkozóan ad áttekintés. A negyedik fejezet már jóval terjedelmesebb, hiszen ebben azokat a földrajzi szerzőket és rézmetszőket sorolja fel, akik térképeket készítettek. Az ókori szerzők tárgyalása messze felülmúlja Gottschling színvonalát: például Gregorii a rejtélyes ötödik századi alexandriai szerző, *Agathodaimon* kapcsán a Vatikáni Könyvtárban található térképet említi, amelyet nem tart eredetinek. A fejezet a középkori térképekre is utal (a 8. szakaszban), előrebocsátva, hogy erről a korról, amely a népek vándorlásának (*migrationes gentium*) időszaka, kevés ismerettel rendelkezik a tudósok. Ennek kapcsán Valentin Ernst Löscher lutheránus egyházi vezető történelmi térképeit említi, ami világossá teszi, hogy a régi térkép és történelmi térkép fogalmak nála még nem váltak el.

A terjedelmes fejezet (21–88. oldal) a következőkben a német és holland térképészeket ismerteti, és ebben válik nyilvánvalóvá Gregorii hatalmas tudásanyaga. Míg az előd Gottschling a német térképészet első képviselőjeként a németalföldi Abraham Orteliuszt említi, addig a tárgyalás itt elsőként a tübingeni „matematikus”, Johannes Stöffler bemutatásával kezdődik (10. §), azaz időben a 16. század elejére megy vissza. Még nyilvánvalóbbá válik a fölény a tanítvány, Sebastian Münster és munkásságának részletes ismertetésével (11. §), amelyben nemcsak a Kozmográfia (1544) kiadástörténetét foglalja össze a szerző, de felsorolja a Münster-féle földleíró vállalkozás legfontosabb támogatóit is. Érdekesség még, hogy a Gregorii által megadott születési évszám (1489) a mai kutatások fényében is helyes – és ugyancsak helyesen állítja, hogy „*a német Sztrabón és Isdrás*” a pestisjárványban hunyt el 1552-ben Bázelen. Természetesen nem marad ki Ortelius sem, akit azért tekint németnek a szerző, mivel Augsburgban fogant! A kortárs német kiadók közül természetesen a nürnbergi Homann és atlaszainak bemutatása kap hangsúlyt, ahogyan kiemelten tárgyalja a Johann Hübner, 18 térképlapból álló *Atlas Scholasticus*-t is (A merseburgi gimnázium rektorának a földrajz oktatását segítő térképei Homann kiadásában jelentek meg, a szerző 1710-ben egy 24 oldalas ismertetőt is kiadott Lipcsében.). A németalföldi térképészek felsorolása Gerard Mercatorral kezdődik, akinek tevékenységét részletesen bemutatja, majd végül atlaszának kiadásával kapcsolatosan világosan megmagyarázza, miért a mauritániai király a térképgyűjtemény névadója. A németalföldi atlaszkiadók közül különösen a kortárs Witt-kiadót emeli ki, akiknek 360 térképét említi, mel lékeli az ifjabbik Witt 1706-os atlaszában a térképek teljes listáját és megemlíti, hogy az idősebb Witt 124 térképet és 27 tengeri térképet adott ki.

A francia térképészekről szóló fejezet hasonlóan részletes és kiterjedt. Orontius Fine szív alakú világtérképe (1531) kapcsán megemlíti, hogy ennek egy kiadását Apianus is megjelentette. Hubert Jaillot térképei kapcsán érdekes megjegyzéseket tesz, mert a térképek metszését ugyan a németalföldiekével azonos színvonalúnak tartja, de azok színezését és a pontosságát bírálja. Az itáliai szerzők ismertetését Magini nyitja, de a legnagyobb terjedelemben a 10. számú, a velencei minorita szerzetes és kozmográfus, Vincenzo Coronelli munkáit tárgyalja. Megemlíti, hogy a világhírű tudós atlaszának térképei olasz

nyelvűek, de az egész világ leírását nyújtják, ezért reméli, hogy mihamarabb németre is lefordítják őket.

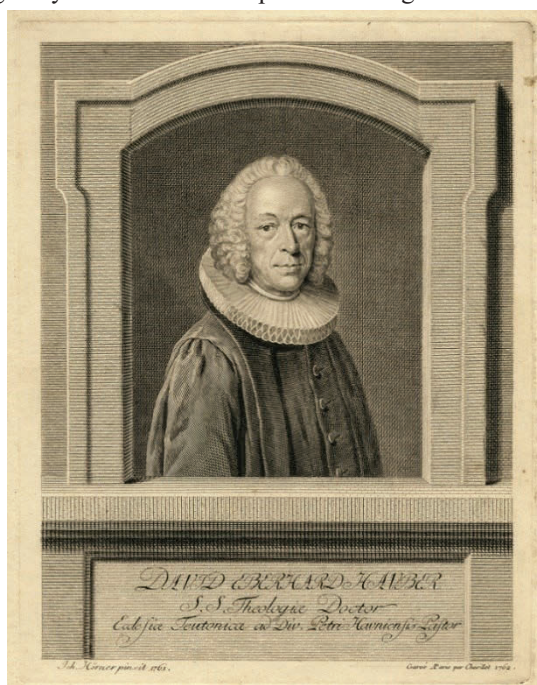
Ahogy az itáliaiakat a művészetekre hajlamosnak festi le, az angol szerzők humorát és gyakorlatiaságát említi, akiknek sorát Christopher Saxton. Ötödikként ő is megemlíti a híres londoni geográfus, „*Is Humble*” nevét, akit nagy utazónak tart, mivel skóciai térképei mellett számos további országról is tudósít térképeivel (118. o.).

A nyolcadik fejezet azokat a földrajzi szerzőket tekinti át, akik „vagy térképeket illusztráltak, vagy írtak róluk”. A felsorolás Mózessel indul, majd a föníciai, görög és római szerzőkön eljutunk a középkorig, amelyről ő is sajnálattal állapítja meg, hogy az 5–11. századból igen kevés szerzőről van tudomása (61. §). Azonban megemlíti az arab Abu’l Fida és Al-Idriszi geográfiait mielőtt Sacroboscoval visszatérne az európai tudósok sorolásához (66. §). A fejezet végén saját elődeit, Christian Hübnert, majd utolsó előttiként Caspar Gottschlinget és úttörő térképtörténeti áttekintését méltatja. Az utolsó szerző az eisenachi rektor és történész, pedagógus és akadémikus, Christian Juncker, akinek 1712-ben a középkori földrajz tanulmányozását segítő bevezetése jelent meg.

A következő fejezetekben ugyan említi történeti példákat is a szerző, de inkább a térképek számos használatáról ad áttekintést, majd pedig azt mutatja meg, milyen előnyei vannak az újabb térképeknek a régiekkel szemben. Münster 1530-ban megjelent leírását Nicolaus Cusanus Európa-térképéről tartja a később fametszetben megjelent, de szabálytalan térképeinek forrásaként jelöli meg. Ezután a korabeli, legújabb térképek előnyeit sorolja fel: a szép metszést, a nagyobb pontosságot, a jelek olvashatóságát és a színezést, amely lehetővé teszi, hogy gyors és olcsó légiutazást (*Luft-Reise*) tegyünk a föld felett és az egész világot megismerjük (247. o.). A tizedik fejezet végképp eltávolodik a történeti tárgyalástól, mert ebben a térképek javításának lehetőségéről olvashatunk. A pontosságot a földrajzi szélesség és hosszúság mérése növeli, de Gregorii javaslatokat tesz a térképi jelek következetes alkalmazására, illetve a következő fejezetben a színezésre is. A XIII. fejezet a térképek vásárlásához, majd a gyűjtemény helyes csoportosításához ad tanácsokat, végül összefoglalja, a kezdő geográfus számára mely lapok beszerzése szükséges. Meglepő módon ezután a legfontosabb városok koordinátáinak felsorolását adja (Buda/ Ofen nem szerepel a listában, de – több magyarországi város mellett – Pressburg felső-Magyarországi fővárosként igen (316. o.)). A világtérkép (*Universal-Charte*) tartalmi elemeinek hosszas ismertetése után, az Európa-térképet mutatja be, majd egy regionális, országok szerinti tárgyalásra tér át a korban *Special-Charten* néven ismert, részletes térképeknél. A XIX. fejezettől (Portugália) a XLVII. fejezetig (Görögország) sorolja az európai országok és országrészek térképeit, majd áttér Ázsia, Africa és Amerika részletes térképeire, és még az északi és a déli sarkvidékek térképeit is tárgyalja, de Witt és Blaeu arktikus mappáit említve (552. o.) amelyek ma is a gyűjtők kedvencei. Könyve zárszavában a szerző megállapítja, hogy a földrajzi térképek könyvtárában akkora a választék, hogy élethosszig tarthat a velük való foglalatosság. Bár egyetlen térképgyűjtemény sem lehet teljes, az épületekhez hasonlóan azt is mindig jobbítani, szebbíteni és javítani kell...

Hauber “kísérletének” vázlata (1724)

Eberhard David Hauber (1695–1765) evangélikus lelkészcsalád tizedik gyermekeként született württembergi Hohenhaslachban. Matematikát és természettudományokat tanult a tübingeni, majd az altdorfi egyetemeken. Tanulmányai után egy ideig apja mellett lelkészkedett, majd Stuttgartban szolgált, ahol 1724-ben gimnázium matematikatanárává nevezték ki. Innen Stadthagenbe került az evangélikus egyház vezetőjeként a pietizmust és a korai felvilágosodás nézeteit képviselte, ami nem mondott ellent annak, hogy ördögűzéssel is foglalkozott, miközben árvaházat és leányiskolát is alapított. Sokrétű munkásságában a földrajzi és teológiai tárgyú munkái mellett nevezetes a boszorkányhit ellen íródott három kötetes munkája. Legnevesebb itteni tanítványa Anton Friedrich Büsching (1724-1793) teológus és geográfus. Hauber 1746-ban Koppenhágába költözött, ahol német lelkészként működött és gazdag könyvtára szellemi központként szolgált.

3. ábra Eberhard David Hauber

Hauber 1724-ben megjelent könyve nehezen hasonlítható az évtizeddel korábban megjelent úttörő munkákhoz. Egyrészt ugyanis „*A földképek átfogó történetének kísérlete...*” címmel, 188 negyedről oldalon megjelent kötet – terjedelme ellenére – nem befejezett mű, hanem annak csupán *vázlata* (HAUBER, 1724). Azonban a végleges változat sohasem készült el, elemzésünkhöz tehát ezzel kell megelégednünk. Bizonyos szempontból talán szerencsésebb is, hogy Haubernek nem volt ideje és energiája egy nagy, igazi barokk térképtörténetet írni, mivel így a mű szerkezete sokkal világosabban áttekinthető. Ebből következik a másik fontos eltérés: Gottschling és Gregorii munkáitól eltérően ugyanis

Hauber valódi térképtörténetet kívánt írni, ráadásul egy elődeiét messze módszertanilag túlhaladó, rendszerezett mű formájában.

Hauber vázlatában öt fő részre (*Theil*) tagolta művét, amelyeken belül további szakaszokat (*Abtheilung*) majd fejezeteket (*Capitel*) tartalmi vázlatát adta. Az egyes részek igen eltérő hosszúságúak, pl. a harmadik, vízrajzi térképeket tárgyaló rész három szakaszban is csupán 5 oldal. Ezzel szemben az első rész, a tulajdonképpeni történeti áttekintés öt szakaszban és 56 oldalas. Szempontunkból természetesen ennek a résznek az áttekintése szempontunkból a legfontosabb, mivel ez a tulajdonképpeni történeti tárgyalás. Amint fentebb említettem, Hauber könyve csupán vázlat, azonban az egyes részekhez a szerző rendszeresen, és olykor meglehetősen bőséges terjedelmű lábjegyzeteket fűzött. Ezekből az olvasó jól láthatta, hogy Hauber ismeretei milyen mélységűek és terjedelműek. A kötet első részében, az első fejezet azokat a szerzőket sorolja fel, akik előtte a térképek történetével foglalkoztak. A sort a portugál Királyi Akadémia értesítőjében 1722-ben megjelent, francia nyelvű értekezéssel nyitja, megemlítve, hogy a szerző Noé idejétől kezdi a földrajz tárgyalását. Ezután azonban német kollégáit sorolja: előbb Melissantes-Gregorii széleskörű tárgyalását, majd megemlíti Gottschling korábbi, bár rövid és „*részben pontos*” munkáját. Már ennyiből is világos, hogy Hauber eltérően vélekedett a két szerző teljesítményéről.

4. ábra Hauber térképtörténeti vázlatának címlapja (1724)

Miután az első szakaszban a térképekre vonatkozó forrásokat felsorolja, a második szakaszban a térképekről szóló legrégebbi, ókori tudósításokat foglalja össze. A középkor kimarad, mert harmadik szakasz a térképészet újabb időszakát, azaz a nagyjából 200 évvel korábbi időszaktól, mutatja be mind általánosan, mind pedig országonként a legfontosabb térképészeket. A neves portugál, spanyol, francia, itáliai szerzők után az ötödik fejezetben sorolja a német reneszánsz nagyjait (Celtus, Peutinger, Rhenanus, Welsler), nem feledkezve el Münster kozmográfiájának jelentőségéről. Természetesen megemlíti, hogy Münster a híres tübingeni Stöffler tanítványa volt, és egy hosszas lábjegyzetben igazítja helyre a vele kapcsolatosan megjelent hibás adatokat („r” lábjegyzet a 18-21. oldalak alján). A német szerzők felsorolásában eljut a 18. század elején Homann, Wolff, Weigel térképeihez. A térképek földrajzi oktatásának korabeli jelentőségét mutatja, hogy áttekintését Faber, Köhler, Hübner és Cellarius iskolai térképgyűjteményeivel zárja. Ezután az egyes német területek térképeinek készítőit sorolja, azaz a regionális térképkészítőket is megemlíti, mint Meirer vagy Apianus.

A hetedik fejezetben a németalföldi szerzők kapcsán említi Ortelius és Mercator nevét, lábjegyzetben megemlítve, hogy álláspontja ellentétes Gregorii és Gottschling, valamint mások véleményével. Hauber szerint: „*itt nem arról van szó, hol fogant, hanem hogy hol nevelkedett, élt és – mindenekelőtt – hol írta a kérdéses műveket.*” Mercator, mivel életének nagyobb részét Duisburgban töltötte, itt alkotta vagy fejezte be földrajzi műveit németnek tekinthető (30. o.) Az angol és skandináv szerzők után a 10. fejezetben a lengyel, porosz és magyar szerzőkről „keves a mondanivaló”. „Magyarország kevés vagy egyetlen térképek sem szerkesztett, ám a török háborúk miatt a német mérnökök mind több térképet készítenek róla.” (38. o.) A következő fejezetekben Európától távolodva az orosz és török térképek után a misszionáriusok, majd az ázsiai területek következnek Kínával és Japánnal bezárólag. A szakasz végén még az az érdekes megjegyzés olvasható, hogy ennek az utolsó kétszáz évnek az áttekintéséhez egy kronológiai táblát csatol majd, hogy áttekinthető legyen a történet (42. o.). A negyedik szakasz a térképek jellemzőit, fajtáit, használatukat, az ötödik pedig a térképkatalógusokat tárgyalja, utóbbit szintén országonkénti csoportosításban.

A könyv második része a térképeket a korabeli csoportosításban, azaz általános és regionális térképek felsorolásán keresztül mutatja be. Az első csoportba a glóbuszok és világtérképek, a másodikban az egyes országok térképei tartoznak, így nem véletlen, hogy ez a könyv vázlatának legterjedelmesebb része (3-105. fejezetek). A hidrográfiai térképekről szóló, talán utólag betoldott néhány oldal után a negyedik rész a régi és középkori, valamint a biblikus és egyházi földrajz térképeit (*Geographia Sacra, Geographia Ecclesiastica*) egy jóval terjedelmesebb rész mutatja be (38 oldal). Ez a rész azonban nem térképtörténeti, hanem történelmi földrajzi szempontú áttekintés. Az ötödik rész az egyéb földrajzi ábrázolások tárgyalása, amelyben az úttérképek mellett helyet kapnak a hadi-térképek, de a térképes játékok és morális térkép-allegóriák, majd a csillagtérképek zárják a vegyes fejezetet, mivel ezek nem a földet ábrázolják. Hauber gondolatai a térképezés szélesebb értelmezése felé mutattak, amely bizonyos szempontból a tematikus térképészet korai elméleti tárgyalása – másfelől azonban a különböző térképezési módok egymás melletti létezésének kortárs bizonyítéka (TÖRÖK, 2006, TÖRÖK, 2020).

Hauber könyvéhez egy függelék csatolt, amely Morvaország térképtörténetének alapos ismertetése (174–188. o.), néhány érdekes, magyar vonatkozású adalékkal. Ennél jóval terjedelmesebb a dél-német Svábföld térképtörténete, amely 180 oldalon, külön kötetben jelent meg az általános mű vázlatával egyidőben és olykor azzal egybekötve. A kötet végén még részletes név- és tárgymutató is található, ahol a dőlt betűtípus különbözteti meg a személyneveket.

Térképtörténészek vitája - az utókor ítélete

Hauber könyv-vázlata, ha általánosan jó fogadtatásra is talált, nem aratott sikert Gottschlingnél. A néhány kritikai megjegyzés elegendő volt ahhoz, hogy Hauber magára haragítsa idősebb kollégáját, aki nem hagyta szó nélkül az őt érte, szerinte igaztalan támadást. 1729-ben jelent meg a neubrandenburgi rektor első válasza, amelyben mindenekelőtt azt sérelmezi, hogy Hauber az ő korábbi művét csak Gregorii később kiadott könyve után említi. Hauber ráadásul még azt írja a „*munkácskáról*”, hogy szerzője, nem sok térképet látott. Gottschling válaszában még hangsúlyozza, hogy ő úttörőként egy kísérletet tett a térképtörténet mű írására, ám ahogy előszavában hangsúlyozta, nem törekedett teljességre. Szerinte Hauber nem olvasta az előszót, ezért nem értette meg könyvének célját. Utal még arra is, hogy az ő könyve 1711-ben jelent meg, s azóta maga is sokat tanult a tárgyból, ahogyan az 1724-ben megjelent könyv szerzője is tanult az ő művéből. A Mercator-kérdéssel kapcsolatosan megállapítja, hogy a nagy térképész Flandriában született, tehát jogilag hollandnak tekinthető. Végül a pamflet utolsó részében maró gúnnyal válaszol arra, miért nem írt neubrandenburgi Mecklenburg térképeiről, mondván, hogy azt egyrészt mások megtették, másrészt pedig ő az alt-brandenburgi Neustadt gimnáziumának rektora. Hauber a következő évben megjelenő földrajzi munkájában (HAUBER, 1730), udvariasan, de véleményét fenntartva nemcsak válaszolt, hanem Gottschling bírálatát is közölte. A kitűnő porosz szerző azonban nem nyugodott bele, mert a következő évben (1731) erre is ellenvéleménnyel válaszolt. Nem követhetjük itt ezt az érdekekes diskurzust, csak röviden utalunk rá, hogy a vitát végül az utókor véleménye döntötte el.

A 18. század végén jelent meg Krünitz nagy német enciklopédiája, amelynek hatvanadik, 1793-ban megjelent kötetében szerepelt a térkép (*Land-Karte, Land-Charte*) címszó (KRÜNITZ, 1793). A több mint kétszáz oldalas szócikkben 35 oldalas a térképtörténeti rész és az ismeretlen szerző természetesen említi a térképekről korábban megjelent könyveket. Időrendben, így Gottschling munkája Gregorii előtt szerepel azzal, hogy „ő nem csupán túl rövid, de pontatlan is. Figyelemreméltó példája ennek, hogy Gottschling egy angol térkép ajánlását féreértve (*This Map is humbly dedicated...*) a térkép szerzőjének a derék „*Is Humble*” urat tartotta – ahogyan az őt követő Gregorii is... A következő mondatban az szerepel, hogy mivel ezek a művek nem voltak eléggé átfogóak, Hauber térképtörténeti művével, valamint az azt követő földrajz állapotáról írt értekezésével nagy szolgálatot tett a *tudománynak* (89. o.) Ennél finomabban nehéz lett volna kifejezni az értékítéletet, amely az utókor véleményét máig tükrözi. Még akkor is, ha a sorok írója valószínűleg nem más volt, mint Hauber földrajzos tanítványa, Anton Friedrich Büsching...

Az enciklopédia szócikke már a felvilágosodás térképészetének állapotait tükrözi, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a földrajzi térképek mellett részletesen ír a földmérésről, topográfiai felmérésekről és térképekről is. A katonai célú *Cabinet-Karten* említése arról tanúskodik, hogy a térképészet gyakorlatában még jól érzékelhetőek a *különböző típusú* térképezések közötti eltérések. Azonban a térképek általános matematikai alapozására, a geometriai pontosságra vonatkozó normatív állítások már az *elméleti egységességre* való törekvést fejezik ki. Ezeknek a folyamatoknak az eredményeként jelenik meg a 19. század elején az egységesnek vélt kartográfia fogalma (EDNEY 2019).

Kitekintés: térképtörténetek a kartográfia-történetben

A térképészet fejlődését és a tudományos térképészet kialakulását a 19. század végén bemutatató térképtörténeti áttekintések közül Wilhelm Wolkenhauer „útmutatóját” emeljük ki. Az 1895-ben második, bővített kiadásban megjelent térképtörténet táblázatos formában jelent meg, tehát valahogyan úgy, ahogyan Hauber 1724-ben ezt tervezte. Wolkenhauer 81 oldalon, kronológiai sorrendben sorolja fel a legfontosabb térképészeti alkotásokat a legrégebbi időktől a „modern”, 1850 utáni térképészetig (WOLKENHAUER, 1895). Az „átmeneti korszak” tárgyalásánál nála egyaránt szerepelnek Gottschling, Gregorii és Hauber *térképtörténeti* kísérletei, amelyeket az éppen ebben az időszakban megalakuló, konstitúciós fázisban lévő *kartográfia* tudományágának művelői immár saját történetükként szemlélnék.

Ennek a történeti tradíciónak az elméleti hatását mutatja azután az önálló térkép-tudomány megalakulását jelző mérföldkö (PÁPAY 2018), Max Eckert 1921-ben megjelent *Térképtudománya (Kartenwissenschaft)* is. Az első kötetben a szerző kiemeli a történeti módszer jelentőségét a térképek tudományos vizsgálatában és felhívja a figyelmet ennek jelentőségére a térképtudomány és a rokon tudományok, így a földrajz és történelem összefüggéseinek kapcsán (ECKERT 1921, 25.o.). Homann kapcsán arról ír, hogy ő azért tekinthető „modern értelemben az első kartográfusnak”, mert olyan tudósokkal dolgozott többek között, mint Gottschling, Gregorii és Hauber. A lábjegyzetben ezen a helyen Eckert éppen a Krünitz-enciklopédia Büsching-féle szócikkére hivatkozik, bizonyítva ezzel nemcsak a korai térképtörténeti művek hosszan tartó elméleti hatását, de a térképtörténet jelentőségét is Eckert éppen száz éve megjelent művében – és önállósódó térkép-tudományában.

Irodalomjegyzék

- ECKERT, M. 1921/1925. *Die Kartenwissenschaft. Forschungen und Grundlagen zu einer Kartographie als Wissenschaft*, 1-2. köt, Berlin/Leipzig: de Gruyter.
- EDNEY, M.H., 2019. *Cartography, The ideal and its history*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- GOTTSCHLING, K., 1711. *Versuch einer Historie der Land-Charten*. Halle: Rengerisch.
- GREGORII, J. G., 1713. *Curieuse Gedancken von den vornehmsten und accuratesten Alt- und Neuen Land-Charten nach ihrem ersten Ursprunge, Erfindung, Auctoribus und Sculptoribus, Gebrauch und Nutzen entworffen, auch Denen Liebhabern der Zeitungen zum Vergnügen, aus der Geographie, Historie, Chronologie, Politica und Jure Publico erläutert Und nebst kurtzen Lebens-Beschreibungen der berühmtesten Geographorum*. Frankfurt-Leipzig: Riestcher.
- HARLEY, J.B., 1987. *The map and the development of the history of cartography. In Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*. The History of Cartography, Volume One, pp. 1-42.
- HAUBER, E. D. 1724. *Versuch einer umständlichen Historie der Land-Charten, Sowohl von denen Land-Charten insgemein ... Als auch von denen Land-Charten eines jeden Landes insonderheit ... Und nebst einer Historischen Nachricht Von denen Land-Charten deß Schwäbischen Craißes, deß Hertzogthums Würtemberg, wie auch andern in Schwaben gelegenen Herrschafften*. Ulm: Bartholomäi.
- HAUBER, E.D., 1727. *Nützlicher Discours, Von dem gegenwärtigen Zustand der Geographie Besonders in Teutschland, Nebst Einem Vorschlag zu noch fernerer Verbesserung derselben*. Ulm: Bartholomäi.

- HAUBER, E. D. 1730. *Gedancken und Vorschläge, wie die von unterschiedenen Authoren unternommene Historie der Geographie... mit M. Caspar Gottschlings Antwort auf die Einwendungen, welche ihm Eberhard David Hauber wieder seinen Versuch von einer Historie derer Land-Charten und Res Praeceptorum Neo-Brandenburgensium bisher gemacht hat.* Wolfenbüttel: Meissner.
- KLINGHAMMER, I. – PÁPAY, GY. – TÖRÖK, ZS., 1995. *Kartográfia-történet.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- KRÜNITZ, J. D., 1793. *Oeconomische-Technische Enzyklopedie, oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus und Land-Wirtschaft ...* 60. köt. Berlin: Pauli.
- PÁPAY, GY. 2018. Max Eckert and the foundations of modern cartographic praxis. KENT, A. - VUJAKOVIC, P. (szer.) *The Routledge Handbook of Mapping and Cartography.* London: Routledge. pp. 9–29.
- SCHARFE, W., 1997. Approaches to the history of cartography in German-speaking countries. In *La Cartografia dels Països de parla Alemanyà.* Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, pp. 19–66.
- TÖRÖK, Zs., 2006. Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) and Early Thematic Mapping in the History of Cartography. *Studia Cartologica* 13, pp. 403–413.
- TÖRÖK, Z. G., 2020. Thematic Mapping in the Enlightenment. In EDNEY, M. – PEDLEY, M. (szerk.) *Cartography in the European Enlightenment.* The History of Cartography, Volume Four, Chicago: University of Chicago Press, pp. 1356–1365.
- WOLKENHAUER, W., 1895. *Leitfaden zur Geschichte der Kartographie in Tabellarischer Darstellung.* Breslau: Ferdinand Hirt.

RAISZ ERWIN: EGY KUBAI FÖLDRAJZ TANKÖNYV ILLUSZTRÁTORA

Egy szinte ismeretlen együttműködés korai
gyümölcse

*Erwin Raisz as an illustrator of a Cuban Geography
textbook*

An early result of a quasi-unknown collaboration

Reyes Nunez José Jesús

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
jesusreyes@ik.elte.hu, jesus@map.elte.hu

Összefoglalás

Jelen tanulmányban Raisz Erwin tevékenységének egy majdnem ismeretlen oldala kerül bemutatásra egy konkrét példán keresztül: közeli szakmai kapcsolata a kubai földrajz- és térképtudománnyal, ami több mint 30 évig tartott. Ennek a kapcsolatnak legelső eredményét röviden ismertetem: 1929 és 1930 között Raisz elvállalta, hogy a felső- és középfokú intézmények részére készített, Kuba földrajzát leíró első tankönyv készítésében vesz részt illusztrátorként. Ilyen módon eleget tett kubai kollégája, Salvador Massip kérésének, aki Raisszal együtt a Columbia Egyetemen tanult, és abban az időben a Kubai Földrajzi Társaság elnöke volt. Ebben a könyvben Raisz munkájára leginkább a sokoldalúság és a földrajzi-művészeti megvalósítás jellemző: térképeket, keresztmetszeteket, tömbszelvényeket, oldalnézeti- és madártávlati ábrázolásokat, valamint statisztikai diagramokat készített, amelyek nem csak a kubai szakemberek, hanem a korabeli külföldi szakfolyóiratok könyvkritikusainak egybehangzó véleménye szerint kiválóan és szemléltetően egészítették ki a szövegben leírtakat.

Kulcsszavak: Raisz, Massip, földrajzoktatás, fiziografikus módszer

Abstract

In this article, a rather unknown side of Raisz Erwin's activity is presented through a specific example: his close professional relationship with Cuban geography and cartography, which lasted for more than 30 years. One of the earliest achievements of this relationship is briefly described: between 1929 and 1930, he undertook to take part as illustrator in the making of the first textbook for higher and secondary institutions describing the Geography of Cuba. In this way, he complied with the request of his Cuban colleague, Salvador Massip, who studied with Raisz at Columbia University and was President of the Cuban Geographical Society at the time. In this book, Raisz's work is mostly characterized by versatility and quasi-artistic realization: he made maps, cross-sections, block sections, side and bird's-eye representations, as well as statistical diagrams, which, in the opinion of not only Cuban specialists but also book reviewers of contemporary foreign scientific journals, completed the text in an excellent and illustrative way.

Keywords: Raisz, Massip, geography teaching, physiographic method.

1. Bevezetés: Kuba és Raisz?

2002. május 28-án tartották az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában a „Finn nemzeti atlasz 100 éve 1899–1999” című kiállítás megnyitóját. A kiállítás egyik darabja egy nagyméretű tematikus világtérkép volt, amelyen a nemzeti atlaszal rendelkező országokat ábrázolták. Az országokat jelölő színek tíz éves időintervallumoknak feleltek meg. Kíváncsiságból megkerestem Kubát, és meglepődve láttam, hogy az 1940-es évekhez használt színnel töltötték ki az ország területét. Hogyan lehetséges ez, amikor mindig úgy tudtam, hogy Kuba első nemzeti atlasza a Szovjetunió közreműködésével 1969-ben készült el?

Másnap erre a kérdésre kerestem választ a weben. Az első megkeresés eredményeként felbukkant egy évszám: 1949. Akkor eszembe jutott egy régen elfeledett „incidens”: amikor 1986-ban a havannai Geodéziai és Kartográfiai Intézetben kezdtem dolgozni, egyik nap több frissen felvett munkatárssal együtt körbevezettek az Intézetben, és a könyvtárt is meglátogattuk. Az utóbbi 25 évben készített térképekről mutattak egy kis összeállítást és a végén érdeklődtek, akarunk-e kérdezni valamit. Akkor tettem fel egy nagyon naiv kérdést: 1959 (vagyis a Fidel Castro vezette forradalom) előtt készült-e atlasz Kubáról a 20. században? Az volt a válasz, hogy igen, de (szó szerinti fordításban) „csak egy kisebb formátumú, jelentéktelen atlasz készült 1949-ben”, amit nem lehet összehasonlítani az újabb, bemutatott atlaszokkal. Elfogadtam a választ és idővel megfeledeztem róla, amíg a képernyőn nem láttam újra azt az évszámot. Az 1949-es év megadásával kerestem tovább és az újabb találat láttán nem akartam hinni a szememnek: egy számomra akkor még ismeretlen kubai név (Dr. Gerardo Canet) mellett Raisz Erwin neve szerepelt az atlasz szerkesztőjeként!

A találatot kinyomtattam, és amikor a titkárságra mentem a nyomtatott lapért, Klinghammer professzor a szobájában ült. Bementem hozzá és elmondtam neki, mit találtam. Megnézte a lapot, utána rám nézett és csak annyit mondott: „ez egy nagyon érdekes forráskutatás kiindulópontja lehet”. Az évek előrehaladtával szavai igaznak bizonyultak: egy hosszú, de még befejezetlen forráskutatás lett, amelynek ez a rövid tanulmány csak az egyik fejezete.

2. Raisz kapcsolata Kubával

A Magyarországról az Egyesült Államokba emigrált Erwin Josephus Raisz (1893–1968) az 1920-as évek elejétől járt a New York-i Columbia Egyetemre, és itt szerezte meg a *Master of Arts* fokozatot 1923-ban (McMASTER et al., 2002). Egy évvel korábban egy kubai földrajzoktató és kutató, Salvador Massip Valdés (1891–1978) szintén a Columbia Egyetemen végezte el tanulmányait, ugyanazon a szakon, amelyre Raisz járt. Itt ismerkedtek meg, és olyan szakmai, sőt baráti kapcsolat született közöttük, amely majdnem negyven évig tartott. Nincsenek pontos adataim arról, hogy a következő hat évben hányszor találkozhattak egymással, de minden bizonnyal ezt az időszakot egy intenzív együttműködés jellemezte. Több, később megjelent cikk, tanulmány, sőt, más kubai szerzők által megjelentetett tankönyv bevezetője erről tanúskodik. Az ezekben az években kifejtett közös munkájuknak két konkrét eredménye is van: az ebben a tanulmányban bemutatandó tankönyv és Raisz egyik legkevésbé ismert, de szakmai fejlődésében fontos helyet elfoglaló térképe, amit Kuba fiziografikus diagramjának nevezett.

Kuba fiziografikus diagramját egy korábbi tanulmányban részletesebben bemutattam (REYES NUNEZ, 2016b). Raisz Erwin megemlékezett a térképkészítés megkezdéséről egy rövid jelentésében, ami 1930-ban megjelent a *Bulletin of the Geological Society of America* című folyóiratban: „1929 nyarán a szerző megbízást kapott Salvador Massip professzortól, a Havanna Egyetemről, hogy egy nagy méretarányú Kuba térképet készítsen topográfiai térképek és más elérhető források felhasználásával...” (RAISZ, 1930).

Ez a térkép 1929-ben jelent meg, becsült méretaránya 1:1 200 000. A térkép nagyon részletes vízrajzú, miközben a térképi névírás a legnélkülözhetetlenebb nevekre korlátozódik annak érdekében, hogy a lehetőleg legminimálisabb módon takarják a fiziografikus domborzatábrázolást. Érdekessége, hogy Raisz a kubai domborzat őshonosnak, egyedinek nevezhető formáját (a *mogote*-t, ami egy lekerekített, majdnem függőleges oldalakkal rendelkező, kiemelkedő és magányos kúphegy) a két évvel később megjelenő fiziografikus jelkulcs külön elemévé emelte (1. ábra).

Az 1931-ben, a *Geographical Review* szakfolyóiratban megjelent cikkének a végén Raisz közvetett módon hangsúlyozza ennek a térképnek a jelentőségét: “*The lack of detailed physiographic maps from which information can be taken is a more serious question. Very little has yet been done in this field. The United States and Europe have been worked out by Professor A. K. Lobeck. For Asia we expect soon to have the map of Professor F. K. Morris. New Zealand has been worked out by C. A. Cotton (not yet published), and Cuba by the author (E. J. Raisz: Diagrama fisiográfico de Cuba, Havana 1929)...*” (RAISZ, 1931)

Ez alapján joggal következtethetünk, hogy Kuba fiziografikus diagramja Raisznak az **első** kiadott térképe, amit ő készített a fiziografikus domborzatábrázolási módszerrel.

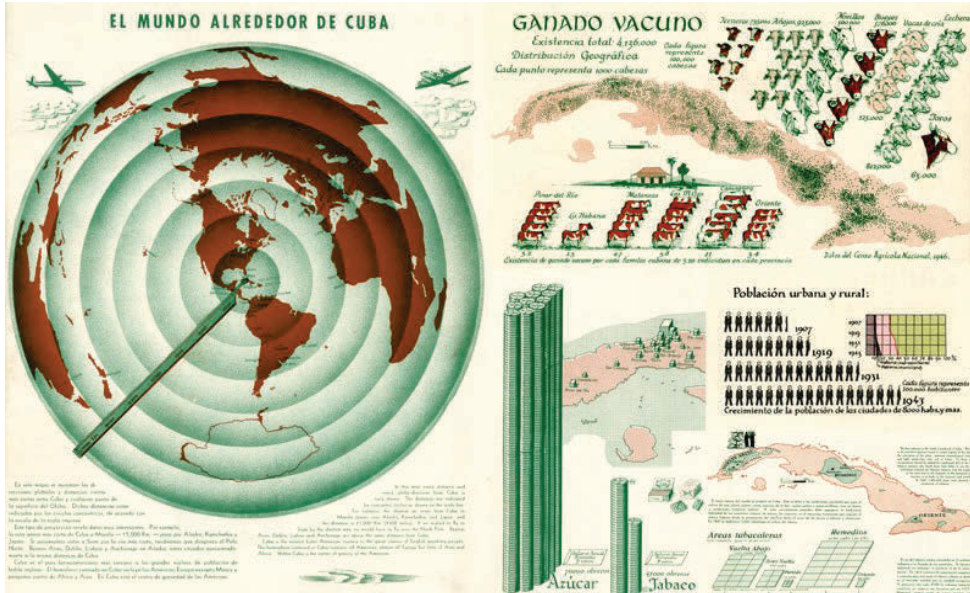
1. ábra Felül az 1929-es Kuba fiziografikus diagramja, alatta balra az 1931-es fiziografikus jelkulcs egy részlete a kubai mogote domborzati formával, mellette a fiziografikus diagram egyik részlete a mogote ábrázolásával

A térkép készítése egy hosszú és termékeny együttműködés első eredménye volt. Raisz többször látogatta meg az országot és tevékenyen részt vett Kuba feltérképezésében, földrajzi tanulmányozásában és megismerésében. Ennek több tankönyvben, tudományos cikkben stb. nyoma is maradt. Massip meghívta Raisz Erwint és Howard A. Meyerhoffot (neves amerikai geológust, egyetemi oktatót), hogy terepi munkákban is vegyenek részt a szigetországban és ennek keretében az ország történetében első alkalommal repülőutakat szerveztek légifelvételek készítésére.

A következő évtizedekben Raisz több kubai földrajztankönyv kiadásában közreműködött számos tömbszelvény, keresztmetszet és térkép készítésével. Továbbra is segített a sziget feltérképezésében, amit egy kubai földrajzkutató, Leví Marrero egyik földrajztankönyvének bevezetőjében megerősített (MARRERO, 1946). Ebben Marrero megköszönte a kubai légiőröknek az 1944-ben megszervezett repülőutakat, amelyeken Gerardo Canet földrajzkutató- és oktatóval, valamint Raisz Erwinnel vehetett részt.

A tudományos együttműködés akkor érte el csúcspontját, amikor 1949-ben a Harvard Egyetem kiadásában megjelent az *Atlas de Cuba* (Kuba Atlasza), amelynek szerzője Gerardo Canet (aki Salvador Massip tanítványa volt) és szerkesztője maga Raisz Erwin. Az atlasz terjedelme 64 oldal, 71 térképpel és egy térképmelléklettel: az utóbbi volt a *Mapa de los paisajes de Cuba* (Térkép Kuba tájairól), az eredetileg 1945-ben megjelent, szintén Raisz és Canet által készített országtérkép újradiadása.

Az atlaszt öt fejezetre lehet osztani, amelyekben 34 témát mutattak be részletesebben: Bevezetés (Kuba földrajzi helyzete a Földön), Történelem (felfedezés, hódítás, gyarmatosítás és függetlenségi háborúk), Természetföldrajz (éghajlat, földtan, talajtan, növényzet stb.), Társadalom (népesség, egészségügy, oktatás, stb.) és Gazdaság (mezőgazdaság, ipar, import-export stb.) (REYES NUNEZ, 2016a).

2. ábra Példák az atlasz térképeiből és diagramjairól

Szándékosan nagyon szemléletes grafikai megoldásokat választottak ki az adatok ábrázolására, és a térképeket nem csak szövegekkel, hanem diagramokkal és képekkel egészítették ki (2. ábra). Egy szakember könnyen felismeri az Otto Neurath által létrehozott *Isotype* vizualizációs iskola hatását az atlasz majdnem minden oldalán. Az atlasz bevezetőjében meg is indokolták a döntésüket: „Grafikusan lefordítottuk munkánk eredményét... megkönnyítve ezzel a vizsgált folyamatok megértését egy átlagképzettséggel rendelkező személy részére is.” (CANET & RAISZ, 1949)

Az atlasz megjelenése után a Kubai Földrajzi Társaság kitüntette Raisz Erwint és Gerardo Canetet a társaság aranyérmével, amit Raisz csak 1960-ban vett át személyesen Havannában abból az alkalomból, hogy Gerardo Canet (nagyon rövid időre) elvállalta a társaság elnökségét. Még hozzá kell tennem, hogy az 1950-es évek folyamán Canet tovább alkalmazta Raisz tanításait Kubában, és számos (nem csak földrajzi témájú) könyvhöz készített térképeket.

3. A Bevezetés Kuba földrajzába tankönyv

Hogyan jutottam hozzá ehhez a könyvhöz? Ebben nagy szerepe volt a szerencsének. 2020 januárjában meglátogattam családomat Havannában, akik néhány hónappal korábban elköltöztek a régi házukból egy kisebb lakásba a belvárosban. Egy emelettel feljebb egy idősebb, 85 éves bácsi lakik, neve Esteban Perez Moreno, akivel nagyon jó barátságban vannak. Megérkezésünk után meglátogattam, mivel engem is meg akart ismerni. Elég sokat beszélgettünk és elmeséltem neki, hogy mivel foglalkozom. Kiderült, hogy földrajztanár volt több havannai gimnáziumban. Visszautazásom előtt újra lejött hozzánk, és magával hozott több földrajztankönyvet: „Ezeket a könyveket hoztam neked ajándékba, mert én már nem fogom őket tovább használni. Igaz, ezek mind régi könyvek, de véleményem szerint nagyon jók, és nagyon örülnék annak, ha nálad maradnának és hasznosak lennének számodra”. Legfelül ez a könyv volt...

3.1. A tankönyv szerkezete és tartalma

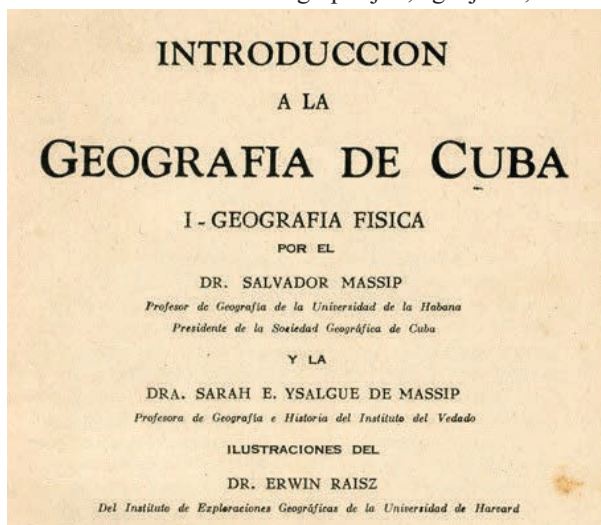
A tankönyv teljes címe: *Bevezetés Kuba földrajzába – 1. Természetföldrajz*. Szerzői a korábban említett Dr. Salvador Massip (aki akkor a Havannai Egyetem professzora és a Kubai Földrajzi Társaság elnöke volt) és felesége, Dr. Sarah E. Ysalgué de Massip (gimnáziumi földrajzoktató). A belső címlapon az ábrák készítőjeként Dr. Raisz Erwin nevét (aki 1942-ben a Harvard Egyetem Földrajzkutató Intézetében dolgozott) is felsorolják a szerzők nevével együtt (3. ábra).

A tankönyv 250 oldalas és 131 ábrát tartalmaz. Szerkezete egy bevezetésből, 11 fejezetből és irodalom- illetve ábrajegyzékből áll. A könyvben találunk hét összehajtogatott mellékletet is: az első egy térkép Kuba tájegységeiről és altájairól, a többi a keleti tájegység partvonalának különböző szakaszait ábrázolja oldalnézetben, amelyek a Kuba tengerpartjai című fejezetet egészítik ki.

A tankönyv tartalmát három nagy egységbe lehet sorolni:

- Az első három fejezet a sziget általános jellemzését tartalmazza: az első fejezet Kuba elhelyezését, nagyságát, illetve térképtörténetét írja le. A második fejezet bemutatja a sziget szerkezetét, kőzettanát és szeizmikáját, míg a harmadik a sziget geomorfológiai fejlődésével foglalkozik.

- A 4. fejezettől a 7. fejezetig történik a négy nagy tájegység (régión) és az altájak részletes bemutatása. Mindegyik tájegységnél a talajokat egy-egy külön alfejezetben írják le.
- Az utolsó négy fejezet „tematikusként” is mondható, mivel részletesen leírják a következő témákat: Kuba tengerpartjait, éghajlatát, növény- és állatvilágát.

3. ábra A tankönyv belső címlapja (részlet) (MASSIP et al., 1942)

Érdekes egy kicsit részletesebben ismertetni a Bevezetés tartalmát – amelynek keltezése: 1942. október 1. –, mert érdekes adatokat közöl a kubai földrajzoktatásról illetve a könyv megjelenéséről. Az első bekezdésekben leírták, milyen volt az oktatás Kuba földrajzáról az ország közép- és felsőfokú intézményeiben. Az olvasó megtudhatja, hogy első alkalommal csak 1926-ban vezettek be néhány leckét Kuba földrajzáról abba a Világ földrajza témakörbe, amit középfokú intézményekben oktattak, és két évvel később megalakult egy Kuba földrajza Tanszék a Havanna Egyetemen.

1942-ben egy (szó szerinti fordításban) „kiváló” Kuba földrajza tankönyv állt rendelkezésre az alapfokú oktatásban, de nem készült ilyen tankönyv a felsőfokú, illetve a középfokú oktatás számára. Emiatt a szerzők megjelentették a „Bevezetés Kuba földrajzába” című tankönyvet, amit a felsőoktatás részére készítettek, de a középfokú iskolai tanároknak is javasolták a tankönyv használatát, a tartalom egyszerűsítése után.

A tankönyv 20 éven keresztül készült, bár a szöveg legjelentősebb része már 1930-ban készen volt a Raisz által készített ábrákkal (tömbszelvényekkel, keresztmetszetekkel, diagramokkal és térképekkel) együtt. Szó szerint így emlékeznek a szerzők: „Ennek a műnek legnagyobb része készen állt publikálásra 1930-ban. A szemléltető diagramokat Dr. Raisz Erwinnek köszönhetjük, a Harvard Egyetem Földrajzi Kutató Intézetéből, aki Dr. Howard H. Meyerhoff-fal (az Antillákat tanulmányozó jeles geomorfológussal) együtt elkísérte a szerzőket különböző tanulmányutakra a szigeten 1928 végén és 1929 elején.”

Ez egyben azt is jelenti, hogy ennek az együttműködésnek a megvalósítása egybeesett Kuba fiziografikus diagramja elkészítésével, ami 1929-ben jelent meg. A tankönyvben négy térképrészletet is használt Raisz, amiket a fiziografikus diagramból emelt ki a Las Villas, Camagüey (két részben) és Oriente tájegység bemutatására. Mindegyik egy-

egy teljes oldalt foglal el, az ábraalírást a szomszédos oldalon olvashatjuk. Az első (Las Villast ábrázoló térképrészlet) az 52. ábra a 92. oldalon, és az ábraalírásban fontos információt is közöl: „Las Villast ábrázoló térképrészlet Kuba fiziografikus diagramjából, amit Raisz Erwin készített és 1929-ben nyomtatták, hogy a jelenlegi könyvet illusztrálja.” Talán a fiziografikus diagram eredeti egyik rendeltetése az volt, hogy az 1930-ra tervezett tankönyv melléklete legyen? Valószínűleg igen, mert ez megmagyarázná a havannai Országos Könyvtár Térképtárában még 2004-ben megtekintett eredeti példány hajtogatását.

1930-ban már nyomdában volt a könyv, amikor „olyan okok miatt semmisült meg, amelyeket nem érdemes megemlíteni” (MASSIP et al., 1942). A szerzők szerint akkor a nyomólemezek többsége elveszett és ezeket 1942-ben újra elő kellett állítani az eredeti ábrák, illetve az első próbanyomatok felhasználásával. A Bevezetésben Massip nem részletezte, miért nem tudták kiadni a tankönyvet 1930-ban, de más forrásban sikerült megtalálni a magyarázatot: „Salvador Massip és Sarah Ysalgué elkészült a 'Bevezetés Kuba földrajzába' című tankönyvükkel, amit Gerardo Machado kormánya betiltott 1930-ban...” (ALVAREZ CAMPOS DE OLIVEIRA, 2007). Ennek megértésére szükséges röviden megmagyarázni az akkori politikai helyzetet. Gerardo Machado, a 19. század végén harcolt a spanyol korona ellen és 1925-ben az ötödik köztársasági elnöknek választották meg őt. 1927-ben módosította az Alkotmányt annak érdekében, hogy örökké hatalmon maradjon, de az általános elégedetlenség miatt kénytelen volt lemondani 1933-ban. Salvador Massip ellenezte Machado politikai tevékenységét és emiatt 1930-ban megszüntették oktatói állását a Havanna Egyetemen, ezzel együtt a tankönyv kiadását is meghiúsították.

A bevezetés utolsó bekezdéseiben megemlítették Dr. Douglas Johnson, Armin K. Lobeck és Frederick K. Morrist, a New York-i Columbia Egyetem oktatóit, akik Massipot tanították az 1920-as években, a Raisz Erwinnel együtt töltött egyetemi években. Végül köszönetüket fejezték ki a kubai légierő és légitársaság pilótáinak, akik a repülőgépeket vezették a Kuba és a Fenyők szigete felett szervezett utakon és amelyeken Raisz Erwin is részt vett, hogy saját megfigyeléseit is használhassa a tankönyv, illetve a fiziografikus diagram készítésében.

3.2. Raisz munkája a tankönyvben

A könyv 131 ábrával rendelkezik, és a bevezető szöveg szerint ezek Raisz Erwin művei. Több típusú ábrázolással találkozunk: térképekkel, keresztmetszetekkel, tömbszelvényekkel, oldalnézeti- és madártávlati ábrázolásokkal, valamint statisztikai diagramokkal. Az összes ábra fekete-fehérben készült, ahogy azok a fényképek is, amelyek 6 db négy oldalas blokkban vannak elrendezve. A szerzők leírták, hogy a fényképek több forrásból származnak, elsősorban név szerint megemlített kollégáktól, de több földrajzhallgató is hozzájárult a saját fényképeivel.

A térképeket a következő csoportokba lehet sorolni:

- Régi térképek reprodukciója (4 db.)
- Az Antillák szigetvilágát ábrázoló áttekintő térkép (1 db.)
- Az egész szigetet ábrázoló térképek (16 db.)
- Bélyegterképek, amelyek kiválasztott területeket ábrázolnak nagyobb méretarányban (11 db.)
- Térképrészletek az 1929-es fiziografikus diagramból (4 db.)

A szigetet ábrázoló térképek között egyszerűbb és összetettebb tematikus térképeket is találunk (4. ábra). A tematikus térképek között néhány esetben az ábraalírásban a

szerzők megjegyezték, hogy a tematikus tartalom kinek a kutatásai alapján készült. Majdnem mindegyik hivatkozás külföldi szakemberek neveit említi (pl. Hugh H. Bennett talajtani kutatót), egyetlen térképen egy kubai növényteni kutató (a francia születésű Hermano León) neve került megemlítésre. Kuba talajtérképét négy részletben négy egymástól független ábrában jelenítették meg, hogy ilyen módon illusztrálják a témát az ország régióit bemutató négy fejezetben. Mivel a térképek fekete-fehérben készültek, a tematikus tartalmat mintás kitöltésekkel ábrázolta, azonos betűtípusokat használva a jelmagyarázatban, amikor a tematika miatt szükséges volt jelmagyarázatra is. Ennek ellenére a szerkesztési alapelvek nem teljes mértékben egységesek. Példaként lehet megemlíteni, hogy a földrajzi koordináta-rendszer megadása többféleképpen történik: néhány térképen a földrajzi koordinátákat rövid vonalkával és számmal adták meg a keret mentén, de más térképeken a fokhálózati vonalakat végig húzták úgy, hogy a szárazföldön nem mentek át. Ezzel együtt olyan kerettel rendelkező térképeket is találunk, amelyeken nincs megadva a földrajzi fokhálózat. A többi tematikus térképpel ellentétben a négy részre osztott talajtérkép nem kerettel, hanem szigettérképként jelent meg.

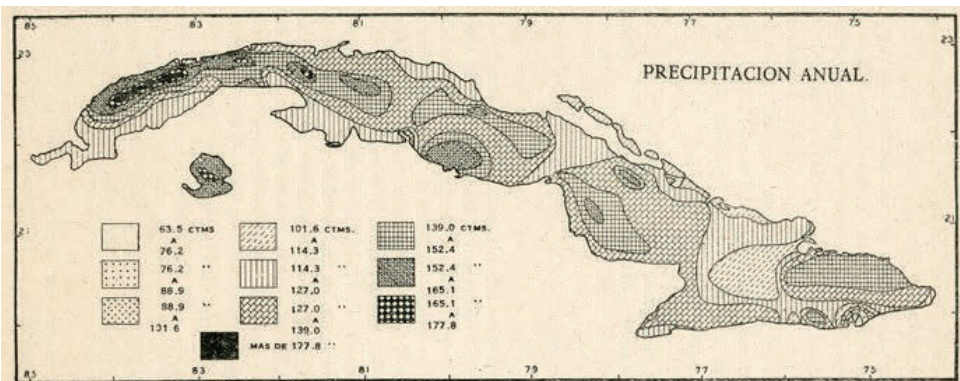

FIG. 114. DISTRIBUCION ANUAL DE LAS PRECIPITACIONES EN CUBA, SEGUN CHAMBERLIN.

FIG. 127. DISTRIBUCION GEOGRAFICA DE LOS PINARES DE CUBA, SEGUN EL HERMANO LEON.

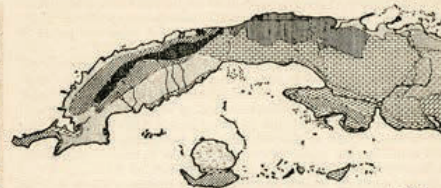
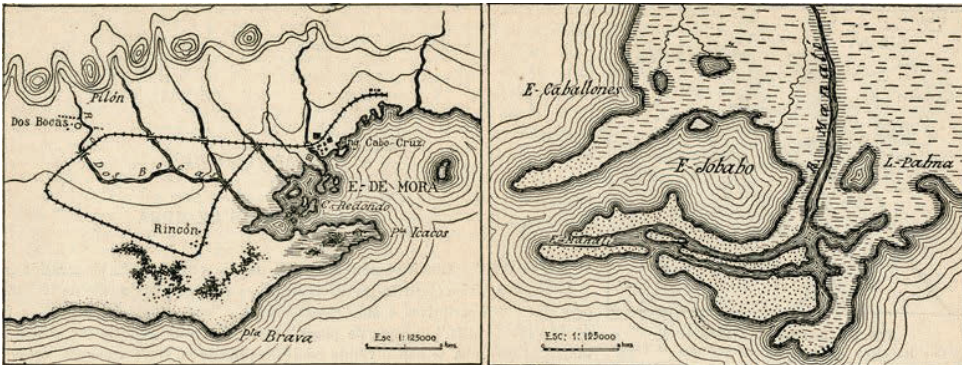

FIG. 47. SUELOS DE LA REGION DE OCCIDENTE, SEGUN BENNETT.

4. ábra Példák a tematikus térképekből: fent az évi csapadékmegoszlás, lent balra a fenyőerdők földrajzi eloszlása és jobbra a nyugati tájegység talajtérképe (MASSIP et al., 1942)

Összesen 11 db bélyegtérképet találunk a könyvben, de a térképek grafikai kivitelezésének elemzése után arra a következtetésre jutottam, hogy 2 db térkép nem Raisz Erwin műve. A Raisz által készített 9 db bélyegtérkép stílusa egységes, ahogy méretarányuk is: 1:125 000, számmal és aránymértékkel is megadva. Közös és jellegzetes vonásai között lehet megemlíteni, hogy a vízfelületeket a parttal párhuzamos görbevonalakkal töltötte ki.

Raisz a földrajzi neveket kézzel, összetéveszthetetlen stílusával írta. Egyértelműen igyekezett megkülönböztetni a domborzati neveket, pl. a településnevektől eltérő, vastagított betűk használatával. A bélyegterképek többségén nincs domborzat, csak két darab bélyegterképen ábrázolt domborzatot is. Érdekes, hogy ezeken a kisméretű térképeken a domborzat ábrázolásakor Raisz nem ragaszkodott a fiziografikus módszerhez, leginkább egyszerűsített, csak a fő felszíni formákat szemléltető szintvonalakat használt (5. ábra).

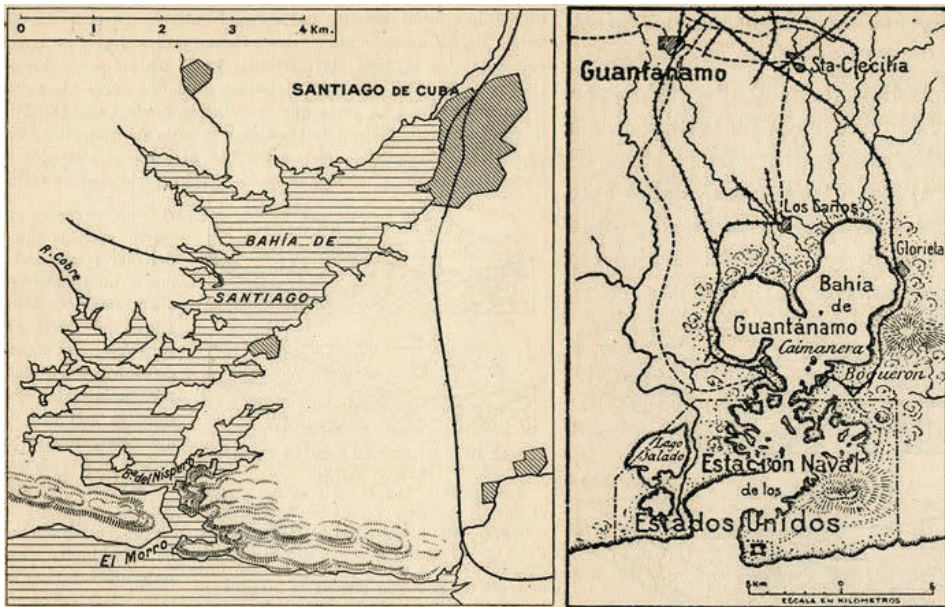

5. ábra Két példa a Raisz által készített bélyegterképekből (MASSIP et al., 1942)

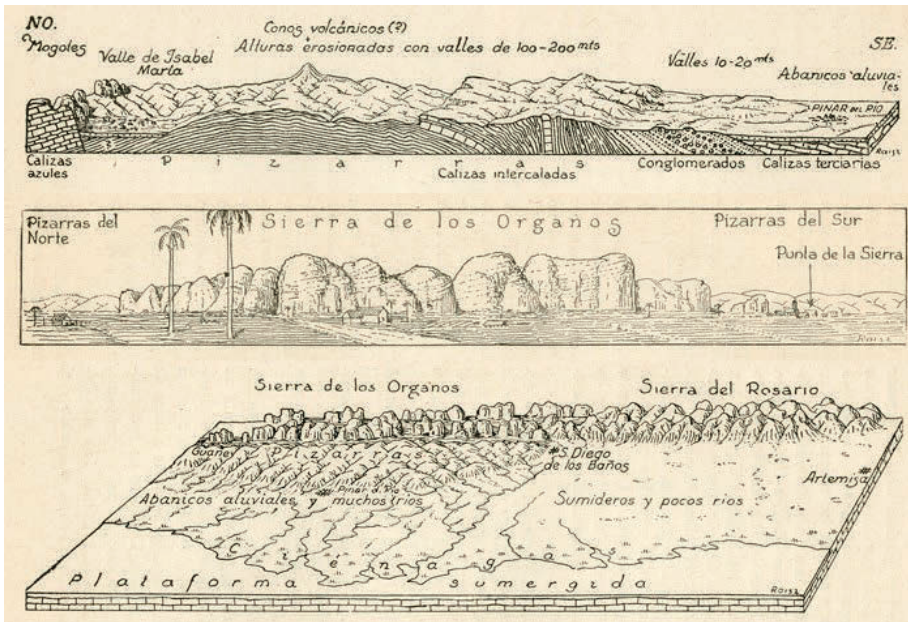
Két db bélyegterkép jelentősen különbözik a többitől, illetve egymástól is (6. ábra):

- A 163. oldalon található 81. ábra, amely a Santiago de Cuba-öblöt ábrázolja. Ezen a térképen csak aránymértékkel adták meg a méretarányt, ez alapján a méretarány kb. 1:71 428. A névírás nem kéziratos és más betűtípussal történt, ami nem talpas. A vízfelületek kitöltése egyenes vonalakkal történt, miközben a települések kitöltése 135 fokos sraffozással történt. További szembetűnő különbség, hogy a domborzat ábrázolását egyszerűsített csíkozással oldották meg.
- A 166. oldalon levő 84. ábrán a Guantánamoi-öblöt látjuk. Itt is csak aránymértéket találunk, ez alapján a méretarány kb. 1:400 000. Az utakat szaggatott vonallal jelölték. A névírás más betűtípussal történt, ami talpas, de nem ugyanaz, mint a Raisz által készített bélyegterképeken. A vízfelületek nincsenek kitöltve és a domborzatot szintén egyszerűsített csíkozással ábrázolták.

Elképzelhetetlennek tartom, hogy a tankönyv első, meg nem jelent, 1930-as verziójához Raisz nem készítette volna el ezt a két térképet, mivel a Havannai-öböl után ez a két legfontosabb öböl az országban. Bár ezzel kapcsolatban nem találtam adatokat, inkább azt tudom feltételezni, hogy az első verzió megsemmisülésével ennek a két bélyegterképnek az eredeti változatai teljesen elvesztek. Jelentőségük miatt ezt a két öblöt nem lehetett nem bemutatni a tankönyvben. 1942-ben Raisz és Massip tanítványa, Gerardo Canet már dolgozhatott a „*Mapa de los suelos de Cuba*” (Térkép Kuba tájairól) című térképükön, ami 1945-ben jelent meg. Massip valószínűleg nem akarta azt a munkát megzavarni és korábban elkészített bélyegterképeket használt a szöveg illusztrálására, mivel a két térkép jelentősen különbözik egymástól, ami nem ugyanarra a szerzőre utal.

6. ábra A Santiago de Cuba- és a Guantánamói-öblöt ábrázoló bélyegterképek (MASSIP et al., 1942)

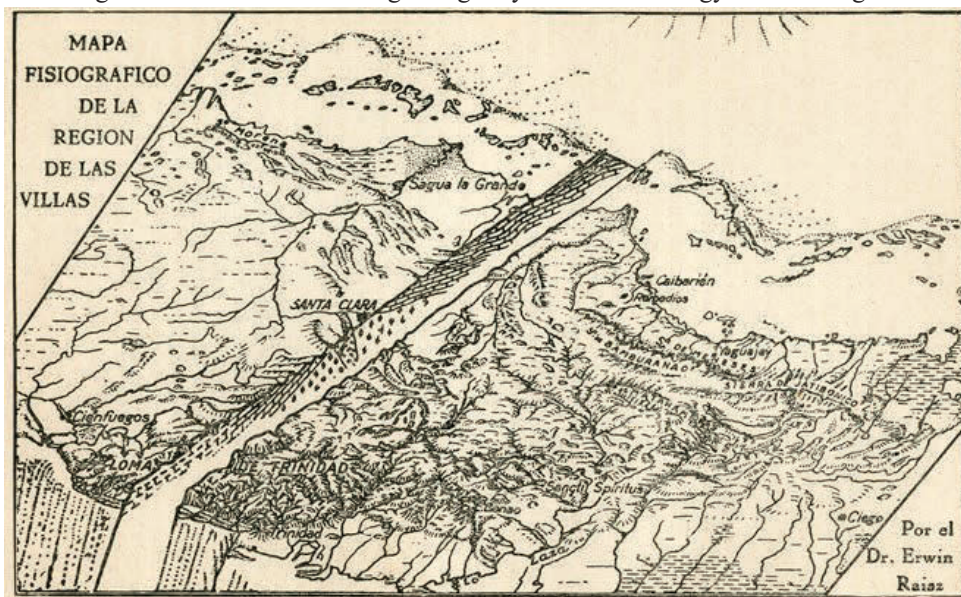

7. ábra Válogatás a Raisz által készített tömbszelvényekről, oldalnézeti és madártávlati ábrázolásokról. Mind a három ábra az ország nyugati tájegységének egy-egy részletét ábrázolja. (MASSIP et al., 1942)

Raisznak a természetföldrajzi szempontból is megcsodálható, gyakorlatilag művészi stílusa leginkább a tömbszelvények, oldalnézeti- és madártávlati ábrázolások készítésében nyilvánul meg. Ezeknek az ábráknak az elkészítésére nagy valószínűséggel ugyanazok a légi fényképek szolgáltak alapul, amelyeket az 1920-as években Massip által megszervezett repülőutakon és terepi tanulmányutakon készítettek, és az 1929-es Kuba fiziografikus diagramja készítésére is használtak. 60 db készült a könyvhöz és szándékosan nem különböztettem meg élesen őket egymástól, mert néhány esetben nehéz az egyértelmű besorolás. A földfelszín részletes, sokszor aprólékos bemutatásán kívül tematikus tartalomként megjelenik a rétegszerkezet ábrázolása is (7. ábra).

Sajnos, köztük van négy fekvő elhelyezésű földtani keresztmetszet (38., 39., 41. és 42. ábra), amelyeket mintha mellékletekként terveztek volna, de mégis kicsinyített méretben a könyv lapjain nyomtatva jelentek meg. Ennek következménye, hogy a rajtuk levő földrajzi nevek mérete is akkora mértékben csökkent, hogy szabad szemmel gyakorlatilag olvashatatlaná váltak.

Egy madártávlati ábrázolás esetén felmerül, hogy nem Raisz műve, hanem egy 1895-ben készített, angol nyelvű ábra reprodukálása. Ez a 75. ábra a 148. oldalon, és aláírásában olvashatjuk: „Barcoacia fiziografikus panorámaképe Hill szerint”. A szerző Robert T. Hill, aki neves amerikai geológus volt a 19. század végén és 20. század elején. Az ábrában angolul olvasható az eredetileg is angol nyelven íródott magyarázó szöveg.

8. ábra A Las Villas középső tájegységet ábrázoló részlettérkép az 1929-es fiziografikus diagram alapján (MASSIP et al., 1942)

Jó döntésnek bizonyult, hogy négy, egymástól teljesen független térképrészletet emelt ki Raisz az 1929-es fiziografikus diagramból és az adott régiót bemutató fejezetben használta áttekintő ábraként egy teljes oldalon (8. ábra). Ha a fiziografikus diagram valójában a tankönyv 1930-as kiadására készült mellékletként, akkor fel lehet tenni egy kérdést: miért nem használták ilyen módon 1942-ben? A választ Raisz Erwin és Gerardo Canet

közös munkájában találhatjuk: az 1945-ben megjelent, „*Mapa de los suelos de Cuba*” (Térkép Kuba tájairól) az 1929-es fiziografikus diagram továbbfejlesztett, színesben kinyomtatott, sokkal részletesebb domborzatábrázolással rendelkező újabb változataként is lehet értelmezni, ami szinte feleslegessé tette az eredetileg tervezett térképmellékletet csatolni ehhez a tankönyvhez.

Az ábrák többségén nem szerepel Raisz aláírása, de néhány esetben háromféle változatban megtaláljuk az aláírást (leggyakrabban a keresztmetszeteken és tömbszelvényeken):

- E. J. R. – például a 6. ábra (Kuba szerkezetének térképe), 25. ábra (tömbszelvény Kuba geomorfológiai fejlődéséről), 74. ábra (fiziografikus ábrázolás Sagua de Tánamótól északra levő területről)
- Raisz – például a 34. ábra (észak-déli irányú keresztmetszet Pinar del Río nyugati régióról), 44. ábra (keresztmetszet a Guane és Artemisa közötti területről), 86. ábra (földtani keresztmetszet Marielben levő tengeri teraszról)
- „Por el Dr. Erwin Raisz” – a 4 db. térképrészleten az 1929-es fiziografikus diagramból

3.3. A tankönyv visszhangja

A tankönyv (még akkor is, ha késői) megjelenése szignifikáns hiányt pótolta a kubai földrajzoktatásban. Ugyanakkor megjelenésének a híre túllépte az ország határait, és több nemzetközileg elismert tudományos folyóiratban megemlézték, illetve tanulmányok jelentek meg róla. Ehhez kétségtelenül Raisz Erwin neve jelentősen hozzájárult, mivel 1942-ben ő már elismert szakember volt a térképtudományi és földrajzkutató világközösségen belül. Csak három példát említek, mindegyik esetben néhány szövegrészlet hangsúlyozásával:

- *Geographical Review* (1943. július): „A könyv szerzői jól ismertek az Egyesült Államok földrajzosa számára. Mind a ketten a Columbia Egyetemen doktoráltak és Salvador Massip... az Amerikai Földrajzosok Egyesületének tagja... A könyvet egy hosszú ideje alakult országos szükséglet kielégítésére tervezték, hogy a Havanna Egyetem Földrajzi Tanszékén használják tankönyvként, bár egyszerű nyelvezetével lehet használni akár a középfokú oktatásban is... A kötetet Dr. Erwin Raisz, a Harvard Egyetem Földrajzkutató Intézet oktatója bőségesen illusztrálta térképekkel és diagramokkal...” (ANON, 1943)
- *The Geographical Journal* (1945. március-április): „A tájak leírását illusztrálja a nagyszámú, csodálatra méltó tömbszelvény és ábra, amit Dr. Erwin Raisz készített, illetve sok fénykép. A könyv megjelenése előtt friss földrajzi információt Kubáról csak elsősorban lehetett megtalálni szakfolyóiratokban és nagyon hasznos, hogy egy részletes természetföldrajzi beszámoló készült erről a fontos szigetről. Tekintettel a Karib-tenger szigetei iránti növekvő érdeklődésre, gratulálni kell a szerzőknek ezért a fontos hozzájárulásért a térség természetföldrajzi megismeréséhez.” (E.W.G., 1945)
- *Revista Geográfica* (1942): „Amióta Humboldt megjelentette a híres ’Politikai tanulmány Kuba szigetéről’-t, nem íródott ehhez hasonló földrajzi jelentőséggel bíró mű, mint a Bevezetés Kuba földrajzába Massiptól és Ysalguétól... az ábrákat Dr. Raisz Erwin, a Harvard Egyetem Földrajzkutató Intézetéből készítette... aki elkísérte a szerzőket különböző tanulmányutakra 1928 végén és 1929 elején... A szerzők e munka szerkesztésekor azt tűzték ki célul, hogy a kubai közép- és

felsőoktatás egy megfelelő tankönyvvel rendelkezzen, és ez a cél teljes mértékben teljesült.” (VIVÓ, 1942)

Ezek a vélemények megfelelően igazolják ennek a tankönyvnek a jelentőségét és kiemelt szerepét a kubai földrajzoktatásban. Raisz Erwin a szintén elismert, értékes közreműködésével biztosított magának előkelő helyet a kubai földrajzoktatás történetében. A tankönyv megjelenése után majdnem 20 éven keresztül szorosán együttműködött kubai földrajzkutatókkal és térképészekkel, aminek köszönhetően több olyan műben találjuk meg a nevét, amelyeket a mindenkori kubai földrajz- és térképtudomány alapműveinek lehet tekinteni. Ezek a (nemzetközi szinten majdnem ismeretlen) munkák csak növelték szakmai presztízsét nem csak az országnak, hanem Latin-Amerika tudományos társadalmában is.

Irodalomjegyzék

- ALVAREZ CAMPOS DE OLIVEIRA, C., 2007. Geografia e ensino no Brasil e em Cuba: Um estudo histórico-geográfico comparado. MSc diplomamunka. Universidade de São Paulo.
- ANON, 1943. Review: Introducción a la Geografía de Cuba. I. Geografía Física by Salvador Massip and Sarah E. Ysalgue de Massip. *Geographical Review*, 33 (3). Taylor & Francis. pp. 514–515
- CANET, G. és RAISZ, E., 1949. *Atlas de Cuba*. Cambridge: Harvard University Press.
- E.W.G., 1945. Review: Introducción a la Geografía de Cuba. I. Geografía física by Salvador Massip and Sarah E. Y. de Massip. *The Geographical Journal*, 105 (3/4). London: The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers). p. 139
- MARRERO, L., 1946. *Elementos de Geografía de Cuba*. 2. kiadás. La Habana: Minerva.
- MASSIP, S. és YSALGUÉ DE MASSIP, S. E., 1942. *Introducción a la geografía de Cuba (I – Geografía Física)*. La Habana: Fiallo y Hermanos.
- MCMMASTER, R. és MCMMASTER, S., 2002. A History of Twentieth-Century American Academic Cartography. *Cartography and Geographic Information Science*, 29 (3). Abingdon: Taylor & Francis. pp. 305–321
- RAISZ, E., 1930. Physiography of Cuba (abstract). *Bulletin of the Geological Society of America*, 41(1). New York: Geological Society of America. pp. 119
- RAISZ, E., 1931. The physiographic method of representing scenery on maps. *Geographical Review*, 21 (2). New York: American Geographical Society. pp. 97–304
- REYES NUNEZ, J. J., 2016a. A Forgotten Atlas of Erwin Raisz: “Atlas de Cuba”. Megjelent: *Progress in Cartography* (szerkesztők: Gartner, G. et al.). Heidelberg: Springer-Verlag. pp. 289-304.
- REYES NUNEZ, J. J., 2016b. Egy magyar térképész hatása a kubai földrajzoktatásra (1929–1959). Magyar Földrajzi Napok 2016 konferenciakötet (szerkesztők: Pajtókné Tari I. és Tóth A.). Eger: Eszterházy Károly Egyetem - Magyar Földrajzi Társaság - Agrár Geográfia Alapítvány. pp. 551-560.
- VIVÓ, J. A., 1942. Introducción a la Geografía de Cuba by Salvador Massip, Sarah E. Ysalgué de Massip and Erwin Raisz. *Revista Geográfica* 3 (4/5/6). Mexikóváros: Instituto Panamericano de Geografía e Historia. pp. 266–267

AZ EZREDÉVES TÉRKÉP TÁJNEVEI

A Kárpát-térség tájnévi alapjai

The names of physical geographical regions on a thousand-year-old map.

The basis of naming the physical geographical regions in the Carpathian Region

Faragó Imre

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
farago@map.elte.hu

Összefoglalás

A helynevek vagy földrajzi nevek rendszerezetten, valós felszíni objektumokra vonatkoztatva a térképi ábrázolás részét képezik. Ez a térképi névrajz, amely a térképi grafikához szorosan kapcsolódva, topográfiai megoldásokkal jeleníti meg az ábrázolt földrajzi környezet „címkeit”, vagyis a terepelemek használt megnevezéseit. Ezzel a földfelszín egyes elemeire vonatkozó névanyag kartográfiai vonatkozásává is válik, amely természetszerűleg magával vonja azt a tényt is, hogy e nyelvi alakulatok vizsgálata, rendszerezése, életciklusuk kutatása nem csak a nyelvtudomány, hanem a térképtudomány részét is képezi. Mi, térképészek, a vonatkozás és az időbeliség kiemelésével közelítünk a helynevekhez, és mivel a kartográfus nem csak statikus, hanem időben dinamikus, sőt visszadatált ábrázolásokat is szerkeszt (történelmi térképek), a nevek életének tanulmányozása az elmélyült térképész feladatát is képezi. Egy-egy földrajzi név korábbi, akár évezrednyi időtávlatra visszakövetkeztett alakjának megtalálásához a név által jelölt felszíni részlet fizikai ismeretére, annak változásaira, az azt jelölő név legkorábban leírt alakjára és nyelvszerkezeti vizsgálatára van szükség. Ezt kell kiegészítenünk a néprajztudományhoz is kötődő, földrajzi köznevekként meglévő tájszavak megismerésével, amelyek a mai ember számára már legtöbbször archaizálódtak, jelentéstartalmuk kiveszett. Így a helynevek vizsgálata több tudományterület ismereteit szükségelteti, a természetföldrajz, a domborzattan, a néprajz, a történettudomány és a nyelvészet ide vágó eredményei adnak a vizsgálatnak útmutatást. Az alapok tekintetében a XXI. században megjelentek az archeogenetikai eredmények, amelyek a helynevek gyöknyelvi alapú vizsgálatával párhuzamosan egészen új megvilágításba helyezik a Kárpát-térség földrajzi neveinek eredetét. A cikk a helynevek közül a Kárpát-térség évezreddel ezelőtti tájnév-rekonstrukcióját mutatja be.

Kulcsszavak: földrajzi nevek, Kárpát-térség, gyöknyelv, földrajzinév-képzők, archeogenetika, székely székek

Abstract

A systemised reference to the real surface objects with place names (or geographical names) is a part of cartographic representation. This is called cartographic toponymy, which uses typographic methods in harmony with the map graphics to “label” the presented geographical environment, that is showing the real names of the terrain elements. Thus, the place names of elements also have cartographic relevancies, which means that studying and systemising these linguistic forms as well as researching their life cycles do not belong to the discipline of linguistics only but also to cartography. We, cartographers approach the place names by emphasizing their cenotation and changes in time. As the cartographer does not edit static maps only but also maps dynamic in time, even

antedated representations (historical maps), the study of the life of place names is also a part of the job of the conscientious mapmaker. To trace back the earlier, even thousand-year-old form of a geographical name it is necessary to know the physical characteristics and changes of the surface object denoted by the name as well as its earliest written forms and to examine its linguistic structure. This examination has to be completed with understanding the dialect words of geographical common nouns the meanings of which have been mostly lost by now for the present population. This kind of research partly belongs to ethnography. This explains why the study of place names need the knowledge of several disciplines: the relevant results of physical geography, geomorphology, ethnography, history and linguistics. Important are the results of archaeogenetic examinations that appeared in the 21st century, which – in parallel to the study of place names with respect to the idea of root languages – throw new lights upon the origin of geographical names in the Carpathian Region. The present paper presents the reconstruction of the names of physical geographical regions in the Carpathian Region one thousand years ago.

Keywords: geographical names, Carpathian Region, root language, suffixes of geographical names, archaeogenetics, Székely seats.

1. Nyelvi, történeti, genetikai adatok és a vizsgálati módszer

A magyar nyelv alapvonása, hogy a gyökhöz ragasztjuk a toldalékokat, ezért nevezik a magyart toldalékoló (agglutináló) nyelvnek. A tő és a gyök, azaz a szótő és a gyök megnevezések egymásnak változatai, mindkettő közös jelentéstartalma 'valaminek kiinduló alapja, magja'. A nyelvudományban gyöknyelvnek nevezik azokat a nyelveket, amelyek szókinccsének jelentős része értelmileg összefüggő szóbokrokból áll. A gyöknyelvekre igen nagy stabilitás jellemző – szókinccsük zöme évezredekken keresztül sem változik. Ennek oka, hogy egyetlen gyök (alapértelem) megváltozása több száz fogalom megváltozását rántaná magával, ami a nyelv összeomlását eredményezné. A gyök a szó alapja, értelmi és képi központja: a belőle származott összes szó jelentését meghatározza, sőt megmutatja. A hatalmas, olykor több százra menő gyökcsoportok tagjait hangalaki és jelentéskapcsolat fűzi össze gyökcsaláddá és gyöknemzetséggé. (CZAKÓ, G., 2011.) [pp. 51–53.], (CZEGLÉDI, K., 2012.) [pp. 22–23.] Mivel a földrajzi nevek is szavak, illetve szóösszetételek, rájuk is igaz a családosság. Ezeket nevezzük helynévbokroknak, ha pedig az azonos gyökkel rendelkező helynevek egymástól nagyobb távolságra – akár több száz, több ezer km-re – jelennek meg, akkor nyelvi helynévbokrokról beszélünk. A magyar nyelvű helynevek szerkezetének lényege a gyök + helynévképző(k) összetétel, ez a magyar nyelv agglutináló jellemének következménye. A korai névalakok felkutatásának ez a fő tulajdonság adja az alapját. A gyökökhöz kapcsolódó helynévképzők számos névvariánst hoztak létre, ezáltal keletkeztek a nyelvi névbokrok. A kutatás módszere a mai helynév korábban lejegyzett névformáiból, sok esetben már idegen nyelvűvé vált névformákból visszavezetni a név fejlődését, kimutatni alaptagjának részeit (gyökre és helynévképzőkre szétválasztva). Ezek alapján tárjuk fel azt az eredeti névalakot, amely a név kiindulási formája lehetett. Ezt a folyamatot nevezzük helynévrégészetnek. Az eredmények azt mutatják, hogy a Kárpát-térség helyneveinek jelentős része a magyar nyelv szókinccsletéhez közel álló tulajdonsággal, a magyar szavakhoz hasonló nyelvi szerkezettel és szókinccsel rendelkező alapnyelven jöttek létre. Ez egyben azt is jelenti, hogy az a XIX. század második felében kialakult tudományos álláspont, mely szerint a magyar nyelv a IX. században jelent meg a Kárpát-medencében, nem tartható, s erre nem csak a helynévvizsgálatok, hanem a XXI. századi archeogenetikai eredmények is bizonyosságot adnak.

A helynévrégészet tudománytörténeti előzménye, hogy Philip Johan von Strahlenberg 1730-ban megjelent „Oroszország, Szibéria, Nagy Tatárország” című könyvében a későbbi finnugor, illetve altáji nyelvekre a „szkíta” fogalmat használta, jelezve szoros összetartozásukat. Sajnovics János 1770-ben kiadott könyvében a lapp–magyar nyelvrokonságot csak egy olyan nagyobb láncolat részeként adta meg, amely Észak-Európától Kínáig összefogja a ragozó nyelveket. Henry Rawlinson az ékírásos elámi nyelvet „szkíta”-nak nevezte, ezzel feltételezve, hogy a kelet-európai sztyepei területeken az ékjeleket használó ragozó nyelvek a közép-ázsiai ragozó nyelvekkel vannak rokonságban. Szentkatolnai Bálint Gábor átvette az eurázsiai ragozó nyelvekre a „turáni” nyelvek jelzőjét, amelyet a német nyelvész Max Müller fogalmazott meg. (FARAGÓ, I., 2016.) [p.26.] 2004-ben Czeglédi Katalin mutatta ki, hogy Kína, Közép-Ázsia, a Kelet-európai-síkvídek és a Kárpát-térség területén egymásból levezethető, rokon helynévanyag található. E kutatások azt bizonyították, hogy a fenti területeken a helynevek magyar, török, mongol nyelvi változatai szoros kapcsolatban állnak egymással. Azok a párhuzamok, amelyet az elmúlt százötven év nyelvtudományi vizsgálatai kimutattak a magyar és az ún. uráli-finnugor nyelvek között, úgy keletkeztek, hogy a közép-ázsiai sztyeppvidékekről északra terjeszkedő alapnyelv beszélőinek elődei, érintkeztek az ún. finnugorok elődeivel, akik átvettek sok nyelvi elemet ebből a keleti nyelvből is. (CZEGLÉDI, K. 2012.) [pp.12-13.] Czeglédi e rokon helynévanyag kapcsolatában a *szkíta-hun alapnyelv* elnevezést használja. Ez az alapnyelv – a magyar előtt – milliók által használt nyelvként volt jelen a Kárpát-térségben.

Ezeket a nyelvi tényezőket támasztják alá a XXI. század második évtizedének ide vágó genetikai eredményei. A Szegedi Tudományegyetem Genetikai és Embertani Tanszékén létrehozott Archeogenetikai Laboratóriumban a Bodrogekőből, Karos és Kisrovágy község határából, 1986 és 1990 közötti feltárásokból származó, honfoglaláskori temetők leleteit vizsgálták meg archeogenetikai módszerekkel. E temetők a Kárpát-medence eddig ismert leggazdagabb honfoglaláskori leletanyagát adták. A magyar kutatók olyan molekuláris biológiai módszereket alkalmaztak, amelyek a korábbiaknál sokkal pontosabb anyai és apai ágú leszármazás vizsgálatot tettek lehetővé. (NEPARÁCZKI, E., 2017.) [p.6.] A vizsgálatok mindegyike megerősítette, hogy a magyar népesség genetikailag a mai, környező európai népességhez hasonlít és nincs köze a finnugorokhoz. Ugyanakkor intenzíven kutatták a finnugor népekre jellemző Y-kromoszómás Tat-C csoportot és alcsoportjainak meglétét a magyar és finnugor populációkban és azt találták, hogy ennek egyik alcsoportja 17 (L1034) kb. 20%-os gyakoriságú a manysik között, és kb. 3%-os gyakoriságúnak mutatkozott a székelyek körében, de ugyanez a marker megtalálható az üzbég és baskír mintákban is, viszont teljesen hiányzik más magyar népcsoportokból. A kutatásokból kiderült, hogy a magyarok finnugor rokonsága nem bizonyítható, a két népcsoportot legfeljebb egy nagyon vékony genetikai szál kapcsolja össze (NEPARÁCZKI, E., 2017.) [pp.16–17.].

A szegedi genetikusok a fent írt temetőkből feltárt, összesen 99 sír anyagából nagyfelbontású, teljes mtDNS genomokra alapozódó filogenetikai vizsgálatokkal pontos képet alkottak a honfoglalók származásáról. Ezek anyai ágon nagyrészt két különböző, jól körvonalazható földrajzi területről származtak: Belső-Ázsia keleti területeiről, Nyugat-Európa északi részéről (Brit-szigetek, Orkney-szigetek, Közép-európai-rögvidék, Skandinávia déli része), egy kis részük a Kaukázus környezetéből, a Balkán déli részéről és a Közel-Keletről. A nagyfelbontású vizsgálatok nyomán kiderült, hogy a leletek egyértelműen két eltérő eredetű populáció nem túl régi keveredéséből származnak. Ezt a következtetést a ma élő népeken végzett genomi szekvenciákon alapuló ún. admixture vizsgálatok is megerősítették. Hellenthal és munkatársai 2014-ben a ma élő magyarok genetikai

összetételét vizsgálva megállapították, hogy a kelet-európai populációk közül a magyarok tartalmazzák legnagyobb méretű (4%) Ázsiából származó genom darabokat, melyek ma élő Oroqen, Mongol és Yakut genomokhoz állnak legközelebb. Az admixture vizsgálat nyomán a keveredés idejét Kr. u. 400–1000 közé tették. Azt is kimutatták, hogy ezzel egyidőben jelentős skandináv génkészlet is bekerült a magyarokba, továbbá kaukázusi összetevőket is találtak. Ez teljes mértékben megfelelt az archaikus mintákban talált összetevőknek. A mintákban a finnugor népcsoportok úgyszólván teljesen hiányoznak, manysik legfeljebb elvétve a filogenetikailag távolabb eső oldalágakon jelennek meg, ami az mtDNS leszármazási fán több ezer éves távolságot jelent. Ez megerősítette egy 2014-es kutatás eredményeit, akkor sem találtak finnugor összetevőt a mai magyarokban. Wong és munkatársai 2016-ban a legközelebbi nyelvrokonainknak ismert hantik és manysik genetikai származását is vizsgálták genom szintű admixture elemzéssel, és kimutatták, hogy ezek a népek ősi európai génkészlettel rendelkeznek, melyhez 5–7 ezer évvel ezelőtt jelentős ázsiai génkészlet keveredett a mai even és evenki populációk őseitől. (NEPARÁCZKI, E., 2017.) [pp.403-404.]

A feltárt adatok összességében ellentmondanak a honfoglaló magyarok finnugor származásának, illetve a Kárpát-medencében a IX. században való első megjelenésüknek, és sokkal inkább összeegyeztethetők azok ázsiai hun (hsziungnuk) származásával és jóval korábbi nyelvi jelenlétével. A kelet-ázsiai minták származási területe jól kirajzolja az ázsiai hunok által egykor uralt területeket. Ez a birodalom Kr. e. 50 körül szakadt ketté és a hunok egy része a mai Mongólia és Kína területén maradt, másik részük nyugatra vándorolt. Ezt támasztják alá azok az archeogenetikai és antropológiai adatok is, amelyek szerint a mai Kazahsztán területén az ázsiai eredetű gének tömeges megjelenése pontosan ekkorra datálható. Mindezzel egybevé, hogy a mongolok és egyes kazah törzsek a hunoktól származtatják magukat. Írott kínai források a Kr. u. V. század közepéig adnak hírt az ázsiai hunokról, az európai hunok ekkor már eljutottak Európába és megtelepedtek a Kárpát-térségben. Az archeogenetikai kutatásokban Neparáczi Endre 2017-es adatai közvetlen genetikai bizonyítékot mutatnak arra, hogy az európai hunok ázsiai (hsziungnuk) eredetűek. Ezt az eredményt a történeti források is alátámasztják, illetve ez alapján több, eddig a történettudomány által kétségbe vont hitelességű forrás valódisága igazolható. Így például a középkori magyar krónikák szerint a „honfoglaló” magyarok őshazája Ázsia, akik testvéri-leszármazási viszonyban álltak a hunokkal. Krónikáink nem honfoglalásról, hanem a magyarok második bejöveteléről számolnak be, pl. a Bécsi Képes Krónika, ill. Kézai Simontól tudjuk, hogy 1282-ben a magyar nemzetségfők magukat hun származásúnak tartották. A magyar mondavilág és népmesekincs is megőrizte a hun-magyar azonosságtudatot, emellett a mongol, kazah, török hagyomány is azt tartja, hogy a magyarok a hunok leszármazottai, és velük rokon nép, akik Belső-Ázsiából jöttek ki. A genetikai kutatások eredményeivel bizonyosságot nyert, amit a középkori magyar krónikák írnak, tehát nem „honfoglalás” történt, hanem második bejövetel és a vezető a hunok leszármazói. A genetikai eredmények alapján Árpád népe a Kelet-európai-síkvidék sztyeppei területén maradt, vagy oda visszavonuló hunok egyik ága volt. Így a magyar szájhagyományok, a regék és a krónikák is valós alapokon nyugszanak. A „második bejövetel” is valós alapokon áll, vagyis a ma magyarok nevezett nép és nyelv Kárpát-medencei jelenléte nem a „honfoglalás” óta tény, hanem legalább az európai hun korszakig, tehát a IV. századig nyúlik vissza. (NEPARÁCZKI, E. 2017.) [pp.67–69.]

A honfoglalók genetikai összetétele arra utal, hogy a hun alapréteg megőrzése mellett nagymértékben integrálták a Kelet-Európában talált germán elemeket, akiknek többsége skandináv eredetű volt. Ezek a ruszok (varégek, vikingek), akik a IX-X. században a ma-

gyarok vonulási útvonalába eső területeket szálltak meg. Egy generáció alatt azonban a vikingek nem váltak lovas nomáddá, márpedig a vizsgált sírok tökéletes hun-germán genetikai-kulturális integrációt mutatnak, amely a germán elem sokkal régebbi betagozására utal. A korabeli Kelet-európai-síkvidéken a gótok voltak jelen, de pár száz évvel korábban. Az európai hunok legyőzték a gótokat, valamint számos más germán törzset, és jelentős részüket beolvasztották birodalmukba. A gótok eredetileg is lovas nomád életmódot folytattak, így valószínűleg sokkal könnyebben keveredhettek a hunokkal, mint a vikingek a honfoglalókkal. A Kárpát-medencéből a Fekete-tenger vidékére visszaszorított hunok már egy erősen kevert népesség volt, ezzel magyarázható a honfoglalók germán összetevője. A vezérek X2f haplocsoportja kaukázusi eredetre utal, ez a terület pedig hosszú ideig az alánok fennhatósága alatt állt egészen addig, amíg a Kr. u. 370-es években a hunok be nem hódoltatták őket. Az alánok egy része nyugatra menekült, más részük csatlakozott a hunokhoz. Valószínűleg ezt az integrációt örököltette meg a magyar mondai hagyomány, melyben Hunor és Magor elrabolják Dúl alán király leányait. Ezek alapján a kaukázusi haplocsoportok nagy valószínűséggel alán származásúak (NEPARÁCZKI, E. 2017.) [pp.67–69.]

Kutatásainak összegzésében Neparáczi ad egy rövid kitekintést a magyar nyelv származására vonatkozólag is. Kifejti, hogy a magyar nyelv megjelenése a Kárpát-medencében csak akkor számítható Árpád honfoglalóitól, ha a magyar és hun nyelveket azonosnak tekintjük. A nyelvtudomány a magyar nyelvet a finnugor, a hunokét a türk nyelvek közé sorolja, de a nyelvészek igen komoly, „ismeretlen nép”-től származó török eredetű szókészletet azonosítottak a magyarban. A genetikai kutatás eredményei alapján ez a réteg csak a hun nyelvből származtatható. A magyar nyelv finnugor rétegének származását pedig ezt követően csak a hunokat megelőző korok népeiben kereshetjük, akiknek kellően nagy populációval kellett rendelkezniük ahhoz, hogy a germán, szláv, hun (török) népek tengerében is megőrizték nyelvüket. Neparáczi nyelvi megállapításaiban ismét hivatkozik Wong és munkatársai 2016-os tanulmányára, amely kapcsolatot talált a manysi genomok és egy 6000 éves paleolitikus Kárpát-medencei genom között, ebben azt is leírták, hogy szerintük a nyelvi kapcsolat erre az időre nyúlhat vissza. (NEPARÁCZKI, E. 2017.) [p.69.] Utóbbi azért nagy jelentőségű, mert az ún. tatárlakai rovársírok 6500 évesek, s az egyik korongon a székely rovásábécé néhány eleme ismerhető fel.

A genetikai eredmények a természettudomány oldaláról adnak bizonyítást, hogy a mai magyar nyelv lényegi alapjai – ez a szkíta-hun alapnyelv – évezredek óta jelen vannak a Kárpát-térségben. Erre utalnak a korai latin betűkkel írt dokumentumok, a magyar monda-és mesevilág, de erre az eredményre jutunk, ha a Kárpát-térségi helyneveket gyök + helynévképző(k) alapon vizsgáljuk. Mindezek nyomán több irányból nyert megerősítést, hogy a Kárpát-térség földrajzi helyeket jelölő névanyagában kimutathatóan ott van az évezredek homályába vesző nyelvi és névadási alap. A magyar nyelv oldaláról vizsgálva térségünk földrajzi neveit biztosan kijelenthetjük: magyarként is van közünk a névanyaghoz, legtöbbjük ma is használt nyelvi alapját nem átvettük, hanem magunkban, nyelvünkben hordozzuk évezredek óta. (FARAGÓ, I. 2017.) [p.406.]

A római hódításnak vizsgált területünkön (Illyria keleti része, Pannonia, Dacia) nem maradt számottevő latin népelem, így a Kárpát-térség sík- domb- és alacsony hegyvidéki térszíneit, valamint a hegyi medencéket a római hatalom összeomlása után is a korábbi szkíta-hun alapnépesség leszármazói lakták. Ez a népesség a szkíta-szaka-székely etnikummal azonosítható. (FARAGÓ, I., 2018.) [p.104.] A perzsák minden tőlük északra és keletre élő sztyepei népet szakának, ugyanazt a görögök szkítának nevezték, így e két népnév azonos etnikumot takar. A szaka és székely népnevek azonossága számos esetben,

írott forrásokban is előjön, leglátványosabban helynévi formában: az egykori kárpátkanyari román megye, județul Săcueni, vagyis Székely megye középkori címerében cirill betűs román nyelvű felirat olvasható: „Zsudecul Szaaka” = ’Szaka megye’, de a terület neve a korábbi írásokban előfordult Secuieni (kiejtve: Szekujeny) és Saac (kiejtve: Szák) formában is. A székely népnév a román nyelvben „secui” formában jelenik meg, pusztán már ez is mutatja az előbb írt azonosságot. (FARAGÓ, I., 2017.) [pp.257-258.] Így a Kárpát-térség korai nyelvi alapja a „székely nyelv”, amelyet a nyelvtudomány egy része, Czeglédi Katalin nyomán, szkíta-hun nyelvként nevez meg. Ez egységes, élő nyelvként volt jelen a lakható térszíneken. (FARAGÓ, I. 2016.) [p.25.] E nyelv későbbi leszármazója térségünkben a magyar nyelv, távolabbi, keleti tájakon a finnugor nyelvcsaládba sorolt rokonyelvek és a türk (török) nyelvek. Az egységes nyelviséget alátámasztják későbbi rokonnyelvi adatok is. Benkő Lóránd (BENKŐ, L., 1967.) mutatott rá, hogy a magyar nyelvterület XX. századi peremvidékeinek (Ormánság, Dráva alsó folyásának vidéke, Őrség, Pozsony környéke, Kassa környéke, Székelyföld, Dél-Erdély) nyelvében több szinten kimutatható azonosságok figyelhetők meg, és bizonyította, hogy ezek a nyelvi gócpontok egy egykor azonos nyelvjárást beszélő népcsoport széttelepedésével jöttek létre (BENKŐ, L., 1967). Ez a széttelepedés a feudális magyar állam kiépülésének korai szakaszában következett be. Az Árpád-kor hatalmi elitje, a magyar vezető réteg, hatalma kiépítése során egyre nagyobb területeken szüntette meg az őslakosság öngazgatását, a feudális rendszer kiépítésével párhuzamosan egyre szűkülő területeken volt biztosított az alapnépesség szkíta eredetű jogrendszere. Ez az átalakulás is alátámasztja, hogy az egynyelvű népességre (szaka-székelyek) kívülről egy kisebb létszámú uralkodó réteg (türk „magyarok”) települt hozzá, amely a bentlakók nyelvét átvéve hozott létre államot és a X. századtól a nyugat-európai államszervezési mintát követve alakult feudális alakulattá. A Kárpát-térség alapnépessége a lakható, élhető, 500–600 m (a hegyi medencék esetében 1000 m) magasságig terjedő térszínein élt, s hangsúlyozzuk ki: Árpád népének bejövetelekor alapvetően a mai magyar nyelvhez nagyon közel álló nyelven beszélt, és ennek a nyelviségnek a kezdetei a szkíta időkig nyúlnak vissza. Lásd a 6000 éves genom, ez a szkíta időszak kezdete, a bronzkor vége. Az Árpád-kori lejegyzésekben meglévő, a Kárpátok külső környezetében megjelenő szláv és germán nyelvi tényezők az avar időszak (VIII. század) alatt és után a szkíta-hun nyelvűeket felváltó nyelvi átalakulás során kerültek a térségbe.

A székely öngazgatás alapegységei a székek voltak, e szerveződések alkották az élhető térszíneken az öngazgatási tartalmú tájrendszer alapjait (székek), ezek nyomán beszélhetünk az első műveltségi tájnevekről. A székely öngazgatáshoz köthetőek azok a tájnevek, amelyek nem feltétlenül természeti jellemzőkkel, hanem az ott élő emberrel kapcsolatosak, népnévi, gazdálkodási, birtoklási, igazgatási eredetűek, de ott vannak közöttük a lakatlan hegyvidékek nevei is. A szék rendszer az évezredek kialakulású nagycsaládi struktúra tovább fejlődött, ténylegesen közigazgatást működtető változata volt. A szék megnevezés alapja a sze-ek vagy sza-ek, nyelvi gyöke a „sze” vagy „sza”. Ez azonos azzal a „sza” gyökkel, amely a száll szónak is alapja. Innen a szék eredeti értelme is: ’szállás’, ’megszállás’, ’ahol megszállunk, megüledünk, megtelepedünk’. Ugyanakkor eredeti értelménél fogva jelent emelkedést (felszállást), ez esetben nem földrajzi, hanem társadalmi értelemben: az emelkedettség a vezető szerepet betöltő emberi tényezőket foglalja egybe, ők a nép vezetői, irányítói. Ennek nyomán egy szék akkor keletkezett, amikor a nagycsalád szállást foglalt magának, vagyis megtelepedett és önmagát szervezve működött. A székely birtokjog fő vonása, hogy a föld közös nemzetségi vagyon volt. A megtelepedést követően és közösségi földbirtokláson alapuló további kirajzás adta később egy-egy terület faluhálózatát. A kezdetben megművelt terület központjában álló tanya faluvá fejlődött, ké-

sőbb újabb és újabb leszármazók, nagycsaládi ágak révén újabb falvak, így faluhálózat jött létre, amely azonban továbbra is a nagycsalád fejének vezetése alatt állva már együttesen működve, egyben meg is adta a több faluból álló társadalmi közösség összetartozását. Ez az összetartozás adta azt a keretet, aminek nyomán az egymással rokoni kapcsolatban álló embercsoportok táji értelemben is elkülönültek a szomszédos, más nagycsaládokhoz tartozóktól. A székely nemek és ágak neveinek helynévi kapcsolódásából és nyelvi névbokrokba rendeződéséből vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az azonos gyökűség, azonos nyelvű névadókat feltételez. A névadás alapja helyjelölő volt, amely később vonódott át azokra a személyekre – korai vezetéknevként –, akik mind ugyanarról a földrajzi helyről származtak. Ez a közös származás, a nagycsaládi közösségből kiindulva ágazott tovább, az ágak számon tartva a közös őst, nemekbe kapcsolódtak össze. Okleveles adatok igazolják, hogy az Árpád-korban a Kárpát-medence különböző részein éltek székelyek. Ha megpróbáljuk a „szék”-„szak” gyökű helységnévanyagot területi, elterjedési értelemben vizsgálni, összhangban a XIII. század előtti székelységgel kapcsolatos gyér ismeretekkel, akkor megkaphatjuk azokat a tájként értelmezhető összefüggéseket, amelyek nyomán a korai műveltségi tájnévanyagot is felvázolhatjuk. A székelyek később már csak a Székelyföldön mutathatók ki, a többiek „eltűntek”, vagyis bekövetkezett egy elvándorlási folyamat, amelynek végső célja Erdély keleti és déli része volt. (FARAGÓ, I., 2019.) [pp.104–106.] A Székelyföld nyelvjárási jellemzők alapján három elkülönülő területre oszlik: Marosszékre, Udvarhelyszékre és a Gyergyó–Csík–Kászon–Háromszék területére, amelyek nem egymással, hanem más Kárpát-medencei területekkel mutatnak nyelvjárási azonosságot. Marosszék tájnyelve a Pozsony-vidék és az Őrség, Udvarhelyszék Baranya és a Drávántúl nyelvjárászigetei, a keleti székely székek pedig az Őrség nyelvjárásával mutatnak rokonságot. Abaúj és Udvarhely közös nyelvjárási vonásai azt mutatják, hogy Tolna és Baranya területeiről származik a lakosság. (BENKŐ, L., 1990.) [pp.29–48.] Ezek együttesen ismét alátámasztják, volt egy alapnépesség, amely a későbbiekben – ez az Árpád-kor – területileg keveredett, mert a „honfoglaló” hatalmi tényezők jelentős belső migrációra kényszerítették a lakosság egy részét. Ennek oka, hogy az 1060-ban kialakított Terra Siculorum (‘székelyek földje’) területére évtizedeken át érkeztek azok a székelyek, akik nem akartak jobbágyvá válni az egyre erősödő feudális államszervezetben. Mindezt az újonnan létrejött erdélyi falvak megjelenése is alátámasztja, ekkortól keletkeztek nagy számban a védőszent nevéből képzett nevekkkel jelölt, jórészt székelyföldi települések.

Az évezredes tájnévanyag felvázolásához nélkülözhetetlen forrás volt Györffy György „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című (GYÖRFFY, GY., 1963, 1987, 1998.) művében bemutatott, korai vármegyei szerveződés és az e műben szereplő oklevelekből származó helynévanyag. A névanyagban a gyök + helynévképző vagy a gyök + (magyar) földrajzi köznévi adta nyelvi alapszerkezet felismerése adja a szkíta-hun névképződési alapot. Ehhez kapcsolódik a magyar nyelvben ezres nagyságrendben megjelenő földrajzi köznevek együttese, amelyeket összegzetten Maác Endre (MAÁ CZ, E., 1955.) és Hefty Gyula (HEFTY, GY., 1912.) gyűjteményei nyomán ismerünk. A helynévanyag, így a tájnevek is, jórészt a földrajzi köznevekből, ill. a hozzájuk kapcsolódott földrajzinévképzők adta összetételekből jöttek létre. Mindezek annak ellenére bizonyítják egy névnyagon régi születését, hogy ma sok esetben a nyelvi szerkezet már csak idegen, szláv, német, román hangjelöléssel leírtan van jelen. Utóbbi okozza, hogy sok név jelentősen átalakulva (több helynévképző, idegen nyelvű köznévi stb.), számos korai szkíta-hun (magyar) névalak esetében csak a feltételezést teszi lehetővé, hiszen eredeti írott forma nincs. Ugyanakkor ez a visszakövetkeztetés – *-al jelölve a következtetett névalakokat – a mára már átalakult név „csupas”, ősi alakját mutatja meg: *Dombó → *Dombóca →

**Dimbov* → *Dimbovica*, román hangjelöléssel *Dâmbovița*, **Bot* → **Botos* → *Botosán*, román hangjelöléssel *Botoșani*, **Geszt* → **Geszte* → **Gesztény* → *Hosztény*, szláv hangjelöléssel *Hostýn*, **Tege* → **Tegécs* → **Tekécs és *Tegény*, német hangjelöléssel *Teigitsch*, román hangjelöléssel *Tecuci* stb.

A korai tájtagolódás felvázolásánál az előbbieken túl támaszkodtam Balás Gábor kutatásaira (BALÁS, G., 1984.), aki nemcsak a helyneveket, hanem régészeti leleteket (avarok), okirati, krónikai említéseket és rovással lejegyzett emlékeket is vizsgált. Forrásom volt Györffy György székelyekkel kapcsolatos vizsgálatai (GYÖRFFY, GY., 1941.), illetve Prinz Gyula 1936-ban keletkezett tájtagolódása (PRINZ, GY., 1936), aki szintén a természet és az ember kapcsolatából fakadó, ősi tájszerkezetet körvonalazta. A tájnévanyag felvázolásánál komoly forrást adott Barabási László *Hol vagytok székelyek?* (BARABÁSI, L., 2005.) c. munkája. A tájrendszer egyes elemeinek megismerésében nagy segítséget adtak a ránk maradt adománylevelek, útleírások, esetleg a gyér történelmi munkák (Anonymus, Kézai Simon, kódexek stb.), ezekben van utalás megnevezett tájak létre. Forrásom volt Marjalaki Kiss Lajos 1929-es munkája (MARJALAKI KISS, L., 1929.) és a benne azonosított névanyag. Mindehhez hozzá kell vennünk, hogy a táji elkülönülés és a magyar megnevezések együtt éltek a magyar nyelvű népesség jelenlétével. A visszakövetkeztetett nevek esetében a gyök + helynévképző szerkezetből indulok ki, a több névképzős nevek véleményem szerint a korai időkben képző nélküliek vagy egy képzős formájúak voltak: pl. *Zólyom* eredetileg **Zóly*, *Szepes Szép*, *Komárom* **Komor* vagy **Komár*. A tájnévanyagot a cikkhez kapcsolódó térképen is bemutatom.

2. Az ezredéves tájak

2.1. Pannonföld

A nagytáji rendszerbe tartozó Dunántúlt évezrednyi időben vizsgálva jóval tágabb értelmet kapunk: Hozzá tartozik a Kisalföld teljes területe és a ma Ausztriához tartozó Gráci-medence, valamint a horvátországi Zágrábi-medence, utóbbi kettő a kapcsolódó hegyvidéki peremekkel együtt.

A kora középkori Magyar Királyság szíve az Esztergom–Visegrád környezetében fekvő, **Bél* volt. Az Árpád-korban e terület Pilis, Esztergom, Óbuda nevekkkel tartozott vármegyei szervezethez, itt volt a hét vár, a korai Magyarország kormányzati, igazgatási és szakrális központjai, de itt volt Sicambria, Atilla városa, tehát a hun–avar időszakban is központi szerepet töltött be a vidék. A **Bél*, **Pél* értelme 'belső', későbbi helynévképzővel bővült formája **Péles* (a középkorban már Pilis), így 'felső', 'világos' értelmű, a szakralitásra is utaló köznévi, amely mintegy 30 esetben jelöl helyeket a Kárpát-térségben. A „központi” Pilis a mai Budai-hegységet is magába foglalta, de azt tudjuk, hogy délkeleti, a mai Budapesthez közeli része a **Keve* vagy *Kevély* nevet viselte. Ezt ma a Nagy-Kevély és Kis-Kevély hegycsúcsok neve őrzi. Utóbbi neveket adja GYÖRFFY, GY., 1963, 1987, 1998.

**Béltől* nyugatra a Duna széles, teraszos völgye a Kisalföld, amely **Hunvártól* [Hainburg] Esztergomig terjed, északon mélyen felnyúlik a Vág, Garan (később Garam), Zsitva, Nyitra völgyein keresztül a kárpáti hegységekbe, délen a **Bokon* vagy *Bakony* erdeje (később *Bakonyerdő*) magasodik előtte. Utóbbi a mai Keszthelyi-hegységtől a **Bélig* terjedő hegységi tájakat jelölte. A Duna mentén *Moson*, tőle délebbre a vízborította *Han* vagy *Hany* (ma Hanság) és a **Fert* (ma Fertő) vidéke összefüggő tórendszert alkotott.

Ennek keleti folytatása a folyóközök, **Rábaköz**, **Tóköz**, **Szigetköz**, **Csilizköz**, ***Csalóköz** (ma Csallóköz), **Viszköz** vagy **Vágköz**, még keletebbre ***Kamár** vagy ***Komár** (ma Komárom) és ***Iszter** vagy ***Eszter** (ma Esztergom) tája. Utóbbi kettő kiterjedt a Dunától északra is. Moson, ***Kamár** és ***Iszter**, az öt víz összefolyásánál fekvő **Gyűr** (ma Győr) vidékével együtt az Árpád-kortól vármegye is lett: Moson, Komárom, Esztergom és Győr. Délen **Cell**, ***Devecs** (ma Devecser, területén a középkorban Szék nevű faluval) sík tájait a dombvidéki **Hegyalja** karélya vette körbe. Nyugaton a ***Kemesalja** (ma Kemenesalja), keleten a ***Bokonajla** (ma Bakonyalja), amely észak felé a ***Sokorm** (ma Sokoró) dombvidékével nyúlt be a Rába torkolatáig.

Kisalföldi tájként értelmezhetjük ***Poszon** (ma Pozsony) területét, amely majdan átnyúlva a Kis-Kárpátokon vármegyévé alakult. Korai feljegyzésekből a Pozsony–Trencsén között fekvő területen, a Vág mellékén ismerünk székely szerveződést. A Vág partján fekvő **Sümte** vagy **Semte** (központja Sempte [Šintava]) a Csallóköz és a Nyitra-vidék között fekvő termékeny táj neve volt. Tőle északra fekvő Vág menti táj volt ***Galga** vagy ***Golga**, amely Galgóc [Hlohovec] központtal élt, majd ettől északra, szintén a Vág völgyében és környezetében feküdt ***Bulun** (később Bolond). Mindhárom Vág menti táj Szent István egy-egy várispánságává alakult, majd Semte és Galga Nyitra vármegye része lett, Bulun vagy Bolond (Beckó) Trencsén vármegyébe tagolódott be. A Vág menti székely székekhez kapcsolódik a Kis-Kárpátok két oldala, a **Hegyentúl** és **Hegyalja** (ma Pozsony-hegyalja), valamint a Vízköz és a ***Csalóköz** (Csallóköz), amely egybe vág a későbbi Nyitra, Pozsony, Komárom vármegyék székelységével.

A Rábaköz–Márcal–Komárom tájakat délről határoló felmagasodás, az alacsonyabb részein tölgyesekkel, magasabban bükkösökkel fedett ***Bokon** (ma Bakonyerdő). A hatalmas erdőség Pilis felé eső, Duna menti része volt a ***Görce** vagy ***Göröcs** (ma Gerecse), nevének értelme 'göröngyös', 'rögös'. A ***Bokonerdőben** szintén ***Pél** vagy ***Bél**, **Szirik** (ma Zirc) kismenedencéiben kis számú népesség élt, a legnépesebb helyek ***Viszper** vagy ***Viszperém** fennsíki táján voltak. Utóbbi központjáról, ***Viszperém** (később Bezperém, ma Veszprém) prémkereskedő helyről kapta nevét, amely bő vízfolyás a ***Visz** (ma Séd) mellett feküdt. A ***Bokonerdő** a Balaton felé déli fekvésű szőlőtermő hegyoldalakkal alacsonyodik le. A széles erdőség által a nyugati szelektől védett, kellemes éghajlatú, de kissé mocsaras, „tapos” ***Tapoly** (ma Tapolca) és **Vászony** (Vázsony) sűrű faluhálózata már a korai időkben kialakult. A Balatontól keletre a ***Bokonerdőből** lefutó Séd és Gaja szélesen elterülő mocsárvidéket táplált, amely a hegyek lábánál a Duna völgye felé nyúlt el. A Gaja völgyének déli folytatásában gyenge lefolyással rendelkező lápvidék délen kapcsolódott a Kapos vízrendszeréhez. Ez a Sár (Sárvíz), amely a Dunáig kifutó, jó termőföldű **Mező** (Mezőföld) tengelyében észak–déli irányban húzódott.

A Balatontól délre, a Darva (ma Dráva) folyón túl magasodó hegyekig terült el ***Somoly** (később Somogy). Belseje sík és jó talajú mezőség, ez Belső-Somogy, a Rinya és mellékvizeinek lapályos síksága. Somogy ősi székely táj, korai központja Nagyszakácsi volt. Átnyúlt a Dráván, magába foglalta a környező, cseres tölgyesekkel, gyertyános tölgyesekkel fedett, alacsony dombvidéki térszíneket. Kelet felé kijárata a két oldalról cseres domboságokkal közrefogott Kapos völgye, amely a környék legbővizűbb folyójaként a ***Visz** vagy ***Víz** (később Víz mente) tengelye volt. Ez választja el ma is Somogy dombvidéki részeit a Tolna felé eső Külső-Somogyot és a Baranya felé határos táj, **Szeliz** (ma Zselic) területétől, amely a Kapos és a Sárvíz völgye által közrefogott **Hát** vidékét is magába foglalta. Utóbbi északi része ma a Völgység, déli része a Mecsekhat. A Hát déli irányban felmagasodva a Mecsek, főképpen tölgyesekkel fedett hegyvidéke, amit szintén a Szelizhez számítottak. Így volt ez még a középkorban is. Szelic, majd Zselic nem korlá-

tozódott a somogyi erdős hátságra, hanem így nevezték Somogy–Tolna–Baranya területén fekvő zárt erdős hegy- és dombvidéket, amelybe a Mecsek röge is beletartozott. Utóbbi déli lealacsonyodása **Geréc** (ma Mecsekalja, néprajzi tájként Hegyföld) hegy-völgyes dombvidékében folytatódik, végül a ***Villan** (később Villány) kopár, villanóan fehér mészkőháta képez alacsony válaszfalat a Dráva völgye felé. Geréctől (Mecsekalja) délre, átnyúlva a Dráván, feküdt **Barany** (ma Baranya), amely valahol a Valkó folyócska hatalmas mocsaras vidékénél, illetve Pozsga vagy Pozsega hegyeinél végződött el. A Hát két oldalán terült el a tölgy korai nevéből képződött **Tulna** (később Tolna), amely az egyik legnagyobb székely szék volt. Helynevek sora mutatja a székely-szaka kapcsolatot, köztük Szekszárd városának neve.

A „szeg” és a „szek”, valamint a „szak” gyökök sajátos kapcsolatát adja a Szekszárd név, amelynek korábbi alakja, 1903-ig Szegzárd. A város nevének Árpád-kori formája viszont Sacsard (1218), ez mai helyesírással: Szakszard. Szerkezetileg a Szekszárd gyök + gyök + képző alakú. A fenti három alakra átírva: szek-szár-d, szeg-(s)zar-d, szak-szar-d. A szár régi szavunk, jelentése 'tar, kopár, kopasz'. Földrajzi köznévként a szár jelentése 'száraz meder', 'gyér, időszakos víz', illetve 'kopasz, tar' hegy vagy terület. Ennek nyomán a Szekszárd „szár”-ja száraz, időszakos vízmedret, e mellett fekvést vagy szárazulatot jelöl. A város a tőle nyugatra magasodó dombok (ez a Szekszárdi-dombság) tövében, az egykoron szabályozatlan Duna és Sárvíz vízjárta széles völgyének peremén, a száraz, víz nem járta területen jött létre. Így a Szekszárd = 'székelyek száraz helye' vagy 'szakák száraz helye' értelmű.

A Darva (ma Dráva) mentén Somogy és Baranya találkozásánál fekszik ***Orom**, majd Ormán (ma Ormánság). Az Árpád-korban a baranyai Váty környékén székely ispánság működött, Ormánban székely íjásokról szólnak a feljegyzések, ők a XIII. században nemességet kaptak. Nyugatról Somogyhoz kapcsolódik **Szala** vagy **Zala** vidéke, amely a Zala folyásának nagy kanyarjától a Dráváig lefutó **Háttól** (ma Zalaapáti-hát), a Zala alsó völgyét és a Kis-Balaton (amely akkor egy volt a Balatonnal) területét is magába foglalva, a Balaton északi, bakonyerdei részére is kiterjedt. Szent István idején Szala és Somoly környezetét együttesen Kolon vármegyébe szervezték, közigazgatási elkülönülésükre a XI. század végétől van adat. Tőle nyugatra változatos, „göcsörtös” dombvidék a ***Göcs** (ma Göcsej), amely északon a Zala széles völgyéig terjed, délen a Mura határolja.

A Murán túl fekszik a Muraköz, amely a Mura–Darva összefolyásának vidéke. A Zalától északra, a Rába és a Zala völgye között magasodik a cseres tölgyesekkel fedett ***Hát** vagy ***Vashát** (ma Vasi-hegyhát), ennek a Marcal felé eső része ***Kemes** (= 'keményes' vagyis köves) vagy **Cser** (ma Kemeneshát). A ***Vashát**, illetve a Rába völgyében fekvő Vasvár a névadója a későbbi Vas vármegyének. Utóbbiak nevének alapja a gyevas vagy földvas. Ez a talaj felső rétegében kialakult gyenge minőségű, de könnyen kitermelhető vasérc, amelyet már az ősidőkben hasznosítottak. A vas feldolgozására helyben vagy a közelben került sor, mutatják ezt a több helyütt, pl. Vasváron talált ősi vaskohók. Így a Vas tájnév jóval korábban már élt, mintsem Vas vármegye létrejött. Ugyanakkor a korai Vas csak a Vasháttól, illetve a Rába délnyugat–északkelet irányú széles völgyétől északra, a Pinka-fennsíkot és annak a Rába völgyéig terjedő lealacsonyodó területét jelentette, tehát kisebb volt a későbbi vármegyénél. Vastól északra, a Gyöngyös, Ablánc, Répce, Csáva vizek vidékének hatalmas tölgyerdejét jelölte ismét a **Cser** (később Nagyerdő) nevű táj. Területe nyugat felé felhúzódott a Kőszegi-hegység–Borostyánkő-hegység–Dombvidék [Bucklige Welt] bukkerdeéig. Az Alpok kristályos hegységei itt nyúlnak legjobban keletre, s képeznek válaszfalat a Bécsi-medence felé.

A Dunántúl nyugati folytatása a középkorra jelentősen megkisebbedett **Őrs* vagy **Őrös* (ma Őrség). Őrs több székből állt és a legnagyobb székely földek közé tartozott, területe felnyúlott a Wechsel–Borostyánkő-hegység–Kőszegi-hegység vonaláig. A Wechsel neve teljesen német szónévnek („wechsel” = ’váltó’) látszik, de jobban megvizsgálva és figyelembe véve a $b \rightarrow v$ (w) hangzováltás nagy arányát a szkíta-hun nyelvből a németbe átszármazott névanyag (lásd Bécs \rightarrow Wien, Budakeszi \rightarrow Wudigess, Bikal \rightarrow Wickerl, Köblény \rightarrow Kewling, Bia \rightarrow Wia, Bánhida \rightarrow Weinhid, Perbál \rightarrow Perwal stb.) esetében, a táj korábbi névalakja a **Beksély*, **Bekesély* alakot mutatja. Ez akár szerepelhetne is az évezredes névanyagban, azonban ez sem a legkorábbi forma. Az őrségi tájnyelvben a „bég” = ’a juhok, bárányok hangja’ egyszerűen „bé”, tehát g mássalhangzó nélkül. Ezt korábban az Őrségben igeként ragozták: „béok” = ’bégek’, „bénak” = ’bégnék’ a juhok. Így figyelembe véve ezt a tájnyelvi jelenséget is, a hegység neve legkorábban **Bésely* vagy **Besély* lehetett, tehát ezt a nevet kell felvennünk az ezredéves térképre. **Bésely* alapja a „be”, ehhez tapadt az -s, majd az -ly helynévképző. Így a német szónév beleértelmezés eredménye, amely azonban az eltelt ezredévnnyi idő alatt teljesen elfedte a kiindulási nevet, amelynek értelme ’bégetős’ lehetett.

A **Bésely* vonulatától északra, 1290 m-es magasságban fekszik a Beszterce-nyereg [Feistritzattel], amely vízválasztója a déli irányban, a Rába vízgyűjtőjéhez tartozó, a Lapincsa ömlő, Fehér-Beszterce [Weisse Feistritz] és az északkelet felé, a Duna vízgyűjtőjéhez tartozó, a Lajtába ömlő Fekete-Beszterce [Feistritz] folyócskának. Ma a Beszterce-nyergen át fut a dél felé eső Stájerország és az északra elterülő Alsó-Ausztria határa. Utóbbi területén fekszik a Fekete-Beszterce, a Lajta [Leitha] és a Répce [Rabnitz] forrásvidéke, a Dombvidék, németül Bucklige Welt. Utóbbi német név is csak látszatra szónév. A Bucklige jelentése ’púp’, de a szóban ott a „buk” gyök, ennek a németbe vándorolt változata alakult szónévvé. Az eredeti forma a buk vagy бүк. A táj a Bakony képét idézi, hatalmas bükkös, ahogy eleink mondták, bikes. Így korai neve **Bokon*, **Bukon*, magas hangrendben **Biken* volt. Északkeleti határoló vonulata a Rozália-hegység és a Soproni-hegység.

A **Bésely* alatt, tőle délre fekvő táj a Lapincs [Lafnitz], a Fehér-Beszterce [Weisse Feistritz], a Véc [Weizbach] és a Rába forrásvidéke. E vizek 1500 m felett fakadnak, mély völgyeik hamarosan 500 m-es magasságba, dombvidéki térszínre érnek. Ahol a Véc [Weizbach] kifut a hegyvidékből a dombvidékre, közvetlen a hegyek lábánál, beékelődve egy kis medencébe, fekszik Véc [Weiz] városa. Korai említése Vides (1188), ennek magyar olvasata Vidéc, Vidész. A hegyek által közrefogott völgyfőben lévő Vidész **Vid* székének központja volt.

A modern tájbeosztások a régi, a nagy Őrség területét a Németújvári-dombság, az Ilc–Beszterce-dombság és a Gleichenbergi-dombság nevekkal jegyzik, amely nyugaton a Mura völgyén túl a Stubalpe–Packi-Alpok–Koralpe vonulatig húzódik. Ez *Geréc* vidéke, természetföldrajzilag a Geréci (Gráci)-félmedence, a Dunántúl nyugati folytatása, délen kapcsolódva a Mura-vidékhez. A ’hegyes-völgyes’ értelmű Geréc a névadója Grác [Graz] városának is. A terület az avarok országához tartozott, de nagy részét a IX. századtól a magyarok is ellenőrizték. A német etnikai átalakulás folyamatos volt, de az Őrség még a XII. században is magába foglalta a Pinka völgyét, ennek mellékvize a Szék pataka [Zickenbach], a név ismét székely kapcsolatra utal. Geréc része volt ettől délre az Östörmén [Strem] völgye – amelynek mellékvize szintén egy Szék [Zickenbach] –, a Lapincs [Lafnitz] völgye, a Safen és az Ilc [Ilz] (ennek mellékvize a Fehér-Beszterce [Weissen Feistritz]) völgye. Ide tartozik a Rába felső völgye, attól nyugatra a Mura széles lapálya, ez a Geréci (Gráci)-mező. Itt ömlik a Murába a Kálna [Kainach], ennek mellékvize a Tegécs

[Teigitsch]. E szkíta-hun nyelvi alapú víznevekkel ezer km-nyire keletre is fogunk találkozni.

Geréctől felfelé a folyó mentén átkelünk a Mura-áttörésén [Murdurchbruch, Mittleres Murtal]. *Murahida [Bruck] városánál a Murába ömlik a Mürz, kiejtve Mürç, valójában *Murca (Kis-Mura). A *Murca befolyása fölött a nyugatról folyó Mura völgye néhány km széles, két oldalt hatalmas hegyláncok által közrefogva kanyarog, itt települések sora fekszik. Ez *Lébény vidéke. Az egyik patkó alakú Mura kanyarulat fogja közre *Lébény (ma Leoben) városmagját. Tovább haladva a Mura völgyén felfelé, Kobenz városkánál balról folyik be a Kobenzbach, ennek mellékvíze a *Szék-patak → Zickenbach, amely átfolyik *Szék (ma Seckau) városkán. Itt, messze nyugaton, évezrednyi távlatból ismét egy közvetlen székely névkapcsolat. A Kobenz torkolattal majdnem szemben a Mura jobb oldalán folyik be a *Gelén (ma Gleinbach), középső völgyében fekszik *Gelén (ma Glein) falucska. A Gelén mellékvíze a *Rahó (ma Rachau). Csupa olyan név, amellyel a Kárpát-medencében is találkozhatunk. Lébény vidékét, a Mura-völgy két oldalát, a Széki-Alpok [Seckauer Alpen] és a Geléni-Alpok [Gleiner Alpen] vonulata szegélyezi. A terület 1859-ig önálló egyházmegye volt.

Geréctől délnyugati irányban ahol a Koralpe {német} vagy Golica {szlovén} vonulata kifut a Dráva völgyéhez, nyugati irányban fekszik **Koront**. Ez a szkíta-hun névképzéssel létrejött tájnév azt a területet jelöli, amit a német Kärnten, ezt ma magyarul a latinos Karintia formában mondjuk, szlovén névalakja Koroška. Ószláv névalakjaként a Korotъnъ formát adják meg. A korai időkben a Koront csak a Darva (ma Dráva) széles völgyét a Klagenfurti-medence tágabb vidékét jelölte, a név később kezdte átfogni a későbbi osztrák tartományt, Karintiát. E latinos nevet egy bő évszázada használja a magyar. Czuczor Gergely 1862-ben ezt írta: „*Korontország lásd: Koront. Az osztrák birodalomhoz tartozó Illyricumnak Karintia nevű tartománya, koronaország.*” (CZUCZOR–FOGARASI 1862.) A Korontból leszármazó nevek alakulási folyamata: Kor-ont → Kor-nt → Kar-nt → Kärnt-en → Kor-ot-an → Kor-o-š → Kor-o-š-ka. A VII. századtól a táj Avarország nyugati peremterülete volt, ahol az avar vezetők szlávok tömegeit telepítették le. A szkíta (székely) és szláv népelem keveredéséből jött létre az a nép, amelyet karantánoknak neveztek. A legtöbb történeti munka szerint ebből származik Karintia neve. A táj a X. században Árpád magyarjainak fennhatósága alatt volt. A szkíta-hun névi alapot mutatja a Korontot keletről lezáró, 2000 m fölül is magasodó hegység német neve a Koralpe (Alpe = Alpok), más néven Koralm (Alm = 'havasi legelő' = 'polyána'). Ezekben is ott a „kor” gyök. A kapcsolat lényege: Koront határa a Kor, amely lezárja a tájat. A korc régi földrajzi köznévkünk, jelentése 'sövénykerítés', a korlát 'bekerített hely a juhok számára'. A havasi legeltetésre utaló székely köznevek. A táj egyik magyar névalakja a Korontályország, hasonló az Erdély név egyik változataként használt Erdélyország alakhoz. Alapjában az -ly helynévképző a magyar elv, elve (= 'valamin túl') helynévképzővé lett változata. Így Korontály = Koron túl. A Kor határolta belső országterületen túl lévő táj a Korontály. A Koront keleti „párja” az Erdélyben fekvő Korond, csak a második helynévképző más: koro-n-t, illetve koro-n-d a szerkezet. Íme a kibogozható helynévi összefüggések, a nyelvi névbokrok jelensége.

Amióta Karintia osztrák tartomány lett, része a Gál völgye [Gailtal], amely a Gál [Gail] folyó alsó völgyét jelenti. Ez *Gál vidéke, központja *Velág [Villach], a város szlovén névalakja Beljak. Czuczor Gergely szerint a Béla keresztnév alapja a „vil” gyök ez a világ szó gyöke is. Utóbbi régiesen velág, de belőle származik a villog, villan stb. szavunk is. Így „béla” jelentése 'szép, fehér, villogó', régiesen villó, viló, vila. Czech János ír egy 1228-ban kelt oklevélről, amelyben a Béla személynév Wela alakkal fordul elő (CZUCZOR–FOGARASI 1862.) Ennek nyomán a Villach és a Beljak helynevek

egymásnak alakváltozatai, mindkettő szkíta-hun nyelvi alapú név. A város nevének korai lejegyzett alakja Uillach, ennek kiejtett formája „Villah”. Így a változási sor: *Vel-ág → Wil-ach → Vill-ach → Bel-ak → Bel-jak. Az ach és az ak a magyar ág köznévi átvételei. E nyelvi kapcsolatok nyomán *Gál a legnyugatibb székely kapcsolatú Kárpát-térségi tájak közé tartozik, amelynek mintegy párja messze keleten a Nyeszter (Dnyeszter) mentén fekvő város, *Gál, *Gálics vagy Halics, később használt neve Gács, ukrán neve ma is Halics. Utóbbi neve adta később Gácsország, majd Galícia nevét.

A *Gál–Darva összefolyással majdnem szemben, szintén *Velág [Villach] városánál ömlik a Darvába a *Tó-patak [Seebach], amely az 501 m magasan fekvő, védett völgyben, kellemes éghajlattal rendelkező *Aszúági-tó (ma Ossiacher See) vizét vezeti le. A tó névadója a délkeleti partján fekvő *Aszúág (ma Alt-Ossiach), amely egy 900 m-es magasságból a tóba nyúló szárazvölgy, egy aszó torkában fekszik, szlovén neve Osoje, szintén a magyar Aszó változata. *Aszúág egy bencés kolostor és a mellette fekvő falu, első írott említése 1028-ból való. Az apátság és a tó neve alapján ez a táj az *Aszú, amely felett északnyugatról a *Gerléc [Gerlitz] 1909 m-es csúcsa és meredek gerince magasodik.

A korai időkben, de még a középkorban is, a Darva (ma Dráva) nem képezett tájhatárt a Dunántúl és Szlavónia, valamint a Dunántúl és a Drávántúl között. A folyó hatalmas, széles, háborítatlan ártere, a Darva mente külön tájként is értelmezhető, de valójában Somogy és Baranya részét képezte. Így a Darva–Száva közének évezredes tájtagolódását a két nagy folyó közötti hátság hegységi kiemelkedései és a közöttük fekvő termékeny medencék adják. Somogy felől a határt a ma Bilo-dombságnak nevezett alacsony, de a Dráva völgye mentén markánsan kiemelkedő keskeny hátság adja. Ettől délre terül el a Csázma folyócska vízvidékén *Bél halomvidéke (ez ma a Belovári-medence), amelynek területén a középkorban majd létrejön Kőrös vármegye. A korai táji központ *Bélvár vagy Bélavár, szlávósodott nevén Belovár [Bjelovar] városka. A Dráva felé határt képező Bilo-dombság is valójában *Bélhát. Bél vidékének kiemelkedése a Csázma és az Ilva folyócskák alsó vízvidéke között felmagasodó *Mónos vagy *Mónosz (ma Monoszló [Moslavina]), a név értelme: ‘kerekded’, ‘gömbölyded’. Bél nyugatról a *Kémle (= ‘kémlelő’, ma Kemlék [Kalnik]) és a *Szelem vagy Szelemen (középkori alakja Zelemen, ma Medvevári vagy Zágrábi-hegység [Medvednica]) hegyvidékével zárul. Mindkét hegységi táj sűrű vízhálózatot bocsát ki, a vizek nagy része a Szávába, kisebb része a Drávába folyik. A hegységek alatt széles hegyalji halomvidék húzódik. A Dráva–Száva közének 1000 m fölé nyúló hegyvidéke az Ivánc. Területén a Sztola [Sotla] folyócska felett két Pilis [Plešivec] nevű csúcs is magasodik, de legmagasabb pontja a Nagy-Ivánc [Ivanščica] (1061 m). Ennek déli oldalában ered a *Korpona [Krapina], amelynek magasan fekvő, kiszélesedő kanyargós völgye az Ivánc és a Medvevári-hegység között ma a Horvát-Hegyentúl [Hrvatsko Zagorje] vidéke. A táj népének szláv nyelvűvé válása a törökkor után következett be. Az Árpád-kor előtt még szkíta-hun, később vegyesen magyar és szlávón (tót) vidék ezredéves neve *Korpon volt. Tőle nyugatra a változatos, egyre magasabb hegyvidékeken túl fekszik a Szavinya [Savinja] folyó medencéjében *Kele vagy *Cele. A mintegy 240 m magasan fekvő, széles medencében, a folyó könyökszerű kanyarulatánál épült fel Cille [Celje] városa. *Kele mezője körül 1000 m feletti hegyvidékek magasodnak. Egyetlen természetes kijárata délre, a Szavinya szűk szorosa. Ezen át juthatunk le a Száva völgyébe.

A már említett Koront vidékét délről a Karavankák 2000 m fölé emelkedő fala zárja el. Ettől délre fekszik *Lubla, amely a kiszélesedő Száva völgyében, annak mocsaras medencéjében terül el. Itt épült fel Ljubljana városa. A Száva-mocsarakban találták a világ eddig ismert legrégebbi kerékmaradványát. A bronzkor szkíta népessége a mocsarakban cölöpökre építette hajlékait. A Száva jobb oldali mellékveze a Mirna és a Kerka [Krka].

Utóbbi széles völgye a **Kerkamező*, amelytől délre a **Somberek* (Sombereki-hegység [Žumberačka gora]) zárja el a kapcsolatot a Kulpa völgye felé. Területén Pilis [Plešivica] nevű csúcs és hágó is van.

A Száva a **Korpon* vidék folyójának, a Korponának befolyásával lép ki a hegyek közül. Folyása meglassúdik, a síkságon szétterül. Itt a hegyek torkában fekszik Zágráb [Zagreb] városa, amelynek középkori névalakja Geréc vagy Gréc volt. A város fekvése azonos a Mura menti Gerécével: Grác is hegyek közül kilépő nagy folyó völgyében, dombos térszínen fekszik. A folyó mentén balról a Medvevári-hegység, jobbról a Sombereki-hegység magasodik. Ezek hegylábi térszíne a *Geréc*, amely a város korai nevét is adta. Az Árpádok korában Geréc központtal jött létre az avarok által nagy számban betelepített tótság (szlávok) által egyre nagyobb arányban lakott Tótország, latinosan Szlavónia területe. Geréc (Zágráb) alatt a Száva bal partján elterülő széles, vizes lapály neve a vele egy völgyben 100 km-en át párhuzamosan folyó, végül belé ömlő Lónya [Lonja] nyomán **Lóny* vagy **Lón* (ma Lónyamező [Lonjskopolje]). A jobb parton elterülő lapály a *Túr* (ma Túrmező [Turopolje]), amely valójában a Száva és a Kulpa közének mocsaras vidéke.

A Dráva–Száva közének keleti részén fekvő, összefüggő, 800–900 m fölé magasodó csúcsokkal elterülő változatos hegyvidéket találunk. Különlegessége, hogy a hegy-sorok között egy teljesen zárt, egyetlen kijáratral rendelkező medence bújik meg. Ez **Posga* vagy **Pozsga* (ma Pozsega [Požega]), amely a nyugati határoló hegységben eredő Orlya [Orljava] és a keleti határoló felmagasodásban eredő Lózsa [Londža] medencéje. Északról a tájat a Pozsega havasa és a Nékcei-erdő, délről a Pozsegai-hegység és a Bródi-hegység szegélyezi. E hegységek korai névalakja **Posgaerde* lehetett. (Az erde értelme: ‘magas’.) A **Posgát* övező hegységektől keletre a táj lealacsonyodik a Duna–Száva összefolyásának vidékére. Ez *Valkó* (ma Valkóság), amely Baranya déli folytatása, a Dunába ömlő Valkó [Vuka] és a Szávába torkolló Báza [Bosut] folyócskák vízvidéke. Valkó legdélebbi része a *Bázaköz*.

2.2. Felsőföld

Felsőföld, későbbi nevén Felvidék az Északnyugati- és Északkeleti-Kárpátok hegységeit, valamint a közöttük megbúvó életkamrákat, vagyis hegyi medencéket jelöli. A hegyvidékek északi előterét a **Bészked* (ma Beszkidek) vonulatai zárják.

Nagy székely népcsoportról tudunk a Kis-Kárpátok külső oldalán a Hegyentúl területén. Ez a **Sas* vagy **Sás* (ma Sasvár [Šaštín]) vidéki székelység, akik a magyar államszervezetben is önálló esperességben és várispánságban éltek, erről 1116-ból van adat. Ez a székely népkapcsolat folytatódik nyugat felé, a Morva folyón túl, a későbbi Morvaország területén.

A Pozsony környéki székelyek telepei a Vág völgyében felfelé folytatódtak, elérték Zsolna és Ruttka környékét, felhúzódtak az Árva völgyébe. A hegyek zárt erdőségei lakatlanok voltak, emberi élet csak a köztük megbújó nagyobb medencékben volt. Ezek a Garam völgyében **Zóly* (ma Zólyom), a **Fart* (ma Fáttra) által ölelt **Túr* vagy **Turc* (ma Turóc), a Táttra hegyek által közrefogott **Lip*, **Lép* vagy **Lépt* (ma Liptó), az Árva felső völgyében **Orva* vagy *Árva*, a Poprád és a Hanrát (ma Hernád) felső völgyében *Szép* vagy *Szépes* (ma Szepes). E tájak népe vadászatból és prémkereskedelemből élt, gabonájuk főként a zab volt. A medencéket ölelő hegyvidékek közül néhány nevét Árpád-kori forrásból ismerjük. A Vág völgyében elterülő Liptót északról a *Kócs* (ma Kócs-hegység) és a **Tart*, később Tartur vagy Tarcal majd Turtur (ma Magas-Táttra), délről a *Havas* (ma

Alacsony-Tátra) vonulata határolta. A Nyitra vidékén élő székelyekkel kapcsolatban Barabási László Csámpai Ottót, a nagyszombati Szent Cirill és Metód Egyetem szociológusát idézi, aki a Zobor-vidéket Székely-Zoboralja névvel illeti: „...*néhány falvának lakói a hunokat fényes elődeiknek tekintik, még él közöttük a hagyomány, hogy ők nem mások, mint az itt rekedt székelyek leszármazottai.*” (BARABÁSI, L., 2005.) Ez a Nyitra-vidéki székelység része volt. A Nyitra folyó felső völgyében Bajna vagy Bajnó (Bajmóc [Bojnice]), a Bebrava völgyében Bán [Bánovce] volt táji központ. A Zobor (Nyitra) környéki székelység felhúzódott a Zsitva és a Garam mentén a Terebes és a Madaras hegységek aljáig. Ez a táj **Bars**, a későbbi Bars vármegye. A Garam középső vízvidékének medencesége a már említett *Zóly (ma Zólyomi-medence), felette a ***Zólyerde** (az Árpád-korban Zólyom-erdő) magasodik. *Zóly névalakját megőrizte a XIII. században ide telepített németység által használt két név: Altsohl (= 'Ózóly') és Neusohl (= 'Újzóly'), amely Zólyom és Besztercebánya városok német neve. Bars északi erdősége, a Garam felső vízvidékén **Szuszoly** vagy **Szuszaly** (ma Alacsony-Tátra), ezt a nevet az Árpád-korból is ismerjük. Barsban Lédec környékéről van székely adat. Barslédec határában a Hajnal-kert, Hajnal-gyep nevek Csámpai Ottó szerint a hajnalégetés szokásához kötődnek, amely párhuzamban van a Gyergyóban a Szent Iván éji tűzhöz kötődő ünnepekkel. Ugyanitt a Táncofsza határnév a székely lakodalmak út elkötéséhez kapcsolódik. (BARABÁSI, L., 2005.) Barstól keletre, a Garam alsó völgyében és az Alsó-Ipoly vízvidékén fekszik Hont, az Ipoly középső és felső völgyében Nógrád. Ezek esetében Szent István kori vármegye alapításokról van szó, évezredes elődjük ***Korpon** vagy Korpona, nagy kiterjedésű erdős táj. Ez a korai időkben az Ipoly széles völgyében nyúlt el, a falvak az Ipoly és a belé északról futó vízfolyások alsó völgyében feküdtek. E vizek a **Bik** vagy **Bikkerde** fennsíkjáról igyekeztek az Ipolyba. A bükkösökkel borított tájban irtványfalvak jöttek létre, később neve Korponai-erdő lett. *Korpontól délre az Ipoly völgyét délről szegélyezi a cseres tölgyesekkel borított, nagy kiterjedésű, kedves dombvidéki táj a ***Cser** (ma Cserhát). Ettől keletre, a Zagyva völgyében, a középkorban Heves vármegye nyugati peremén fekvő ***Pászt** vagy **Pásztó** vidéke a székelység palóc ágának központja volt. A táj névadó városának egy 1686-ból fennmaradt pecséten a neve Szakállas-Pásztó. A szak képzett formája szakály és a szakál. A „szak” pedig a székely kötődésű névanyag egyik gyöke. A pásztóiak a XVII. században még településük nevében is utaltak székely gyökereikre. Pásztótól északra, az Ipoly és a Rima völgye között, a Karancs és a Medves bükkösein túl feküdt **Bolhád**, amelynek nyugati fele később Nógrád, keleti pedig Rima vármegyéhez kapcsolódott. Utóbbi aranybányáiról volt híres, **Rima** néven talán külön táji egységet is képezett. Később Hont vármegye része lett Kishont néven, majd Gömörbe tagolódott be. Korpontól északra 1000 m fölé nyúlnak a hegységek. A Selmeci-hegység, Jávoros, Osztoró, Vepor, Polyána bükkösei falként magasodtak az ember előtt. Rajtuk átjutni csak a Garam, Korpona, Losonc, Rima völgyein át lehetett. A Selmeci-hegység legmagasabb részére, az 1009 m magas Szitnya környezetére az Árpád-korból ismerjük a latin lejegyzésű Surkuscher (kiejtve: Szurkuscser) nevét. A régi magyarban a lucfenyő neve szurkosfenyő, ennek gyantájából főzött fekete színű enyvszerű anyag a szurok, amely a kátránynál szívósabb volt (CZUCZOR-FOGARASI 1862.) A Szitnya nem nyúlik a bükkhatáron felülre, de mai állapotában vannak kisebb-nagyobb lúcosai. E vegyeserdő megnevezése a **Szurkuscser** vagyis lúcos-cseres.

A Balog, a Sajó mellékvíz Turóc, a Murány völgyében és a Sajó felső völgyében terül el a tölgyesekkel borított, ősidóktól lakott **Gömör** vagy **Gumur**. Székely népe az Árpádok idejében a gyepűt védte, vármegyévé szervezése Szent István idejében már megindult, aki itt határispánságot szervezett, és alárendelte az akkori gyepűelvét, és Szép

vidékét, a későbbi Szepeszt is. Gömörtől délkeletre, fel a tölgyesekkel borított, vízben szégyény mészkővidékig a Sajó és a Bódva vízvidékének dombvidéki tája a lomboserdővel takart **Bars* vagy **Bors*, majd **Barsd*, **Borsd* (ma Borsod) amelynek Sajó–Bódva közti része a *Galya* (később Galyaság), Bódva–Hernád közti tája a **Cser* (ma Cserehát). Mindkét név magyar földrajzi köznévi: *galya* = 'hepéhupás, gödrös', a *csere* = a tölgy egyik fajtája, a csertölgy. Tökéletesen fedik a tájképet: cseres tölgyesekkel borított, szabdaltszerű dombvidék, közöttük sűrűn megtelepült aprófalvakkal. A **Cser* (Cserehát), a mészkő-hegység (Gömör–Tornai-karszt), a Bódva–Szomolnok folyócskák vízválasztója és keleten a **Tokaerde* (ma Tokaji-hegység, Eperjes–Tokaji-hegyvidék) között egy fekvő félhold alakú, 40 km hosszú, közepén 15 km széles síkság van. Ez *Torna* vidéke, amely a Bódvába folyó Kanyapta, Ida, Csécs, valamint a Hernádba ömlő Miszlóka és Csermely vízvidéke. A bódvai vízvidéken alakult meg a XIII. század elején Torna vármegye, a hernádi; Kassa környéke, Újvár megyéhez tartozott. A széles Hanrát (ma Hernád) völgy és mellékvölgyei a Vág völgyéhez hasonlóan fel északra, sűrűn lakott székely tájakat sejtet. A széles mocsárvilág, hán kísérté Hanrát (Hernád) alsó szakaszán *Szó* (ma Szikszó), székely szék központja volt, ez felnyúlt a Tarca befolyásának környezetéhez, ahol ma Kassa városa fekszik. Északabbra haladva a Tarca széles völgyét két oldalról az 1000 m fölé nyúló Fekete-hegyek–Branyiszko–Lőcsei-hegység és a Tokaj–Eperjesi-hegyvidék–Csergő vonulatok szegélyezik. A mai Eperjes városánál ömlik a Tarcába a Szekcső, ennek széles völgye keleti irányban mintegy kinyitja a tájat, amelyet kelet felé a Tapoly–Bodrog vízválasztója zár. A Szekcső neve ismét székely kapcsolatot ad. A kiszélesedő dombvidéki táj *Sáros*, ahol az Árpád-kori határjárások szinte csak magyar helynévanyaggal jelölik a földet és a vizeket. Területe a XI. századtól Újvár megyéhez tartozott, majd ennek északi részéről leváltan jött létre a Sárosi erdőispánságból Sáros vármegye. Nevét Nagysáros [Vel'ky Šariš] helységhez, az ott épült várhoz kötik, amelynek korai neve, latin lejegyzéssel Sarus (1217). A „sar” korai értelme 'felnyövő', a terület nem a mai értelemben „sáros”, hanem „felnyőtt”, vagyis felmagasodó, ahogy a mocsaras térszíneken (Sárrét, Sárköz) is a növények sűrűn felsarjadnak.

A „kódorgó”, sok ágra bomló Bódorg (ma Bodrog) vízgyűjtőjének középső vidéke, a tiszai torkolattól fel a Kárpátokig, benne az Eperjes–Tokaji-hegyvidék keleti felével **Zemel*, **Zemely* vagy *Zemlén* (ma Zemplén) vidéke. A táj korai lejegyzett neve Zemlyn (1214), Zemlum (1219), Zemlun (1220), Zemlyen (1233), Zemlen (1261), ezután már inkább a Zemplyn, Zemplen (tehát p hangos) formák tűnnek fel.

Pest környékétől a Duna és a Tisza hordalékával feltöltött hatalmas síkságot északról alacsony dombvidék szegélyezi. Ez a Sajó völgyéig keletnek haladó, onnan északkeletnek, majd északnak fordulva a hosszan elnyúló **Hegyalja*, amely később vált kisebb, a széles folyóvölgyek által két oldalról határolt tájakká. A Galga és a Tápió vízvidékén a **Cseralja* (ma Cserhátalja) amely délre, mélyen benyúlik a síkságba (ez a nyúlvány ma a Gödöllői-dombság), a Zagyva és a Tarna között a **Galyalja*, később **Martalja*, (majd Mátraalja), a Tarna és a Sajó között a **Bikalja* (ma Bükkalja), a Hernád és a Tapoly között, a Bodrog mentén karéjosan északra hajolva a **Tokalja* (ma Tokajhegyalja). A déli kitettségű Hegyalja már a korai időkben szőlő- és borteremő táj volt, amelyet északról a **Mart* (ma Mátraerdő) felmagasodó tölgyesei határoltak. Cseralja déli folytatása a Duna és a Tisza között szélesen elnyúló alacsony, száraz hát a *Homok* (a mai Kiskunság), amely jellegzetes laza talajáról kapta nevét.

Felsőföldet északról a **Bészked* (ma Beszkidek) hegységei határolják, amelyek kívülről fogják körbe az Északnyugati-Kárpátokat a Becsva völgyétől a Nyeszter forrásvidékéig. A **Bészkedben* ered a Balti-tengerbe ömlő, északra tartó nagy folyó a **Viszlya*

(ma Visztula). Adatunk e területről nagyon kevés van, az is csak a kora középkori feudális államok kiépülésének idejéből. A földrajzi nevek alapján tudunk következtetni az itt a VII–VIII. század előtt élt szkíta népességre és az általuk lakott tájakra.

Az Odra (ma Odera) és a *Viszlya felső folyása közötti vízválasztó fennsík *Tés (ma Tessény [Těšín/Ciešzyn]) vidéke. A név alapja a „te”, amely széles kiterjedés, magasabban fekvés jelentést hordoz, köznévi rokona a tető, tetej, tetés. Nyelvi névbokrának elemei megvannak a Kárpátokon belül is: Tés, Tésa, Tesány, Tésény, Tésenfa, Tésfalu [Teš], Teskánd, Tesmag [Tešmak], Tesöld [Chišoda]. *Tés vidékétől északnyugati irányban az Odera völgyében terül el *Sziles, a későbbi Szilézia. A név eredetét általában a Silingi germán törzsnévben keresik (KISS, L., 1988.), de próbálják az Odera egyik bal oldali mellékfolyójának szláv-lengyel Śleza nevéből is magyarázni. E folyó német neve Lohe. Ha szkíta-hun nyelvből indulunk, akkor a „szil” gyök adja az alapot, ez kapott egy -s ellátottságot kifejező helynévképzőt: *Szilis vagy *Sziles. A „szil” gyök képisége ’szívós’, ’rugalmas’, ez adja a szilfa, de a szijas alapját is. Így a név alapja növényzeti vagy talajjellemző lehet. Rokona a Szilágy, Szilágyaság. A táj német neve Schlesien (kiejtve Slészien), lengyel neve Śląsk (kiejtve Szlaszk), cseh neve Slezsko (kiejtve Szlézszko). A későbbben alakult névalakokból kiesett a gyök magánhangzója, illetve újabb helynévképzők tapadtak az alapnévhez. A változási sor a latin névvel együtt (magyar fonetikára átírva): *Szil-es → Szil-ész-ia → Sl-ész-ien, → Szl-ész-szko → Sl-asz-k. Indoeurópai átvételű névfejlődési sor, amelyben a végén a hangrendűség is változott. Élő példája annak, hogy alakul nyelvi átvételekkel egy helynév élete.

*Tés fennsíkjától keletre fekszik a *Viszlya felső völgyében kialakult *Viszlya nevű tájunk ez adja később a vizlyán törzs nevét, amely a lengyelség magnépeként jelenik meg a IX. században. A *Viszlyába jobbról befolyó vizek völgyében alakultak ki olyan táji egységek, amelyek már a korai időkben is lakottak voltak. Ilyen a *Bél [Biała], ennek széles medencéjében fekszik *Bél vidéke, amely ma Bielsko-Biała városának területe. A *Szóly [Soła] felső völgyében fekszik *Zóly vagy *Szóly, ez ma a Żywieci-medence. A Dunajec (Duna-j-ec) vagyis Duna alsó völgyében egy *Tarna nevű táj feküdt, neve később Tarnó [Tarnów] városának nevében rögződött.

A Dunajec középső völgyében alakult ki *Szand, központjában ma Újszandec [Nowy Sącz] városával, ez ma a Szandeci-medence. A Dunajec jobb oldali mellékvíze a *Bél [Biała], ennek középső völgyében ismét egy *Bél nevű tájunk feltételezhető. A Keleti-Kárpátokban eredő Szan [San] felső völgyében *Szana, középső völgyében a *Perémes nevű táj feküdt. Előbbi mai helynévi kapcsolata Sanok, utóbbi Peremisl [Przemysł] városa. A Szana bal oldali mellékvíze a Vizlok. A lok székely tájszó, földrajzi köznévi, jelentése ’lapályos hely, völgyalap’. A lokka vagy loka = ’mélyedés’, a lokos = ’alantabb fekvő, lapos’. A lok alapja, képiségét kifejező, az l-k mássalhangzó-kapcsolatra épülő lak – lék – lik – lok – luk gyökök, mindegyik értelme ’nyílás, üreg’. Egy függőleges vagy sík felületen, akár természetes, akár mesterséges módon keletkezett nyílás. A Vizlok (Wisłok = ’Vizlok’) víznévnek nincs lengyel nyelvi értelme, ugyanakkor hűen őrzi a lok köznévi értelmét: ’víz lok’ vagyis ’nyílásban folyó víz’. A folyó völgyének alsó szakaszán a mai Rzeszów (kiejtve Rzesóv) város környezetében feküdt a *Rezes nevű táj. Neve a “rez” helynévképzős formája, amely régi földrajzi köznevünk, értelme: ’erdei irtás’. A lengyelbe átkerült szóban a gyök magánhangzója kiesett, az -ów szláv helynévképző: rzes-óv. Rokon neve a Rez (ma Réz-hegység).

A Szan forrásától délkeletre néhány km-re fakad a Nyeszter. Ennek felső völgyében terült el a korai *Gál, amelynek későbbi neve *Gálics vagy Halics, illetve utóbbiakból Gácsország majd a latinból a németen keresztül a magyarban is használt Galícia. A Gács-

ország forma a Gál → Gálóc → Gálcs → Gács alakulási sorral keletkezett. Több Gács alaptagú helységnevünk is van, ezek egyike Nógrádban, szlovák neve Halič. Ennek korai említése Galch (1347), vagyis Gálcs. Ez a XIV. századi alak jól mutatja az előbbi alakulási sor egyik állapotát. *Gál tájunk korai említése Galicie (1206), Galich (1249). *Gál vagy *Gálcs nyelvi névbokrának tagja a már említett, a nyugaton, *Koront, Karintia területén fekvő *Gál [Gail]. A névadás magja az egymástól 1000 km távolságra fekvő két táj esetében a ma e tájakon élő népeket megelőző, egységes nyelvi-etnikai alapot idézi. A „gal”, „hal” által megadott kép a 'görbeség', földrajzi értelemben 'hullámosság', 'göröngyösség'. Névbokrába több víznév, Gaja, Galacs, Galadna, Gál, Gáld, Galga, Galonya, Gálos és számos településnév is beletartozik. Mindegyik rokona, részben alapja, a galya földrajzi köznév, amelynek értelme: 'hepehupás, gidres-gödrös'.

2.3. Alsóföld

A Kárpát-térség legnagyobb kiterjedésű tája, a mintegy 100 ezer km² területű hatalmas síkság, az "alsó föld", ahogy ma a térképen szerepel, az Alföld. Neve az Árpád-korban is megjelent, ugyanakkor esetében inkább a kis kiterjedésű, egyedi arcú tájak szerepelnek az ezredéves térképen.

A Felsőföldnél említett *Zemel (Zemplén) északi része folytatása Sárosnak, tölgyesekkel fedett, hullámos dombvidék. Ugyanakkor középső és déli része az Alföld hatalmas vízjárta síkságának legészakibb felnyúlása. Ennek neve *Víszmezes* ('vizek mögötti hely'), a Laborc, Szobránc, Ung és Latorca vizeinek összegyülekezési tája. A Bodrog–Latorca–Tisza által határolt, orsó alakú, ártéri füzesekkel és tölgyesekkel borított vízjárta síksági tájunk a "bódorgó" vizekkel teli **Bódorgköz* (ma Bodrogeköz), tőle délre, a Tisza másik oldalán a *Rét* vagy *Rétköz*. E két Tisza menti árvizes síkságtól délre terül el a *Nyír* (ma Nyírség), jórésze alkotta később Szabolcs vármegye területét. A Tisza nagy kanyarja fölötti folyószakaszon túl, egészen a hegyek lábáig terjedt *Bereg*. A táj a hegyekből lefutó és itt szétterülő Borzsa, Latorca, Ung vizeinek mocsaras síksága. Neve a berek köznevünk zöngétlen változatát őrizte meg, részben területén, felhatolva a kárpáti vízválasztóig alakult meg később Borzsa vármegye, majd a tatárjárás után Bereg vármegye.

A Tisza és a Szamos összefolyásának vidéke a *Szamosköz*, a Szamos és a *Karasz (ma Kraszna) torkolatvidéke a **Karaszköz* (ma Krasznaköz). Mindkettő a Nyírtól keletre fekvő gazdag vízvilág volt. A Szamos, a Túr és a Kraszna alsó vízvidéke *Szotmar* vagy *Szatmár* vidéke. Ez a réti, lapos, vízi világgal átszótt terület jellegzetes vízesességéről kapta a korai *Szot* vagy *Szoty* megnevezést, lásd szottyós = 'tocsogós', de közvetlen a székelyekkel kapcsolatos adat is van, ez esetben felvetődik a „szak” gyökűség. Ekkor a *Szaktmár* alakot kapjuk. A szakmár egyben régi szavunk is, a bányászatban az irányító személy megnevezése. Ez utóbbi kapcsolat viszont Szatmár / Szaktmár magasabban fekvő tájait idézi: a Zazár völgyében Nagybánya és Felsőbánya a nemesérc bányák egyik fő helye.

Szatmártól délre, a hegyek alja és a Nyír közé szorulva kanyarog az Ér. Völgye igazi vízvilág volt, kicsiny hátakkal, rajta talpalattnyi földekkel, sűrű faluhálózattal. Neve *ÉR* vagy *Érmellék*. Szinte folyóágy nélküli táj, az Ér vize szétterült a lapos, széles völgyben. Ezt a Berettyó völgyétől a keskeny, alacsony *Hát* választja el (neve ma Érhát). A Berettyó széles völgye mélyen felnyúlik a hegyek közé, szintén vizes, gazdag földű vidék, ez a **Berek*. Nevéből lett a folyónév is: Berekjó → Berettyó. Ahol az Ér a Berettyóba torkollik, kezdődött a *Körösköz*, amely a Berettyó vize és a Sebes-Körös által közrefogott lapos, lápos táj. A víz valójában itt már nem mederben folyt, hanem szétterült a lapos vidéken. A ma-

gasan felsarjadt növényzet adja a táj karakterét, ez a **Sár** vagy **Sárrét**, amely behatolt mélyen az Alföld szívébe, összefüggő tórendszer alkotva. A Sárban szigeteken, a réteken ülték a kicsiny halászfalvak, a hatalmas vízivilág élte itt ősidők óta az embert. A táj ellátásában a földművelésnek alig jutott szerep, a halászatnak és a rétgazdálkodásnak, a szilaj állattartásnak annál inkább. A Sáron túl, a Tisza felé néhány deciméternyit emelkedik a táj. Ez **Kemej** (ma Nagykunság), amelynek neve székely tájnyelvi szóból származik, jelentése 'korlát, kerítés'. Ez a nagyállattartás kiváló terepe volt, ahol a füves térszínen húzott karámok és kerítések jól látható tájelemet képeztek. Tőle észak felé, a Tisza mentén a ***Hort** vagy ***Hortó** (ma Hortobágy) vidéke terült el. A nagy lapályhoz képest kicsit magasabb térszín, amit a „hor” gyök is kifejez, széles füves rónaság volt, amelyben a kisebb-nagyobb horpadásokban ült meg a víz. A „hor” földrajzi nevekben emelkedést, felgömbülést jelent, de e gyök az alapja a kisebb kiemelkedés besüppedésének (horpad, horpaszt), illetve a bevágás értelmű horhó, horhos földrajzi köznévek is. Így a „hor” helynévi értelme 'kiemelkedés besüppedt résszel'. Így minden együtt volt, Hort gazdag, az emberi megtelepedésre kiváló vidék volt a XIX. század közepéig.

A Köröstől délre, a Marosig, keletre a hegyek lábáig a kiváló talajadottságú földek, de kevesebb csapadék jellemzi ma is a tájat. Ez a fátlan, sűrű faluhálózatú, földművelő ember lakta táj a **Mező** (ma Körös–Maros köze). Nyugati csücske a Tisza–Maros összefolyásánál a **Hód** (ma Hódság) vidéke. Maros menti része **Csanád**, amely keletre a Hegyalja felé emelkedik, majd a **Magra** vagy **Makra** hegységben (ma Zarándi-hegység) csúcsosodik ki. Csanádban Makó környékéről vannak a székelységről középkori írott adataink. Itt emeltette Szent István Csanád várát, ahol 1030-ban püspökséget is alapított. Innen ered Csanád vármegye neve is, (tehát nem személynévből), a „csan” névbokra: Csanak, Csank, Csánk, Csánig, Csány, mindegyik értelme: 'lassan folyó víz melletti'.

Az Alföld déli részén, a Duna–Tisza között, a Homoktól délre fekszik a 'juhász' értelmű, állattartó **Bács** (később Bácsság, majd neve szlávósodott: Bácska), ettől keletre **Tömös** vagy **Temes** (ma Temesköz) hatalmas, "tömött", sűrűn lakott vidéke a törökkorig a Kárpát-medence leggazdagabb tája volt. A Duna és a Száva között fekvő sík táj a Valkóság és a Bázaköz. Ezekről keletre feküdt a Duna és a Száva által közrefogva a **Szeröm** vagy **Szerém** (ma Szerémség), amelyet a Duna völgye felé a hirtelen felmagasodó, látványos gerincű **Tarcal** (Tarcal-hegység [Fruška Gora]) zárt le. Barabási szerint ősi székely székek működtek Szerém (Szerémség), Temesköz, Bács területén.

2.4. Napnyugat

A hunok államalakulatához tartozó, majd az avarok országát is képező nyugati vidék nagyjából a mai Alsó-Ausztria és a történeti-földrajzi Morvaország területét foglalta magába. Ezért az ezredéves tájterképen egy dunai és morvai részre oszthatjuk fel a nyugati tájakat. A kettő határa részben ma is a ***Dály** [Thaya/Dyje] folyó, amely nagy vonalakban ma is követi Ausztria és Csehország államhatárát.

A dunai rész a mai Alsó-Ausztria tartománnyal többé-kevésbé egyező területiséget mutat. Ez az ***Ansa** vagy ***Ensa** folyón (németül Enns, csehül Enže, lengyelül Aniza, szlovénül Enža) innen, vagyis tőle keletre eső terület.

Az ***Ansa** [Enns] torkolatától lefelé a Duna bal partja széles síkság. A ma már csatornahálózattal megzabolázott táj képének meghatározója korábban, egészen az északról szegélyező hegyekig a Pergi-mocsár [Perger Au], illetve az abba betorkolló Naam folyócska ágrendszere volt. A táji központ Perg, amely szkíta-hun név, névbokrába tartozik

Pér, Pércs, Pere, Pered, Perecse, Pereg, Perecsen, Perecseny, Pereked, Perem, Perény, Perenye, Pereszlény, Pereszteg, mind a korai perem = 'prém' szavunkkal kapcsolatos gyök + névképzős helynév-alaptagok. Ezek nyomán Perg korai formája **Pereg*. Ugyanakkor Perg nevét egy XIV. századi családnévből vezeti le a német szófajtás. A Naarn név sem német nyelvi alapokon nyugszik. Első vizsgálatra névbokrába tartozik a Vas megyei Nárai, és Národa, alapjuk a „nyár”, amely a vízkedvelő fafajta neve is, szoros kapcsolatban a nyírral. Így a Naarn korai alakja **Nárán* vagy **Nyárán*, rokona az erdélyi Nyárad víznév. A **Nyárán* [Naarn] torkolat alatt a hegyek kifutnak a Duna völgyéig, itt lépcsőzetessé alakított, szőlővel telepített hegyoldalak kísérik a folyót.

A Dunától délre, a hegyekig terjedő sík és hullámos dombvidéki a táj, amelynek tengelyében a **Bél-ág*, (ma Pielach) folyó völgye fut. Ennek neve adja a **Bélmező* nevű tájunkt, amely a Melk vagy **Mölk* folyótól a Duna széles ártere mellett fekvő **Tulun* [Tulln] városáig terjedt.

**Bélmező* és a Duna között magasodik egy 20 km széles, a Duna völgyének ívét követő, 500 m fölé emelkedő erdős hát, amelynek német neve Dunkelsteinerwald, vagyis Dunkelsteini-erdő. E német szónév értelme 'Sötét-kői-erdő' meggyőző névadási alap, de próbaképpen vizsgálva az esetleges szkíta-hunból vett hátteret, szintén értelmes alapot kapunk. A „dun” egyrészt kapcsolatban lehet a Duna nevével, másrészt gyökként értelme 'dudorú', 'felmagasodó', származéka a régi dunda (= 'zömök, tömött'), a dundi (= 'tömött'), dunna (= 'tömött takaró'), mindegyik alapfogalma 'kiemelkedés'. Így ezen erdős hegyvidék korai nevének feltételezhető a **Dunk*, amely gyök + képző alapú, s amelyből a német névátvételekben számtalanszor érzékelhető szónévvé alakítás is következhetett: **Dunk* → **Dunk-el* → *Dunk-el-stein* → *Dunk-el-stein-er-wald*.

Melk* (Mölk*) városa alatt a Duna völgye összeszűkül, jobbról a **Dunk*, balról a Weinsbergi-erdő szorítja össze a folyóvölgyet. Ez ma Wachau vidéke. A név értelmét tekintve ez lenne a nyugati **Ör* vagy **Örség*, amely a más helynevekben is előforduló német „wach” = 'ébren, éber' szón alapszik. Wachau korai neve Wahowa (830-ból való lejegyzés), amely a magyar „vág” gyök szláv változatának és az -ov szláv helynévképzőnek a kapcsolata, rokon a felvidéki Vág folyónevünkkel. Ennek alapján a táj korai neve **Vág*, ami földrajzi jellegéből adódik: a Duna itt kettévágja a hegységet, völgyssorosban folyik. Névalakulási sora: **Vág* → Wah-owa (Váhova) → Wach-au (Váhó), ismét egy német szónév, amely szkíta-hun alaptól képződött.

Melk felett, a Duna jobb partjával párhuzamosan, **Béltől* nyugatra az **Ibes* [Ybbs] folyó széles, mocsaras völgyének két oldalán terült el **Ibesmező* (ma Mostviertel), amely felhúzódik az **Ansza* (Enns) völgyéig. **Ibes* gyöke az „ib”, jelentése 'bő', nyelvi névbokrába tartoznak az Ibafa, Ibéd, Iborfia, Ibrány, Ibrony helynevek, mindegyik értelme "ibes" = 'bőven termő föld'. A folyó nevének korai alakja Ibose, erről egy 788-ban lezajlott csata leírása tudósít: „Die Schlacht von 788 in campo Ibose” (= 'Csata Ibose mezején').

**Vág* (Wachau) alatt, a Duna széles ártere mentében, mindkét oldalon terült el a sík, gazdag földű **Tulunmező* (ma Tullner Felde). **Tulun* (ma Tulln) a tölgy régi magyar megnevezését őrzi, a táj egykoron zárt tölgyessel fedett volt. Középkori lejegyzésekben találkozunk a tölgy tulg (1181), tulgh (1235), twlgy (1251), tulgfa (1235, 1295), twl (1265), tol (1283), tulfá, tulfá (1015, 1259), tiulfá, tyulfá (1280) formájával. A t-l mássalhangzó kapcsolatban a magánhangzók váltakoznak, ahogy sok-sok helynévben is, amelyeknek alapját a tul-tol-töl képezi. A Tolna, Told, Tolcsva, Tolmács, Tulka, Tulcsa [Tulcea], Tulun [Tulln], Tullern, Tölös, Tölt, Tölgyes alaptagú helynevek mindegyike a tölgy szavunk korai alakjaira vezethető vissza. Tulunmező **Körmes* vagy **Keremes* (ma Krems) városánál kezdődik, amelynek nevét a **Körmes* (ma Krems) vízfolyás adta. Erősíti e névfajtást, hogy

Krems korai névalakja Cremisa, amely a felvidéki Körmöcbánya korai alakjait – Cremnic (1332), Cremnech (1335), Cremnuch (1338), Cremnicia (1394) – idézi. A német Krems alakban a gyök magánhangzója hiányzik, így vált idegenné a név. Az alapnévben a “kör” vagy “ker” gyök rejlik, a folyócska a Köröst idézi, nagy, körszerű kanyarokkal futó völgyével. Kezünkön a köröm is körszerűségéről kapta nevét. *Tulun alatt a Dunát balról tekergő mellékágak kísérik, a legkülső mentén fekszik Ober Zeckersdorf és Unter Zeckersdorf vagyis *Felsőszékelyfalva és *Alsószékelyfalva. Ismét a helynévben rögzült székely kapcsolat. A két helység közvetlenül *Tekerő (ma Stockerau) szomszédságában fekszik. A Duna itt számtalan mellékágra bomlik, vize meglással, a folyóágak szó szerint “tekeregnek” a lapos térszínen. Innen a település következtetett korai névalakja ,to_cker-au = _te_cker_ő vagyis Tekerő. A név rokon az erdélyi Tekerőpatak helynévünkkel, ott is a vízfolyás “tekervényessége” a névadás alapja. A “tekerős” Duna-szakaszt délről az *Erde vagy **Becserde* (ma Bécsi-erdő) határolja. Ennek névadója a Bece, később Bécs (ma Wienfluss) nevű vízfolyás. A táj kifut a Duna jobb partjáig, vele szemben a Korneuburgi-dombság, amely kissé összeszorítja a folyó völgyét. A szűkület alatt azonban újra kitárul, medencévé szélesül a völgy, a folyó bal partja, le a *Móra (ma Morva) torkolatáig, hatalmas síkság, ez a **Móramező* (ma Morvamező). Elvégződése a Morva torkolatánál a Dévényi-kapuban, a Kis-Kárpátok és a Hainburgi-hegység között áthaladó Duna völgyszakaszánál van. A kaput a bal parton Dévény vára, a jobb parton *Hunvár [Hainburg] védte. Ez lett 1042 után Magyarország nyugati kapuja. A Duna jobb partján, közvetlenül a folyó egyik fattyúága mellett, ahol a Bécsi-erdő elvégződik, fekszik ma Bécs [Wien] városa, erődje az avar időszakban már állt. Tőle délre alacsony dombvidékek húzódnak, itt igyekszik a Dunába Schwechat, a *Fiság vagy *Fiús-ág [Fischa], de itt kanyarog a Sár, későbbi nevén Lajta [Leitha] is. A Sár (Lajta) széles völgyétől nyugatra, a hegyek felé, a Schneeberg vonulat és a Lajta-hegység között terül el a *Kőmező* [Steinfeld] száraz síksága. A táj a Duna felé lejt, felszíne kavicsos. Még délebbre a vidék erősen emelkedik, itt magasodik a Rozália-hegység és a **Bokon* (Dombvidék [Bucklige Welt]). Utóbbi a Répce [Rabnitz] forrásvidéke, itt terjeszkednek legkeletebbre az Alpok lealacsonyodó vonulatai. A Dombvidék vagyis *Bokon kelet felé lejt, itt sűrű vízrajzú, központjában a Pulya vidékével, (Pulyaság), amely a Csáva [Stoob] mentén fekvő Pulya nevű falvak (Felsőpulya Középpulya és Alsópulya) térsége.

A *Móramezőtől északra, a *Móra (Morva) folyásától nyugatra dombvidéki a táj. Ma erdő alig, szőlőskertek összefüggő láncolata sokkal inkább határozza meg képét. Ez a *Dálya [Thalya / Dyje] folyóig terjedő terület mai, újkeletű német névvel a Weinviertel, magyarul Borvidék. A Borvidék belső területén folyik a Zaya vagyis *Zalya vagy *Zala. Ennek egyik mellékvíze a *Poly (ma Poybach), mellette fekszik Poysdorf városka. A „poly”, „póly” gyök által képviselt képiség ’takarás, beburkolás’, ez az alapja a gabona-szemet takaró, burkoló polyva szavunknak. Földrajzi névként a polyán, polyána vagy poján, pojána alapja is e gyök. A „polyán”, „poján”, „polyána”, „pojána”, „pojen”, „polán” köznévi jelentése ’mező’, ’havasi rét’ ill. néha ’hegynyereg’ (MAÁ CZ, E., 1955.), amelyek ugyanazon, (de nem szláv eredetű), szó változatai, s értelmüket tekintve kapcsolatban vannak a szintén takarás alapjelentésű „mez” gyökkel, amely a mező szavunk alapja. Mindezek nyomán a Poysdorf (= ’Pólyosfalu’) alapja a *Poly vagy *Pólyos, magánhangzó változattal *Puly, *Pulyos lehetett. Utóbbi u magánhangzója jelenik meg a *Dálya [Thalya/Dyje] egyik mellékvizének, a Pulkau folyócskának nevében is, amely a korai *Pulyk vagy *Pulyka alakot mutatja. Ennek névbokrába tartozik, a fent említett, az egykori Sopron vármegyében fekvő három Pulya alaptagú település. A szóban forgó **Pólyos* vagy **Pulyos* a táj magasabban fekvő részének központjaként a körülötte elterülő füves térszínnek

nyomán kapta nevét. Az alapvetően fátlan, kisebb erdőfoltokkal tarkított dombvidéken látványos választóvonalak nincsenek. Így nem csak a mai szemlélet, a korai tájfelkülönítés sem látott meg jellegzetességeket. A pólyost, a füves pusztákat foglalta el később a szőlő, amelynek nyomán lett a táj neve Borvidék.

A nyugati terület morvai része nagyjából az egykori Morva Hercegség területével fedhető le. A *Dályá [Thaya/Dyje] vonalától, valójában a mai Csehország és Ausztria határvonalától északra a cseh állam tartozékaként terül ma el Morvaország. Területét természetföldrajzilag a Morva-medence és a környező hegységi és dombvidéki keret adja. Földrajzinév-anyaga komoly szkíta-hun nyelvi alapot mutat, magyar nyelvű népességének utolsó töredékei a huszita háborúk idején tűntek el.

A *Dályá és a *Móra (ma Morva) folyó összefolyásánál fekszik a ***Dályaköz**, amely a két folyó hatalmas árterének harasztját (vagyis erdejét) foglalja magába. Feljebb a két folyó nagy kiterjedésű, lomboserdővel fedett dombvidéket zár közre. Ennek a Morva felé eső része a ***Geréc** (ma Kijói-dombság [Kyjovska pahorkatina]). E tájon kanyarog, majd ömlik a *Dályába a *Kijó [Kyjovka], amely a ***Gercen**, 500 m fölé nyúló lapos tetejű hegységében ered. Ez *Geréc kimagasló röghegysége, későbbi német neve Marsgebirge, cseh névalakja Chřiby, a németből átvett, a XX. század közepéig használt magyar formája Mars-hegység. A cseh név alapja a XIV. században lejegyzett Greczen, ebből a később használt szláv változatok: Křečín, Hřebeč, Chřibec. A német Marsgebirge alakot a Hřebeč változattól vezetik le, amely a XIX. század elején Maršovy hory formában már szerepelt. A korai szláv Greczen forma a magyar (szkíta-hun) Geréc szó következménye, ebből tudunk következtetni korai névalakjára: ***Gerecen**, ***Gercen**, de szóba jöhet a ***Gerecse** alak is. *Geréc nyugati, a Litava folyó felé eső része ma a Zsadányi-erdő [Ždánický les], amelynek névadója *Zsadány [Ždánice] városka. Zsadány több helyen is megjelenő név a Kárpát-térségben, korai alakja magyar hangjelöléssel írva Szudány, Szadány, német formája Steinitz, utóbbi német szónévre formálódott átvétel: Stein = 'kő'. A magyar alakok alapja a szád köznév, ennek jelentése 'völgyi térszín alsó része, alsó elvégződése, völgybejárat'. Így tájnévként a ***Szadány** vagy ***Zsadány** név völgyekkel tagolt térszint jelöl, egyfajta párja vagy ellentéte a hegyhátas Gerécnek. A Cseh–Morva-dombvidékből lefutó nagy folyók, a Svitava, Svratka, Igló (Jihlava) vize mind a *Dályába folynak. Ahol a Svitava és a Svratka összefolyik, fekszik Berény [Brno/Brünn] városa, amely egy hullámos medenceségi térszín északi végében terül el. E medence a Berényi-alföld [Dyjskosvratecký úval], amely dél felé a *Dályá középső folyásáig, a Borvidék északi oldaláig nyúlik el. Ennek korai neveként a ***Berénymező** nevet vehetjük fel az ezredéves térképre, amely így északi párja a Borvidék déli elvégződésénél fekvő *Móramezőnek.

A Morva folyó völgyének keleti oldalán, a Fehér-Kárpátokig terjedő lealacsonyodó hegyvidéki táj a ***Viszvidék** (ma Vizovicei-hegység [Vizovická vrchovina]), amely a Kis-Kárpátok nyugati oldalának, a Hegyentúlak a folytatása. Neve a szkíta-hun viz szóból ered, ez a mai víz főnevünk korai formája. A víz gyöke a "vi" vagy "ví", ennek képi jelentése 'olyan mozgás, amely valami mást is mozgásra kényszerít'. A Vizovice név szerkezete: viz-ov-ice, a víz szóhoz az -ov szláv helynévképző és az -ice = 'falu' képző járult. Egy szlávósodott magyar helynév. *Viszvidék Morva völgyi aljában fekszenek *Gödöny [Hodonín], *Órfalu [Strážnice], *Veszel [Veselí], *Sárvár [Uherský Ostrov], *Kunfalu [Kunovice], Magyarvár [Uherské Hradiště], a Morvába torkolló *Derevnye [Drevnice] völgyében *Zelén [Zlín] nevű helységek. Ezek mellett, bárhova tekintünk, mindenütt szkíta-hun nyelvi alapú helyneveket találunk. A *Viszvidék vagy *Vízvidék a huszita háborúk koráig jórészt őrizte magyar nyelvű népességét. Ettől északra, a Derevnye [Drevnice] völgyén túl, a Becsva [Bečva] folyó völgyéig terjed a ***Geszt** [Hostýn] 700 m

föle magasodó hegyvidéke, amely a Becsva völgy felé a **Gesztalja* dombvidékévé szelidül. A Becsva két ágának forrásvidéke **Vesztény* [Vsetín] városa fölött keletről magasodik, ez a Vág vízgyűjtőjétől elválasztó Ihar vagy Jávor (Jávornik) 1000 m fölé magasodó kárpáti tájának nyugati kiágazása. Az ihar a juhar fanév korai formája.

A Morva középső folyása, ahol jobbról (nyugatról) a Hanák, balról (keletről) a Becsva torkollik bele, széles síkvidék. Ez a **Hanákmező* (ma Hanák-alföld [Hornomoravský úval]), központjában Alamóc [Olomouc] városával. A medencét nyugatról a Cseh–Morva-dombvidék, keletről a Jeseník [Jeseník] vonulatai szegélyezik. A **Hanákmező* és a **Berénymező* közötti, a Hanák és a **Rákóc* [Rakovec] folyók vízválasztójában fekszik **Visk* [Viškovce] városa. Ez a város adja a **Berénymező* és a **Hanákmező* közötti jó átjárási lehetőséget adó Viski-kapu [Viškovská brána] nevének alapját. Hasonló átjárót láthatunk a Becsva völgye és az Odera völgye közötti vízválasztó között, amely a Jeseník hegyvidék, lealacsonyodó, jó közlekedést biztosító része, a Morva-kapu [Moravská brána].

2.5. **Erde*

Alsóföldhöz keletről, széles hegyvidékekkel (Biharerdő) elválasztva kapcsolódik az Erdő, Erdőel, Erdőelű, Erdőelve, Erdőország, majd Erdély névvel elkülönülő tartomány, amelynek évezredes neve **Erde* volt. Nevének alapja az „er” gyök, amely a növésre, származásra vonatkozó szavak gyöke, alapjelentése ’felfelé’. Az erde köznévi értelme: ’fent lévő’, felül lévő’, így Erde = ’felsőföld’, ’magasan fekvő föld’. Az erdő köznevet tartalmazó településnevek egy része is eredetileg erdő vagy erde volt, értelmük: ’környezetükhöz képest magasabban fekvő’. Mély hangrendű párja az arda vagy ardó. Így az Erdély név értelme is ’magasan fekvő’. Ez ellentmond az általánosan elterjedt magyarázatnak, amely szerint az Erdély névutós összetétel: Erdő elv = ’Erdőn túli’, vagyis Magyarország felől nézve, át kell kelni az Erdőn, a Biharerdőn, hogy Erdélybe jussunk. Ez a korai lejegyzések magyarázatából ered, hiszen az Erdély név első, latin betűkkel írt alakja az 1150-ből származó Erdeuelu, illetve a latinul lejegyzett Ultrasylvania. Erdeuelu éppúgy olvasható Erdeöelynek, vagy Erdöelye-nek, ahogy Erdüelü-nek. Ennek ugyan ellentmond a latin nyelvű lejegyzésekben szereplő Ultrasylvania általában ’erdőn túl’ értelmezése, de a latin ultra értelme többes, benne van a ’túlságos’, ’felül’ is. Ebben az olvasatban az Ultrasylvania = ’nagy erdőség’. Így az ’erdőn túl’ jelentés a latin alapján máris nem kézenfekvő, ha pedig a magyar értelemből indulunk ki, akkor az Erdő elő megoldást kapjuk. Így a viszonyítás máris megfordul, és nem az Alföld felől van az erdőn túl, hanem a táj maga az Erdő, illetve a névadás viszonypontja bent van Erdélyben, onnan nézve ’erdő előtt’, így már más az el-elü-elv értelem. Ezt támasztja alá a hajdani nagy Szolnok vármegye szétDarabolódása utáni Belső-Szolnok, Közép-Szolnok, Külső-Szolnok nevek megjelenése. A XV. századra három darabra szakadt terület belső része, a viszonyító megnevezések alapján Erdélyben van. Belső-Szolnok vármegye a Nagy-Szamos forrásvidéke és a Szamos középső völgyének tágabb környezetére terjedt ki. Tehát Erdélyből nézve volt bent és kint, hiszen Külső-Szolnok az alföldi, Tisza menti részt jelölte.

Az évezredes térképünkön Erde ott kezdődik, ahol a táj felmagasodik. Így Bereg keleti folytatása, a későbbi Bereg vármegye területét képezte a Róna-havas és a Kéklő között fekvő **Túr* (a Turja folyó felső völgye), a Latorca felső völgyében **Só* vagy *Sóly* (Árpád-kori neve Zoloa, ma Szolyva), illetve a Borzsa felső völgyében **Mező*, majd Hosszúmező (ma Dolha) vidékét is. A Tisza felső völgyében Aknaszlatina és Huszt között

feküdt ***Maros** (ma Alsó-Máramaros), Aknaszlatina felett az Iza és a Mára völgyében ***Mára**, a Visó völgyében ***Visz** vagyis Víz vidéke (utóbbiak együtt ma Felső-Máramaros).

Az Ér alsó folyásától a Körösök vízvidéke, fel **Biharerde** (ma Biharerdő) legmagasabb részéig **Bihar**. Kiterjedése jóval nagyobb volt mint a későbbi Bihar vármegye, Szatmártól a Marosig terjedt, s magába foglalta Nyír és Sár vidékét is. Egykoron székely táj, a középkorban Biharország alakkkal is megjelenik. Része volt északon, az Ér vidékétől keletre a ***Szil** vagy **Szilág** (ma Szilágyság). Ennek tengelye a Zilah (Szil-ág), eredetileg Szilág nevű folyócska, amely a Kraszna mellékveze. Mindkettő forrása a **Meszes** (ma Meszes-hegység) vonulatában van. Szil északi nyúlványa a **Bük** (ma Szilágysági-Bükk), középső része a **Hát** vagy **Tövishát**.

A Berettyó forrásvidéke a Meszesre merőleges futású **Rez** (ma Réz-hegység). Ennek évezredes neveként felvetődhet az **Igfon**. A történések általában a Réz-hegységet azonosítják az Anonymusnál megjelenő Igfon erdővel (Silva Igfon), ahol a krónikás szerint Ménmarót vezér és családja talált menedéket a támadó magyarok és székelyek elől. Az Igfon jelentése 'igaz erdő' vagy 'szent erdő'. Az „ig” gyök alapja az igaz, igazít, igazság stb. szavaknak, de változata a „jog” gyöknek is. A „fon” jelentése 'fonadék', 'szövedék', 'sűrűség'. A Biharhoz kötődő székely adatokból tudjuk, hogy Nyír, Körös (Körösköz), **Telegd** és Kalota is hozzá tartozott. **Kalata** vagy **Kalota** a Sártól (Sárrét) a Sebes-Körös völgye mentében, majdnem Kolozsvárig terjedő táj volt a Király-hágó mindkét oldalán. A Sebes-Körös nem a havasokban, hanem Erdélyben ered, s még e tájon magába veszi a Kalota és a Sebes vizét. Völgye hegyes-dombos medence, amelyet csak alacsony, alig észrevehető vízválasztó határol északon az Almás medencéjétől, és kelet felé a Szamos vízvidékétől. Az ősi Kalota később három részre szakadt. Már az Árpád-korban a Sárrétől a Kis-Körös, délen a Sebes-Körös határolta táj volt Kis-Kalota. A Kis-Köröstől (nagyjából a mai Nagyváradtól) a Berettyó és a Sebes-Körös között húzódott Közép-Kalota. Ennek neve lehetett Telegd is, hiszen központi részén fekszik az ilyen nevű falu (ma Mezőtelegd [Tileagd]). Kalata e részei, tehát a Király-hágó innesső, bihari (vagyis nem erdélyi) oldalán feküdtek. A XIII. században e két terület különállása már nem létezett, ugyanakkor még megvolt a Király-hágón túli, erdélyi, kolozsi Kalotaszeg, amelynek neve a korábbi nagy kiterjedésű Kalota-vidék maradványterületére utal, hiszen a szeg jelentése 'széle valaminek'. Ezekkel párhuzamosan a Kalota név felbukkan Bihar legmagasabb pontjának nevéként is. A Vigyázó [Vlădeasa] 1836 m-es csúcsának korai neve Kalota volt, ezt őrzi a Biharerdő Kalota-havas kistájrésztetének neve, amelyet már a modern földrajztudomány emelt vissza a használatba, felcserélve ezzel a XVIII. században a románból átvett Vlegyásza-hegység nevet.

A Meszes hegyein túl, keletre, a Kis-Szamos mellékvezeinek (Egregy, Almás, Lozsárd, Lóna, Borsa, Nádas) vízvidékén terült el **Doboka** vidéke, amely később a Kis-Szamoson keletre átnyúlva királyi vármegye lett. Dobokától északra, a Szamos folyásán túl a Lápos folyó vízvidékén feküdt **Lápos** (ma Lápos mente), amelyet északról a Gutin-Lápos-Széplés hegyvonulat határol. A Gutin korai neve **Gutony**, a középkorban Gutony havasa, Széplés korai neve **Buta**, majd Buta havasa. Dobokához kapcsolódik kelet felé a **Mező** (ma Mezőség), amely a Kis-Szamos völgyétől keletre a Sajó és a Maros völgyéig terül el. E fátlan, dombvidéki táj, Erdély legtermékenyebb vidéke volt. A korai, de még a XVI–XVII. századi leírások is, Erdély Aranykertjének nevezték, neve a korai időkben **Tóvidék** is volt, mintegy 70, részben mesterséges eredetű halastó borította felszínét. Ezek a tavak nemcsak a táj vízellátását biztosították a vízszegény környezetben, hanem gazdag halállományukkal a népesség élelmezését is szolgálták, a vadfogás helyi módja volt a vízről való vadászat, a tavak gátjainak zsilipjeinél malmok működtek. Gazdagságára és változatos

térszíneire itt-ott még megmaradt régi határnevek is utalnak: Király-erdő, Kőrös-erdő, Haraszt, Sombokor, Ágas-erdő, Gyertyános stb.

Az erdélyi Sajó völgyén túl, fel a hegyekig, a Beszterce folyó vízvidéke a XII. századtól a Beszterce-vidék, a szászoknak adományozott terület volt. Szkíta-hun népessége adta nevét, amely fő folyója, a Beszterce nyomán keletkezett, korai formája **Böszter*, **Bösztör* lehetett. A név a vizet jelöli, értelme 'böszzen szétterülő' vagyis 'hirtelen megáradó'. A név a „besz” és a „ter” gyökök összekapcsolódásával, a -ce földrajzinév-képzővel kiegészülten keletkezett, elsődlegesen víznév. A rövid, nagy esésű, hirtelen megáradó és gyors folyású vízfolyásokat jelöli. Később számos településnév, illetve ezekből továbbképezve tájnevek, közigazgatási egységek nevei is létrejöttek belőle. Nagyon gyakori, hogy Beszterce nevű víz mellé Beszterce nevű emberi lakhely is települt. A nagy számú továbbképzés következményeként mintegy 80 Beszterce névbokor keletkezett. Ugyanakkor a Beszterce a modern nyelvtudományok egyik „alapneve”, részben rá építve és belőle kiindulva adják meg szlávoknak egy-egy területet nyelvi, így földrajzi névi alapjait, hiszen etimológiáját a szláv „bystr” = 'gyors, tiszta, átlátszó' szóra vezetik vissza.

A Mezőség keleti végében, ahol a Maros kilép a nagy hegyek közül, ha völgye mentén felfelé haladunk, az 1060-ban, Béla király által kijelölt Székelyföldre érkezünk. A székelyek autonómiája, a székely székek rendszere itt működött legtovább, egészen a XIX. század második feléig. A feudális Magyar Királyság hatalmi gépezete itt adott otthont a meghódított, de szabadságában meghagyott szkíta-székely-szaka népességnek, amely így korábbi hatalmas országa helyett csak Erdély keleti zugában alakíthatta saját maga az életét. Többen írtak már arról, hogy a székelyek, szakák fő helye, a **Hargata* (ma Hargita) környezetében helyezkedett el. A hegységtől keletre, zárt medencékben feküdt **Gyergy* (ma Gyergyó) és *Csík*, a **Hargata* tömbjétől délre *Kézd*, *Orba* és *Sepsi*, nyugatra a nagy kiterjedésű *Budár*, később Udvar, majd Udvarhely, és *Maros*, utóbbi területe részben a Mezőségen feküdt. Budár nevét a Székelyudvarhely közelében magasodó Budár, később Budvár erődített hegyéről kapta. A XIX. században is székként működött az előbbiektől területileg elkülönülő, a Torda városától délre, az Aranyos folyó alsó szakaszánál elterülő *Aranyos*. Ugyanakkor tudjuk, hogy a szászok betelepítésekor, a XII. században a korábbi dél-erdélyi, a Küküllők, Hortobágy és Olt vidéki székely területek népességét áttelepítették a Hargitától délre, ekkor jött létre a fent írt Sepsi, Kézd és Orba, amely majd később Háromszék néven lett ismert. Mindegyik név előzménye megvan a Szászföldön: Sepsi → Szászsebes, Kézd → Százkézd, Orbó → Szászorbó. *Sebes* ősi székely szék, így táj is, ennek névbéli utóda lett Sepsi, de a másik kettő ősi előzményét is a Nagy-Küküllő mentén kell keresnünk. Az erdélyi Fehér vármegyében még a XI–XII. században is a Maros és a Kis-Küküllő közötti Küküllő menti dombság és a Kis-Küküllő és a Nagy-Küküllő között elterülő Küküllő közti dombság területét is székelyek lakták. Ez az ezredéves tájak között **Kükül* vidéke, később Küküllő királyi vármegye. A korai székek között volt a már említett Telegd, ennek népe a leírások szerint később Udvarhelybe költözött. A szászok két széke, *Medgyes* és *Selyk* 1402-ig a székely ispán fennhatósága alá tartozott. Tehát a XV. századig itt is székely igazgatás működött, így e kettő is az évezredes tájrendszer része. Ehhez a dél-erdélyi székely láncolathoz kapcsolódik a Barcaság, ennek neve korábban a névadó folyóról *Barca*. Utóbbi székelységéhez nem fér kétség, hiszen egy 1288-ban kelt oklevelet a magyar nemesek, szászok, románok mellett, külön a székelyeknek is címezték. Barabási László ősi székely székekről szóló tanulmányában, a fenti sor még kiegészül *Hunyaddal* is. Itt Déva környéke, a Hunyadi-Erdőhát és Hátszeg mutat székely kapcsolatot. (BARABÁSI, L., 2005.) Hunyadot nyugat felé a **Béga-havas* (ma Ruszka-havas), a *Szár* (ma Szárkö) és **Méhed-havas* (ma Csernai-havasok) zárták el Alsóföldtől vagyis az Alföldtől. Gyula-

fehérvárról a Vízakna sóbánya felé vezető út környékén is volt székes vagyis székely föld, ennek nevét a mai Nagy-Székás és Kis-Székás víznév őrzi. Ezek vízvidéke az ezredéves térképen **Székes** vagy **Székás** vidéke, ma a táj neve Székás menti dombság. *Erde legdélebbi része, az Alta (ma Olt) középső völgye, a magasan fekvő **Foglyos** (ma Fogaras) vidéke. A gyéren lakott táj, a **Havasok** (ma Fogarasi-havasok) aljában már korán elvesztette székelységét (magyarságát), a XIII. században főként román vidékké vált.

2.6. Napkelet

Erdélytől keletre, a Kárpátok külső oldala a nagy keleti kultúrák, a sztyeppei népek legnyugatibb élettere volt. Itt a szelíd lankák, folyóvizek szabdalta hullámos dombvidékek és síkságok között lóháton nagy távolságokat lehetett bejárni, az erdős hátaik között évezredek óta kitaposott utak vezettek minden irányban. A táj keleti elvégződése valahol a Dnyeper folyónál volt, de az is lehet, hogy csak a Bug (ma Déli-Bug) folyóig terjedt, délkeleti elvégződése a Fekete-tenger partjára futott ki.

Moldva korai magyar neve Etelköz, majd a X–XI. században Kunország, Kumánia névvel szerepel a feljegyzésekben. Moldvában a XIV. század végére jutottak többségbe a folyamatosan bevándorló románok, akik a kollektív szabadságukat elvesztett székely népességet is fokozatosan maguk közé asszimilálták. Egy Barlabási Lénárd nevű nemesúr az 1400-as évek végén levelet írt a feleségének Lengyelországból jövet. Ebben írja, hogy a „moduai zekeli” vidékein, vagyis a moldvai székelyek vidékén állt meg. (BARABÁSI, L., 2005.) Ennek ellenére kevés feljegyzésünk maradt a moldvai Székelységről, az évezredek tájrendszert a XIV. században, még Nagy Lajos magyar király által működtetett vármegyei közigazgatás románná vált neveiből lehet rekonstruálni.

Moldva területe 1812-ig nem a Prut, hanem a Nyeszter folyóig terjedt, Bessarábia területét, a Prut és a Nyeszter között fekvő vidéket is hozzá számították, a táj így mintegy kétszerese volt a mainak. Két nagy vízfolyásának nevét – annak ellenére, hogy magyar nyelvi alapokon nyugszanak –, a magyar nyelv idegen alakokkal használja. A Prut korai névalakja Porat vagy Porata, a Nyeszter folyó neveként pedig a szlávból átvett Dnyeszter forma terjedt el. Utóbbi alapja a szkíta-hun (magyar) Nyisztra, ezt a román Nistru (ejtsd: Nyisztru) őrzi a leghűbben.

Gyergyóból a Gyergyói-havasokon a Borszéki-hágó (1105 m) visz át a Kis-Beszterce völgyébe. Ennek völgyfőjénél terül el Borszék. Szintén a Gyergyói-havasokon át, a Pongrác-tetőn (1256 m) keresztül jutunk a Békás völgyébe, áthaladunk a Békás-szoroson, le a Beszterce völgyébe. Ahol a folyó kifut a hegyek aljába, fekszik Karácsonkő [Piatra Neamț] városa. Ennek neve a marosi székelyek Ábrány nemének egyik ágáéval azonos. A székely kapcsolat tehát egyértelmű: ősi tájunk ***Karács** vagy **Karácson**. A Beszterce mentén tovább haladva a táj hullámos, sok víz (Almás [Almaș], Kövesd [Cuejdiu], Krakko [Craicu], Kálnás [Câlneș]) szabdalta dombvidék, földje jó, a Szeret széles, lapos völgye felé alacsonyodik. Ez **Bákó**. A délebbre futó Tatros mellékvíze a Tázló. Völgye szintén egykori székely táji központ, ez **Tázló**. Bákó és Tázló egykoron székely-szaka vidék, ma a maradék, megkisebbedett, magyarságát már jórészt elvesztett Csángóföld szíve.

Csíkból Moldva felé a Fügés-tető (1159 m) adja a vízválasztót, ezen át jutunk a Tatros völgyébe. Az első szűk medence **Gyimes**. Magasan fekvő, hideg, zord vidék, korai neve ***Gémes**. Benépesülése a XIV. század utáni. Tovább a Tatros völgyében már egyre sűrűbb a falvak láncolata. A Csíki-havasokból a Tatrosba futó Csügés [Ciugheș], Szulca [Sulca], Csobános [Ciobănuș] és Úz [Uz] völgye jórészt ma is székely-csángó népességű.

Ahol a Tatrosba balról betorkollik az Aszó pataka [Asău], fekszik Aszó, az egykori *Aszó* vagy *Aszóság* központja. Ennek neve azonos a Korontnál említett Aszúéval [Ossiach]. Az Aszó folyásának völgye fölül keletről magasodik a Gosman-hegység, névadója egyik csúcsa a Gosman. A „gósnya” székely szó, a gyorsan elharapodzó betegség, a fene egyik elnevezése. A „gósnya” = ’legsietősebben harapodzó fene’ (KRIZA, J., 1926.) A „gorzs” = ’cserebogár’ székely neve. A csúcs és a táj eredeti neve talán **Gósony* lehetett, ebből keletkezett a román Goşman alak. A **Gósonyon* túl fekszik a Sós-Tázló [Tazlău Sărat] völgye, benne Balata [Bolătău] faluval. A folyócska kanyarulatában áll Molnos [Moineşti] városka – neve a molnár régi magyar formája, molna = ’malom’. A Sós-Tázló a Tázló [Tazlău] jobb oldali mellékvize. A Tázló völgye dombvidéki tájba vágódott, vízvidékén mindenütt magyar víz- és helységnevekkel.

A Háromszékhez tartozó Kézd vidékéről az Ojtozi-hágón (866 m) át jutunk az Ojtoz völgyébe, azon át a Tázló–Tatros összefolyásánál fekvő Ónfalvába [Oneşti]. E mellett fekszik Tatrosvásár [Târgu Trotuş]. A Tatros nevet általában a Tatáros forma rövidülésének tekintik, pedig a tatár a szkíta-keleti népek összefoglaló megnevezése, alapja valószínűleg a kínai tata vagy ta-dze, ők a harcias szomszédait neveztek így. Ugyanúgy több népet összefogó elnevezés, ahogy a görögök skütha (szkíta) szóhasználat. Így a tatár minden nomád népet jelölt, amely Közép-Ázsiában, ill. a kínaiak szomszédságában élt. Az ily módon kiterjesztett tatár népnév alatt értett keleti népeket a középkori Európában a Tartarus {latin} (= ’alvilág’) szó után „tartárok”-nak vagyis ’alvilágiak’-nak, neveztek. Mindezek nyomán a tatár megjelölést nem feltételezhetjük a Tatros névalakjaként. Erősíti ezt az is, hogy a folyó neve Totrus formában is előfordul. A Tatros völgyének természeti adottságai nyomán volt egy korai, székely-szaka kötődésű *Tatros* vagy *Totrus* nevű táj. A Tatros alsó folyásánál, ahol a folyó a Szeretbe ömlik áll Egyedhalm [Adjud] városa. Ez *Egyed* vidéke a Szeret völgyében és annak tágabb környezetében. Egyedhalm és a hozzá tartozó falvak az Árpád-korban is különálló igazgatási egység volt, hasonló jogokkal, mint az erdélyi szász városok.

A Háromszékhez tartozó Orba vagy Orbó tájjal szemben, a Kárpátok túlsó oldalán fekszik a hegyek által körbevett, magasan fekvő medence, Vránca [Vrancea]. Neve a korai időkben *Varáncs* vagy *Varáncsa*. Ez a Putna folyó felső völgyében, a hozzá délről befolyó Zabola völgyében és az ezekbe futó mellékvölgyekben terül el. További jelentős vize még a Koza [Cosa], a Vászoly [Văsui] és a Nyáros [Năruja]. Vránca nevének korai említése Varancha (1431), ez a név a magyar Varáncsa latin átírása. Vránca déli szögletében ered a Szeret [Siret] Milkó [Milcov] nevű mellékvize, amelynek alsó szakaszán állt egykoron, a II. Endre magyar király által 1227-ben alapított milkói püspöki székhely. *Milkó* táji elkülönítését az feltételezi, hogy a tatárok elől menekülő kun törzsek számára itt jött létre a milkói püspökség, amely nemcsak a kunok, hanem a barcasági német lovagrend püspöksége is volt. A püspökség a tatárjárás után még néhány évre újjáéledt, majd az ortodoxia térhódításával megszűnt. Ugyanakkor a Milkó folyó a későbbiekben is fontos szerepet játszott, a XIV. századtól Moldva és Havaselve határát alkotta.

Egyed és Milkó vidékével szemben a Szeret bal partján kezdődött és a Nyeszterig húzódtott az a nagy összefüggő táj, amelynek neve **Tegély* volt. **Tegély* a kelet felé egyre szárazabb, a Dunával és a Fekete-tengerrel párhuzamosan fekvő déli sztyeppe területen feküdt. A korai századokban még gyér lakosságú vidék a VIII. század után kezdett benépesülni, ekkor vált szét kisebb egységekre. Nyugati részén a Szerethez közel jött létre **Tekucs* (Tekuc [Tecuci]), amely a **Berhécs* [Berheci] és a Zeletény [Zeletin] folyók vízvidékét fogja át, később felnyúlott a Barlád [Bârlad] alsó völgyébe. Déli határát a **Gere* [Gerul] és a Szeret adta, nyugatról a Szeret határolja. A további tájak leválásával később

észak–déli irányban hosszan elnyúló táj fő helye *Tekucs [Tecuci] volt, a középkorban pedig jelentős átkelőhely lett a Zeletényen Törökhida [Podu Turcului]. *Tekucsból szakadt ki *Kovuruly vidéke a Kovuruly [Covurlui] folyócska völgyében. Területe gyakran változott, legnagyobb kiterjedésekor keleten a Prutig, nyugaton a Szeretig, délen a Dunáig terjedt, így része volt Galac [Galați] városa is. A táj a Moldvai-dombvidék legdélibb tagja, a Kovuruly-halomvidék aszóvölgyekkel szabdaltsága területén feküdt. Szintén Tekucsból szakadt ki *Gerence vagy Horinca vidéke, a *Gerence [Horincea] folyócska völgyében és mellékvölgyeiben. A *Gerence a Prut alsó folyásának jobb oldali mellékvíze, a Kovuruly-halomvidék keleti részén. *Gerence táji központja *Bere (Berefalva) [Berești] volt. *Tegélyből vált ki, annak középső részéből *Tegécs vidéke, amely a Prut alsó szakaszától keletre fekszik, a mai Budzsáki-puszt területén. Tegécs a Prut bal oldali alsó vízvidékén a Szarata [Sărata], *Tegécs [Tigheci] és Larga vizek vidékén fekszik, de hozzá tartozik a Szálcsa [Salcia] és a Kahul [Cahul] vízvidéke is. Utóbbiak nem a Prut és nem is a Nyeszter vízgyűjtőjén helyezkednek el, hanem a lefolyástalan Kahul-tóban egyesül vizük. A táj központja *Tegécs [Tigheci], nevezetes helysége az elpusztult Sósvásár [Târgu Sărat] volt. *Tegély szétdarabolódásának legkeletibb tagja *Tigény, amely a Bik [Bâc], Kündük [Cogâlnic] és a Nyeszter által közrefogott terület. Délkeleten lenyúlott a Fekete-tengerig, központja *Tigény [Tighina / Benderi] város volt. Az ősi *Tegély név alapja a „teg”, amely kifejezője a ’tágasság’, a ’nagy távolság’ fogalmának. Egykori meglétére a *Tekucs [Tecuci], *Tegécs [Tigheci] és *Tigény [Tighina] tájnevekből tudunk következtetni, mindegyikük alapja a „teg”, illetve annak „tig” módosulata. A „teg” a későbbiekben a tege időhatározó alapja is lett, a ’távolság’ jelentésű alapfogalom az időtávolságra módosult. E tege ősi szavunk, a tegnap régi változata, amely a székely nyelvjárásban a XIX. században még tege volt. A *Tegécs víznévként megjelenik a Gráci-medencében, Geréc vidékén, német névalakja Teigitsch.

A székely-szaka tájkapcsolódásban a Tekucs–Tegécs–Tigény nevekből visszakövetkeztetett nagy kiterjedésű *Tegély tájunkkal mutat földrajzi összefüggést a Kézai Simon leírásában szereplő Csigle mezejének legújabb lokalizálása. A XIII. századi krónika szerint a visszahúzódó székelyek a Csigle-mezőn vagy Csigla-mezőn telepedtek meg, és itt várták meg a magyarokat, majd csatlakozva együtt foglalták el a Kárpát-medencét. A területnek a krónikában szereplő változata campo Chigle (1282), Chiglamezei (1358), Chygladmezei (1479), Chyglamezeu (1488), Chyklamezew. Ezekből a formákból a név alaptagja magyar hangjelöléssel Csigle, Csigla, Csiglad, Csikla. A Csigle-mező pontos helyéről megoszlanak a vélemények, eddig meghatározása nem járt sikerrel, de korábban a kutatók az erdélyi Mezőséget értették alatta. Utóbbi véleményekkel szemben 2005-ben, Csigle mezejének helymeghatározásában Sántha Attila székely költő és kutató teljesen új alapokra helyezkedett. Nyelvi vizsgálatok alapján jutott arra a következtetésre, hogy a krónikákban leírt Chigle vagy Chigla a Duna Fekete-tengerbe ömlő legészakibb ága (Kili-ág) mellett fekvő, ma Ukrajnához tartozó Kili [Kilija / Chilia] városával azonos. Sántha szerint Csigle mezejével kapcsolatban Kézai Simon Jordanes VI. századi itáliai történetíró megállapítását vette át, amely szerint a hunok maradványai Kis-Szkitia peremén telepedtek le, de a helyet Kilihez kötötte, amely az ő korában fontos Duna menti település volt. A helynevet azért írta Chigliának, mert tanulmányai alapján észak-olasz írásmódot használt, amelyben a gl a magyar ly-nak felel meg. A székely kutató XVI–XVII. századi térképeken azonosította Kili névváltozatait. Ezek közül Giacomo Cantelli 1686-ban megjelent térképéhez maga a szerző fűzte hozzá, korrigálva a térképen megjelenített elemeket, hogy Chigli azonos Kivilivel. Így Csigle mezeje a Duna, a Fekete-tenger, a Prut és a Nyeszter folyók által határolt terület lényegében *Tegély vidékével azonos. Csigla mezejének a Kili térségével, a Budzsákkal

való azonosítása a krónikák, és más írott források egész sor állítását teszi értelmezhetővé. Kis-Szkitia, latinul Scythia minor a Duna alsó szakaszának két oldalán elhelyezkedő terület volt. Sokszor szűk értelemben Dobrudzsával azonosítják, de általában a Balkán hegység északi előterétől Havasalföld keleti felével és Dobrudzsával együtt, a Fekete-tenger partvidékéig terjesztik ki területét. Kis-Szkitia a fekete magyarok (mauri, mór) földje, ezeket sok helyütt a szkíta-székelyek ősi földjének is írják.

A Vaszló [Vaslui] és a Prut folyók között a Kraszna [Crasna], az Elan és a Kis-Prut folyók vízvidékén feküdt **Falcs*, központja és névadója **Falcs* [Falcui] városka, később, a középkorban fő helye, a husziták által 1438-ban alapított Huszváros [Huși] lett. A Barlád [Bârlad] folyó felső völgyében, a Vaszló [Vaslui] völgyében, a Barládi-dombság területén feküdt *Vaszló*, névadója és fő helye Vaszló [Vaslui] városa volt. A Prut középső szakaszának tágabb környezete, a folyó mindkét oldalán a Prut-**Röt* [Reut] vízválasztójáig, az Alsó-Sisa-alföldön a Balhó [Bahlui] és **Miletény* [Miletin] folyók vízvidékét is magába foglalva terült el a **Jász* vidék. Központja Jászvásár [Iași] volt. A Balhótól délre fekvő, a Barládi-dombság felé felmagasodó területe a Jászvásári-oldal csángó néprajzi táj része. A város és a táj neve örzi Moldova románság előtti népességének nevét, a XI. században még itt élt jászokét. A jászok a többi sztyepei nomád állattartó életmódú néppel szemben város lakó, letelepedett, földművelő, sőt, iparúzó nép volt. Jelentős részük a tatárjárás után áttelepült a Kárpátokon belülré, itt kiváltságos területük jött létre, ez lett a Duna-Tisza közén fekvő Jászság. Helyüket jórészt románok foglalták el. Bandinus érsek a Szentszék küldötteként 1646. évi jelentésében „magyarul Jasvasar, vlachul Ias, latinul Iassium vagy Iassi” néven említi a korabeli fővárost, amelyben még ekkor is sok magyar élt. Az ún. Bandinus-kodex 41 helységet ír le, 1020 magyar családot említ név szerint. Ebből is kiderült, hogy a XV–XVI. század török-tatár pusztítása előtt milyen gazdag magyar élet folyt Moldvában, még a vajda udvarában is. Mindennek Bandinus a XVII. század közepén már csak romjait találta. A Moldvai-Jászság jeles helysége még Szépváros [Târgu Frumos], és itt fekszik Kukutény, az ősi Cucuteni-kultúra régészeti központja.

A Pruttól nyugatra, a Szereten átnyúlva a Sisa [Jijia] folyó alsó szakaszára és mellékvizeire, a Szitnya [Sitna] és a Miletény [Miletin] vízvidékére kiterjedő táj *Botos* vagy Botosság. Területe a Moldvai-Mezőség kiváló talajú területén fekszik. Északi része a Felső-Sisa-alföldre, déli része az Alsó-Sisa-alföldre esik. A terület névadója és fő helye a Szitnya vize mentén épült Botosvásár [Botoșani], más magyar alakkal Botos, románból átvéve Botosán. Botostól nyugatra, a Szeret innenső oldalán, a Szőcs [Suceava] folyó mentén alakult ki *Szőcs* vidéke. Központja a várossá fejlődött Szőcsvásár [Suceava] volt.

A **Jász* vidék keleti határa a Prut és a Nyeszter alacsony, tölgyesekkel fedett vízválasztója volt, amely mögött a **Röt* [Reut] kanyargós völgye húzódik. Felső vízvidékének területe a Nyeszterig a Moldvai-Mezőség területe, amelyet a Nyeszter völgyétől alacsony dombvidék választ el. E mögött, a Nyeszter egyik patkó alakú kanyarulatánál áll **Sarak* [Soroca] vára. Ez őrizte a tőle nyugatra fekvő **Sarak* vidékét. Saroktól felfelé a Nyeszter közelében fekszik **Székelyvásár* [Secureni / Szokirjani]. Ez már **Hetény* vidékének keleti pereme, amelynek névadója szintén a Nyisztra mellett fekvő **Hetény* [Hotin] városka. Neve a 7-es számot tartalmazza, ahogy más székely kötődésű tájak: Hetés, Hétfalu vagy más helynevekben: Hetes, Nemeshetés, Hetény, Hosszúhetény, Lovászhetyény, Tiszahetyény, Hetmény, Hetenye (folyó), Hetvehely, Hetye, Hetyefő, Hetyen. A Röt első nagy kanyarjánál fekszik Belc [Bălți] városa, amely **Bél* vagy **Bélmező* (ma Belci-Mezőség), a Röt felső vízvidékének központja, belseje volt. A Röt másik nagy kanyarulata alatt, a lomboserdőkkel fedett háta közötti párhuzamos völgyek vizei, Szolonyec, **Nagy-Csülük* [Cuiulucul Mare], **Kis-Csülük* [Ciulucul Mică], **Kúla* [Cula] rohannak a **Röt* felé. A **Röt*

alsó szakaszánál terül el **Őr* vagy **Őrség* vidéke, amelynek központja a folyó mellett fekvő **Őrhely* vagy **Várhely* [Orhei] volt. „*Okleveles adat nincs rá, de a város határában ma is álló XIV–XV. századi romok magyar végvárra utalnak, amely a Duna és a Dnyeszter melletti magyar helyőrségű erődítések sorába tartozik*” írja róla Kiss Lajos. (KISS, L., 1987.) [p.215.] Ez a táj a keleti **Őrség*, amely a székely lakosság nyomán a XV. századig jórészt magyar népességgel bírt. A lomboserdőkkel fedett alacsony dombvidéki táj a **Rőt* völgyétől délre is folytatódik. Az **Ikely* [Ichel], **Bik* [Bâc], Botna a Nyeszter mellékvíze, a **Kündük* [Cogâlnic], a Fekete-tengerbe folyik, a **Lápos* [Lăpușna] a Prut mellékvíze. Utóbbi középső szakaszán feküdt **Láposvásár* [Târgu Lăpușnei], a névadója e vidéknek, amelynek neve **Lápos*, további helynévképzővel **Laposnya* [Lăpușna] lehetett. A táj központja a XV. századtól a Bik mellett épült Kisjenő [Chișinău] lett, ez ma Moldova Köztársaság fővárosa. A Szeret folyó középső vízvidékén, a jobbról belé ömlő Szöcs [Suceava] és a Moldva [Moldova] folyók közötti szakasz két oldalán jórészt magyar víz- és helységnevekkel találkozunk. A Szeret a Szöcs torkolata alatt jobbról a **Kis-Somos* [Șomozul mic] és a **Nagy-Somos* [Șomozul mare], balról a **Pilis* [Pleșu] vizét veszi magába. Nyugaton az **Esztenek* (ma Esztene-hegység), keleten a Szeret és a Balhó vízválasztóját adó **Rozsdás-dombság* [Dealul Ruginoasa] adja a Moldva és a Szeret összefolyásának vidékét, amelynek szívében Paskán [Pașcani] városa fekszik. Ez **Pásk*, **Páskó* vagy *Páskán* vidéke, ahol többek között Tamásfalva [Tămășeni], Miklósfalva [Butea], Halásfalva [Hălăucești], Rozsdás [Ruginoasa], Tatáros [Tătăruși] helységnevekkel találkozhatunk.

Páskán vidékétől nyugatra már emelkedik a táj. A Moldvától az **Esztenek* hegyei felé emelkedő, zárt tölgyesekkel, közte sztyeppfoltokkal tarkított vidéket, hasonlóan Dél-Erdélyhez, a XII. században németekkel telepítették be. Ők alapították Németvásár [Târgu Neamț] városát, az Ozán [Ozana] folyó partján. Azóta az Ozán gyakrabban használt neve Németi [Neamț]. Északabba a hegyek felé, a Moldva folyó széles medencéje, ahol a Kis-Moldva a Moldvával egyesül, nyugatra, mélyen a hegyek közé kúszik fel a folyó széles völgye. Területe az őskortól lakott, réjtjei a havasi pásztorkodás téli szállásai voltak, füve az állatok téli szénáját adta. Ez *Hosszúmező*, amely már **Bikes* (később Bükkösország, majd Bukovina) része. Az Árpádok által tartománnyá szervezett, később a Moldvai Fejedelemséghez tartozott, majd 1772-től a Habsburgok tulajdonába került táj, ma Ukrajna és Románia között van megosztva. Itt a Szeret forrásvidéke, és a folyó partján fekszik *Őrvásár* [Sztorozsinyec], amely szintén egy **Őr* vagy **Őrség* központjaként működött később, a középkorban. **Bikes* keleti pereme a fent említett Nyeszter jobbparti **Hetény* vidékében folytatódott.

2.7. Havaselve

A Kárpátok legmagasabb láncjai, a Déli-Kárpátok túoldalán fekszik Havaselve. Neve a régi magyar tájszemléletet őrzi, jelentése 'Havasokon túli'. A XIX. század második felében a magyar nyelvben a táj jelölésére a Havaselve névből tovább alakult Havaselföld = 'Havas elvei föld' vagyis a 'Havasokon túli föld' megnevezést használták. Havaselve mintegy 80 ezer km²-nyi területe a Déli-Kárpátok és a Duna közötti tájakat foglalja magába. Az északon a Déli-Kárpátok és Moldva, (a Milkó–Putna–Szeret–Duna folyók vonala Moldva és Havaselve határa), keleten, délen és nyugaton a Duna határolta, országnyi nagytáj egészen a XII. századig a szkíta-hun népcsoportok lakóhelye volt. Egy 1234-ben keltezett bulla a táj keleti részén ortodox vlach lakosságot említett, ez az első írásbeli utalás a vlachok

havaselvei jelenlétére. A románság (vlachok, oláhok), a tatárjárás után többségbe jutva, levált a Magyar Királyságról és létrehozta a Havaselvei Fejedelemséget.

Havaselve nyugati részén, a Duna mentén és a Motru folyó vízvidékén, az Al-Dunától keletre fekszik *Méhed*. Neve a magyar méh rovarnévből származik, de ebből származik Mehádia és a Mehádiai-hegység neve is. Legnagyobb helysége Szörényvár (Szörénytornya) [Drobeta-Turnu Severin], fontos városa Arámabánya [Baia de Aramă]. A táj a X–XII. században javarészt szkíta-hun (magyar) lakosságú volt, híres méhészeitéről. Méhed területén jellemző a méh rajzával díszített népviselet. A méhedi széles Duna-völgyben, de a folyó jobb partján fekszik, a ma Bulgária területéhez tartozó Bodony [Vidin] városa. A **Valkány* (ma Vulkán-hegység) déli előterében a Tiszmán [Tismana], Beszterce [Bistrița], Zsályás [Jaleș] és Susica folyók forrásvidékén, Zsilvásárhelytől [Târgu Jiu] északnyugatra fekszik **Zsályás* [Jaleș]. Bogdan Teodorescu Zsályás megyét tekintí Jaleș (kijevte Zsales) néven az első megyének, amely Ó-Románia területén kialakult. A román „jaleș”, magyarból való átvétel, jelentése ’zsályá’. Nevéről és területének hozzávetőleges kiterjedéséről 1385-ből van adat. Azt is tudjuk, hogy területét 1444-ben Felzsil [Gorj] és Méhed [Mehedinți] megyék között osztották szét, más forrás szerint **Zsályás* volt Felzsil elődje. A **Zsályás* [Jaleș] a **Tiszmán* [Tismana] mellékvize. **Zsályásban* is tömegével találunk magyar nyelvi alapú falvakat: **Bél* → Bălești, **Cseres* → Ceres, **Doboka* → Dăbăcești, **Lorda* → Leurda, **Peleste* → Ploștina, **Rásó* → Rasova, **Tamásfalva* → Tămășești, **Turcs* → Turcinești, **Bélcs* → Bălcești, **Veres* → Vereșevo és **Cser* → Ceauru.

A Déli-Kárpátoktól délre, az Olt völgyében, az Olténiai-Előkárpátok és a Kis-Olt menti dombság területén fekszik **Válcsa* [Vâlcea]. Északi határa a Lator-havasok–Szebeni-havasok–Fogarasi-havasok. A táj területén folyik az Oltba a Lator [Lotru] és itt húzódik a **Koponya-havasok* [Munții Căpățâni] vonulata. A két hegyláncsor közé ékelődik be az 1000–1500 m fölé magasodó csúcsokkal körbevett kis medence, **Lovasd* (ma Lovista) vidéke [Țara Loviștei], amely az Olt Déli-Kárpátokat áttörő völgyének kiszélesedő, 700 m tengerszint feletti magasságban, a Szebeni-havasok és a Fogarasi-havasok által közrezárt völgysege, a Vöröstorony-szoros déli bejáratánál. A tájat az Erdélyt és Havasalföldet összekötő legfontosabb közlekedési útvonalak keresztezik. **Lovasdhhoz* kötődik Károly Róbertnek a Baszarab havaselvei vajda ellen 1330-ban vívott háborúja, amelyben a király hatalma ellen szegülő vlachok halálra kövezték a magyar sereget.

Az Erdélyben, a **Valkány* (Vulkán)-hegységet határoló északi medencében (ez a későbbi Bányaság vidéke) ered a Szurdukon át a Kárpátokon áttörő Zsil. Vize jelentősen megdagad a **Valkányból* belé ömlő Beszterce, **Zsályás*, Susica vizével. Termékeny völgye, a Zsil melléke, hajdan egy nagy táj volt, később kettévált. *Felzsil* vagy Hegyi-Zsil [Gorj] vidéke a folyó felső völgyét, a Zsilort [Gilort] és a Susica folyócska vízvidékét foglalja magába. Több vélemény szerint középkori elődje **Zsályás* [Jaleș] volt, más vélemény szerint **Zsályás* a XV. századig külön megyeként működött, később tagolódott be Felzsilbe, amely viszont csak a XV. században alakult meg. A X–XIII. században Felzsil területe kun és magyar népességű volt, ekkor a Szörényi bánzágon belül külön egységet képezett. Fő helye Zsilvásárhely [Târgu Jiu]. Történelmileg fontos települése Szénvásárhely [Târgu Cărbunești] és Ciklénny [Țicleni]. Zsil mellékének másik része *Alzsil* vagy Völgyi-Zsil a folyó alsó szakaszának környezete, déli határa a Duna. A középkorban fő helye Királyi [Craiova], neve utal az Árpád-kori magyar hatalomra.

Az Argyas [Argeș] folyó felső völgyében és a **Vede* [Vedea], **Kotmán* [Cotmeana] felső völgyeiben terült el *Argyas* (Árgyas, Argyes, Argy) [Argeș] vidéke. Északon felnyúlik a Kárpátokig, határa a Fogarasi-havasok. Középkori fő helye Argyas-

udvarhely [Curtea de Argeș] volt, ahol 1330-ban Károly Róbert római katolikus püspökséget hozott létre, amely később átadta helyét az ortodoxiának. Argyas része *Havashosszúmező* [Câmpulung], és **Havashegyalja* [Mușcel]. Argyastól délre, a **Kölmöc* [Călmățui], a **Vede* [Vedeia] és a Teleormán [Teleorman] vízvidékén terült el **Orom* vagy **Ormán* vidéke, amelyet délről a Duna egykori hatalmas ártéri ligeterdeje határolt. A középkorban területén feküdt a „kumánok nagy erdeje”, egy hatalmas tölgyes, ennek délnyugati sarkában a jelentős dunai átkelővel. Utóbbi Nikápoly [Nikopol] a Duna jobb partján, ma Bulgáriához tartozik, a havasalföldi oldalon Kisnikápoly [Turnu Măgurele] vagyis Magastoronny fekszik. Romjai ma is láthatóak, közelében ömlik a Dunába az Olt. **Oromnak* az Olt és a **Vede* [Vedeia] folyók által közrefogott része **Kölmöc*, nevét a román Călmățui (kiejtve Kölmöcuj) folyónév őrzi. A Teleormán és a Dombóca [Dâmbovnic] folyók által közrefogott terület **Kálna*, amely az itt kanyargó folyócska nevéből, a román Călniștea formából következtethető. A Bucsecs [Bucegi] és a **Léta-havas* [Munții Leaota] vonalától déli irányban elterülő vidék **Dombó* (Dombóca) [Dâmbovița]. Névadója, fő folyója a **Dombó*, amely átfolyik a mai Bukarest [București] városán. Itt a táj már sztyeppe, kevesebb a csapadék, nincs összefüggő erdőtakaró. A löszös pusztaságot csak alacsony, bokros növényzet takarja. Ez **Bokord* vidéke, amely déli és keleti irányban a még szárazabb füves pusztta területébe megy át. Ez a táj a későbbi román főváros, Bukarest [București] tágabb környezete. A város első írásos említése 1460-ból való: Bokoresth. A név a magyar bokor köznevet tartalmazza, az -esth a román -ești (= ‘falu’) megfelelője, a magyar -d helynévképző román párja. **Bokordtól* a Duna széles ártéri mocsárvidékéig a keleti sztyeppékhez hasonló száraz pusztaság terül el. A vidék természetes állapotában teljesen fátlan, néhol homokdűnével és sós tavakkal. E hatalmas kiterjedésű táj, keletre a Fekete-tengerig a kora középkorban még Kis-Szkítia (Scythia Minor) részét képezte. A pusztaság mai neve Baragán [Bărăgan]. Neve szintén szkíta-hun alapokat sejtet: **Bereg* → Bărăg további helynévképzővel bővülve. Keleti határa a Duna, azon túl a Fekete-tengerig Közép-Európa peremének legszárazabb vidéke terül el, amelynek neve ma Dobruzsza.

A „szék” gyökre épülő helységnévanyag alapján székely népességű táj volt az erdélyi Székelyföld és Barca déli folytatásában a Háromszéki-havasok túlsó oldalán a Bodza [Buzău], Bászka [Băscă], **Lapátna* [Lopatna], **Mátka* [Matița] folyók vízvidékén. Ez a **Székelyelve* [Săcueni] területe, amely azonban később kaphatta e nevét, hiszen egy népnév akkor lesz egyben földrajzi név alapja is, ha a népi környezetébe más népelemek kerülnek. A románság térhódításával lett a korábbi összefüggő székely népterületből egyfajta közrezárt maradványterület, itt alakult meg Havaselve Székely vármegyéje, román nevén Săcueni, amelynek pecsétjében a „Zsudecul Szaaka” körirat olvasható. Valószínű, hogy **Székelyelve* korábban a vízvidékek alapján több kisebb területből állt össze: **Kövesd* [Chiojdu], **Lapátna* [Lopatna] és **Mátka* [Matița] részekből.

A Bodza folyó vízvidékén, a Kárpátkanyar külső oldalán fekszik Bodza vidéke. Két fő vize a Bodza [Buzău] és a Szlanik [Slanic]. A táj a Bodzai-havasoktól délkeleti irányban terjed, fő helye Bodzavásár [Buzău]. A **Rima* [Râmna] és a **Sós-Rima* [Râmnicul Sărat] folyók vízvidékén a Milkó dombsága és a **Rima-Foksányi-sík* területén feküdt **Rima* vidéke [Râmnicu Sărat, Slam Râmníc].

2.8. Délvidék

A Délvidék középkori fogalma a Száván túli területeket jelentette, a XIV. századtól Végyvidéknek is nevezték. Ez a nagytáj a Kulpa [Kupa] folyó völgyétől vagy a felette

magasodó alacsony Gozd [Gvozd] hegységtől húzódott kelet felé. Tengelye a Száva és a Duna völgye volt. Tájait elsősorban a Száva jobb oldali mellékvizeinek, az Una, Orbász, Ukrina, Boszna, Drina, Kolubara, Morava, sokszor a hegyvidékbe mélyen felnyúló völgyei és a hegylábi térszínek adják. A sor a Duna Vaskapun inneni jobb oldali mellékvizével folytatódik, legjelentősebb a Pek, de volt idő, amikor a Vaskapun túli Timok, Lom, Ogoszta, Iszkar, Vit, Oszam, Jantra, Oroszcsíki-Lom völgyi tájai is ide sorolódtak, így a Végvidék egészen Dobrudzsáig húzódott. Névényag tekintetében keveset tudunk ennek a hosszan elnyúló területnek a tájairól. Legtöbbször csak a szláv nevekből tudunk következtetéseket levonni. Népeességét tekintve a Vaskapuig a XIV. század végéig a sík- és dombvidéki területeken javarészt magyar, Délvidéki S. Atilla szerint hun-magyar volt. Utóbbi megnevezést a székely-szakák szabadságát elvesztett, a XII. századtól a középkori szerb feudális arisztokrácia jobbjágyá lett népeességére érthetjük. A Száván túli területen szervezték meg a magyar királyok a bánóságokat, amelyek Bizánc, majd az Oszmán Birodalom ellenében védtek a belső magyar területeket. Mindezek nyomán e tájak korán szláv többségűvé váltak, majd a török betörések felmorzsolták az egykori szkíta-hun nyelvet beszélő népeességét, amely így a XV. század második felére el is tűnt. Ez a Szávától délre fekvő változatos táj volt a középkorban a Végvidék, vagyis 'a magyar végek vidéke'. A Vaskapun túl a magyar és kun népeességet a XIII. század közepén a tatárjárás törte meg. Azóta a tájat a Duna bal oldalán román, jobb oldalán főként szláv-bolgár nyelvű népek lakják.

Nyugaton a Dinári-hegyvidékhez tartozó, a Glina és a Kulpa folyók között fekvő, alacsony hegyvidéki táj **Gozd** [Gvozd], erdős dombvidék, bővizű folyókkal. A Gozd legmagasabb pontja alig nyúlik 500 m fölé, a terület gyertyános tölgyes erdőtársulással fedett, az embernek igazi életlehetőséget kínáló táj volt. A gozd vagy gazd főnév Kézai Simon korában még használt főnevünk, jelentése 'erdőség' volt, de Anonymusnál is megjelenik szintén 'erdő' értelemben (CZUCZOR-FOGARASI 1862.), tehát a gozd, gazd régi magyar földrajzi köznévi. A táj a Korana folyó völgyétől nyugatra folyamatosan emelkedik és a Kapela hegységnél éri el a bükkhatárt. A X. században VII. Konstantin bizánci császár írta, hogy a magyarokat a horvátoktól a hegyek – a Nagy-Kapela, Kis-Kapela és a Gozd – választották el. A Gozd népeessége a VII. századig szkíta-hun népekből tevődött össze. Az avarok betelepítette szlávok ezután jelentek meg e tájon, amely aztán az Árpádok Magyarországnak része lett, de eddigre lakosságának mintegy fele már tót, vagyis szláv lett. A Gozdtól keletre a Glina és az Una folyók között terül el ***Zerén** [Zrinj] alacsony hegyvidéke, amely később szláv formájában, Zriny néven a szlávon származású Zrinyi-család névadója is lett. Az Una folyótól keletre fekszik **Szana** vagy **Szána** vidéke, ennek névadója az Una jobb oldali mellékvize a Szana [Sana]. Később vármegyeként működött, Árpád-kori központja a Szana–Una összefolyásnál épült Szanaújvár [Novi Grad] volt. Szana magasan fekvő dombvidéke dél felé magasodik és 1200–1500 m feletti vonulatok, a ***Germécs** [Grmeč] és a **Sisa** [Šiša Gora] határolják. A folyó forrásvidéke az 1600 m fölé nyúló Fekete-hegyekben [Crna Gora] van. A Germécs mögött (tőle délre) a Petrováci-mező lefolyástalan poljéje fekszik. Ezt délről az ***Eszecs** vagy ***Eszecsény** [Osječenica] vonulata választja el az Unac folyó felső völgyében fekvő **Berektől**.

Az Una–Száva összefolyásánál, a két folyó völgyétől délre fekvő szanai tájon alakult meg az Árpád-korban a szláv nevet viselő Dubica vármegye, nevének értelme: 'tölgyes'. Itt magasodik a Kozara vonulata, amely az Árpád-korban a magyar koronához tartozó Tótország felé a határt is hordozta. A kis vonulaton átvezető egyik hágó neve Magyar [Madžar]. A Kozara neve a kozár vagy kazár törzsnévből származhat, amely a kabarok másik megnevezése. A kozár-kabarokról VII. Konstantin írta, hogy saját tájnyelvük volt, de a magyarok nyelvét is beszélték, azaz a kozárok nyelve csak egyik (palóc)

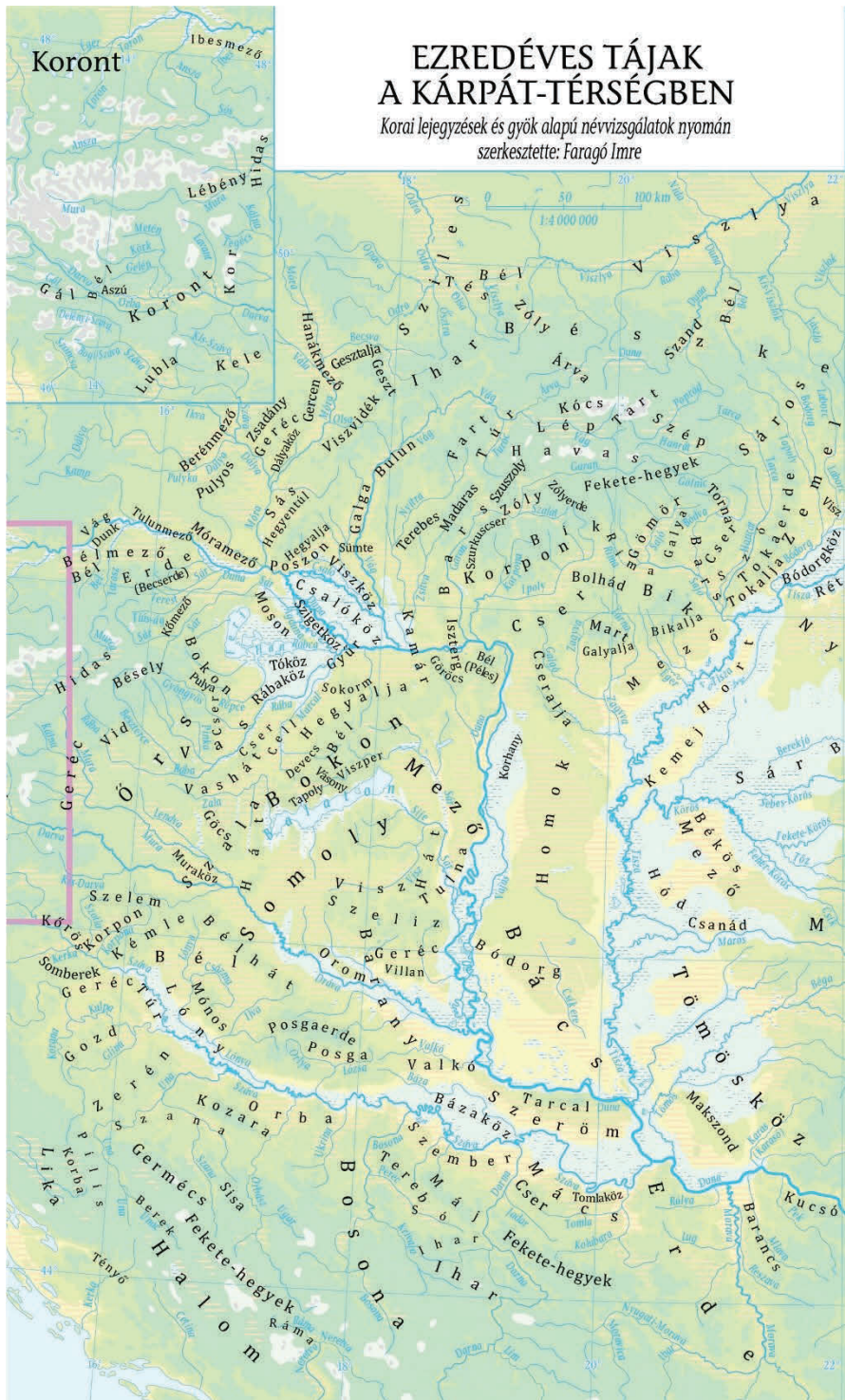
nyelvjárása volt a magyar nyelvnek. A Boszniai-Vízválasztó-hegységben eredő Orbász [Vrbas] folyó széles völgyben rohan a Száva felé. Középső völgyében, 1000 m fölé magasodó hegyek között fekszik Jajca [Jajce] városa, középkori vára a magyar végvárrendszer része volt. A folyó alsó vízvidékén terül el **Orba* vagy *Orbász*, az Árpád-korban majd vármegyévé alakuló táj. Az Orbász és a Boszna folyók között fekvő dombvidéki táj az Ukrina, Ozora és az Ilova vízvidéke.

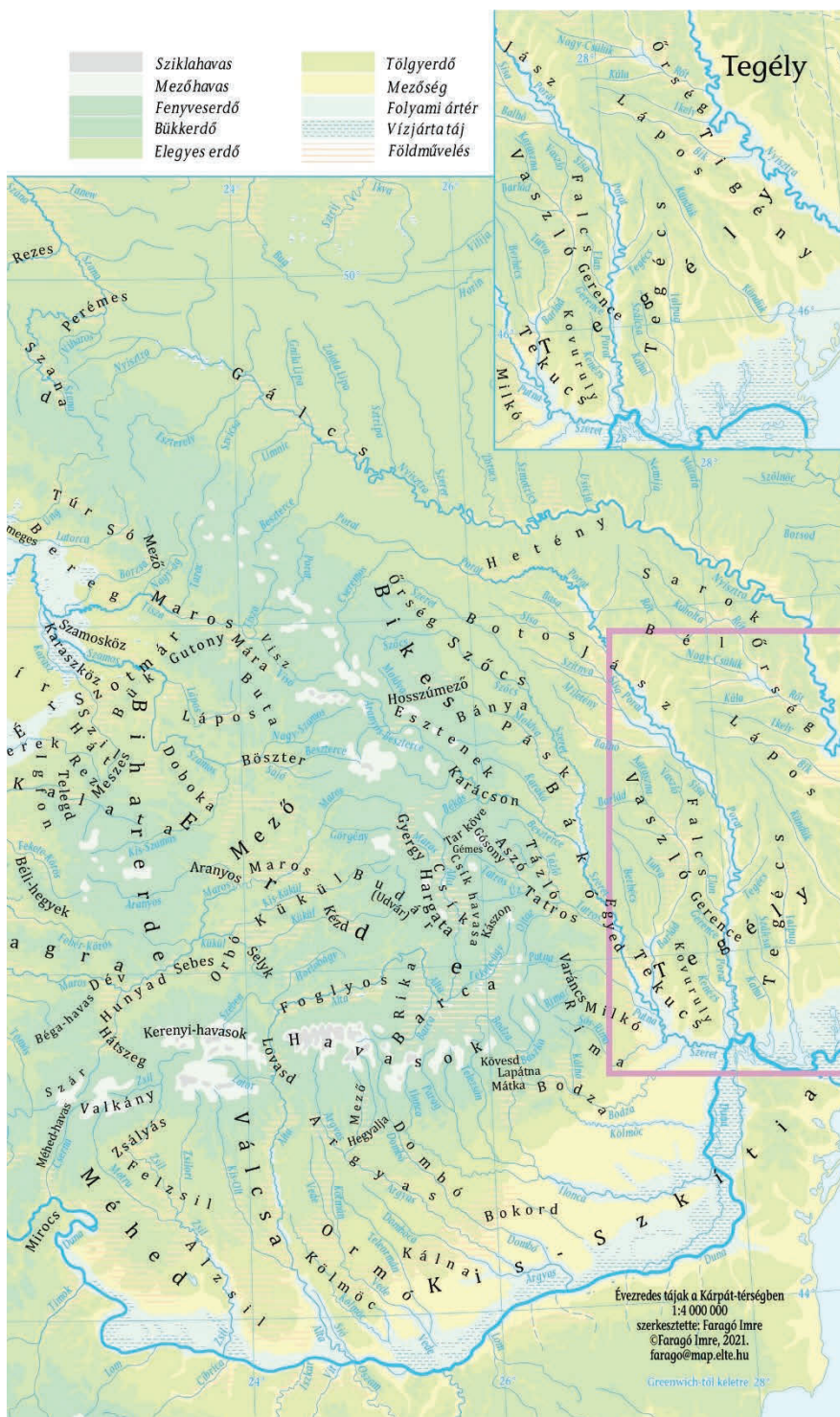
A későbbi Bosznia tartomány névadója a Boszna folyó, amely a Száva jobb oldali mellékvizé. A 273 km hosszú vízfolyás korai magyar neve Bosona, majd Bosnya, ennek nyomán a táj Bosnyaország, később terjedt el a magyarban is a szláv kiejtésű Boszna, s ebből a latinos Bosznia. A mai magyar nyelvben a szláv-latinosodott Bosznia mellett megmaradt a 'boszniai' jelentésű bosnyák melléknév, amely a muzulmán hitre tért délszlávok magyar megnevezése lett. A Boszna és a Drina között fekvő dombvidéki terület Száva menti része, a Valkósággal szemben fekvő **Szember*, szláv formában Szemberija. Ennek területén folyik a Barka [Brka] folyócska, Szávába torkollásánál fekszik Barkaszád [Brčko] városa. A sík táj dél felé emelkedik, itt magasodik a **Tereb* vagy **Terebes* [Trebovac] és a **Máj* [Majevica]. Mindkettő 600–900 m magasra emelkedő középhegységi táj. E hegyi tájakon túl, dél felé a Spreča folyó dombvidéki medencéjében fekszik Só [Tuzla] városa, amely a középkorban és az azt megelőző időkben is sós forrásairól és sótermeléséről volt híres, egyben névadója **Só* vidékének. A Drina és a Kolubara folyók közötti sík- és dombvidék neve **Mács* vagy *Macsó* volt (ma Macsóság [Mačva]), középkorban épült vára később a Macsókö [Valjevo] nevet kapta. **Mács* alacsony dombvidéki része a Cseralja [Pocerina], amely az alig 700 m-re magasodó *Cser* [Cer] hegység hegylábi térszíne. **Mács* része a Tomla folyó mentén a *Tomlamellék* és a Tomla–Kolubara összefolyásánál a *Tomlaköz*. **Mács* vidékét délen, a Drina középső völgyétől elválasztó, néhol 1000 m fölé magasodó, a fenyők övébe is felkúszó hegykoszorú szegélyezi. Ezek neve itt is Fekete-hegyek [Crna Gora]. A Kolubara és a Morava folyók között hatalmas dombvidéki lomboserdő vidék terül el, amely északon a Száva–Duna összefolyásánál fekvő központnál, Nándorfehérvárnál végződik el. E nagykiterjedésű táj korai neve *Erdő*, később Erdővidék [Šumadija]. Déli elvégződése a Nyugati-Morava és a Déli-Morava, a Morava folyó két főágának összefolyásáig nyúlik el. A Morava alsó szakaszának széles, Duna felé nyíló völgyében, a folyó két oldalán, nyugatról az Erdő, keleten a Pek folyó völgyén is túl terjed *Barancs* [Branicevo], későbbi nevén Barancsság vidéke. Az Al-Duna jobb parti hegyvidékének Pek folyó menti hátsága a Barancsi-hát, keletebbre a Vaskapuig a **Kucsó* vagy Kucsó-hát [Kucevo], a Szörénységgel szemben a *Mirocs* [Miroč].

Irodalomjegyzék

- BALÁS, G., 1984.: Balás Gábor: A székelyek nyomában, Panoráma „utazások múltban és jelenben” sorozat, 1984.
- BARABÁSI, L., 2005.: Barabási László: Hol vagytok székelyek? Fríg Kiadó 2005.
- BENKŐ, L., 1967. Benkő Loránd: A nyelvöldrajz történeti tanulságai. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 24.
- BENKŐ, L., 1990.: Benkő Loránd: Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum 1.
- CZAKÓ, G., 2011.: Czákó Gábor: Eredeti magyar nyelvtan, Cz Simon Könyvek, 2011.
- CZEGLÉDI, K., 2012.: Czeglédi Katalin: A Szkíta-hun nyelvek története, Gyökrendszer I–III. kötet.

- CZUCZOR–FOGARASI, 1862.: Czuczor Gergely–Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdászata, 1862–1874., hat kötetben, internetes változat: <http://osnyelv.hu/czuczor/>
- FARAGÓ, I., 2016.: Faragó Imre: Ber Bere Berény avagy helynévadás a Kárpát-térségben, Fríg Kiadó, 2016.
- FARAGÓ, I., 2017.: Faragó Imre: Helynévrégészet I., Fríg Kiadó, 2017.
- FARAGÓ, I., 2018.: Faragó Imre: Helynévrégészet II., Fríg Kiadó, 2018.
- GYÖRFFY, GY., 1963, 1987, 1998.: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV., Akadémiai Kiadó Budapest, 1963., 1987., 1998.
- GYÖRFFY, GY., 1941.: Györffy György: A székelyek eredete és településük története. Erdély és népei. Szerk.: Mályusz Elemér. Budapest 1941. [pp. 35–86.] http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8614.pdf
- HEFTY, GY., 1912.: Hefty Gyula Andor: A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben, különnyomat a Magyar Nyelvőről, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása, Budapest, 1912. <http://www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/tfnevek/tfnevek.htm>
- KISS, L., 1987.: Kiss Lajos: Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl, Magyar Nyelvőr 1987.
- KISS, L., 1988.: Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára, I., II. kötet, Akadémiai Kiadó Budapest, 1988.
- KRIZA, J., 1926.: Kriza János: Erdélyi tájszótár, Gladiátor Kiadó Budapest, 1996. (Az Erdélyi tájszótár 1926. évi kiadása alapján készült könyv.)
- MAÁ CZ, E., 1955.: Maá cz Endre: Földrajzi tájszótár, Honvédelmi Minisztérium Térképészeti Intézet, Budapest, <http://www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/tajszotar/tajszotar.htm>
- MARJALAKI KISS, L., 1929.: Marjalaki Kiss Lajos: Anonymus és a magyarság eredete. Miskolc, 1929., https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_BAZE_Sk_1987_Marjalaki/?pg=105&layout=s
- NEPARÁ CZKI, E., 2017. Nepará czki Endre: A honfoglalók genetikai származásának és rokonsági viszonyainak vizsgálata archeogenetikai módszerekkel, Ph.D. értekezés, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/3794/1/Neparaczki_PhD.pdf
- PRINZ, GY., 1936.: Prinz Gyula–Cholnoky Jenő–Gr. Teleki Pál–Bartucz Lajos: Magyar föld magyar faj. (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, é. n.) I. kötet, Magyar földrajz. Magyarország a földrajzban, az élet alkalmazkodása az ország felszínéhez

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG TELEPÜLÉSATLASZA

Történelmi atlasz szerkesztése geoinformatikai módszerekkel

Atlas of the settlements of medieval Hungary *Editing a historical atlas using geoinformatics methods*

Faragó Imre, Dr. Irás Krisztina

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
farago@map.elte.hu, iras@map.elte.hu

Összefoglalás

A középkori Magyar Királyság településhálózatáról, bár sok a hiányosság, nagy számú írott forrással rendelkezünk, amelyeket jól kiegészítenek a régészeti kutatásokból származó adatok. Utóbbiak egyre nagyobb számban jelennek meg, de együttes, összegző feldolgozásuk még várat magára. Sok egykori helység esetében gyakran támaszkodhatunk a határnevekben konzerválódott nevekre. Így rendelkezésre állnak olyan források, amelyekre támaszkodva létrehozható egy, a mai kor követelményeit kielégítő térbeli adatbázis a középkori Magyar Királyság településszerkezetéről. Ebből az adatbázisból, megfelelő szoftveres háttérrel tudtuk megszerkeszteni „A középkori Magyarország településatlaszát”.

Kulcsszavak: atlasz, középkori Magyarország, földrajzi nevek, lokalizálás, térinformatika.

Abstract

We have a large number of written sources about the settlement network of the medieval Kingdom of Hungary. Although a lot of information is still missing, a some pieces are supplemented with data from archaeological research. Such publications are appearing in increasing numbers, but their synthetical summaries are not written yet. For many former localities, we can often rely on names conserved in territorial names. Thus, historical and archeological sources can form the basis of a spatial database on the settlement structure of the medieval Kingdom of Hungary that satisfies the requirements of a modern geodatabase. From this database, with a suitable software background, we were able to compile the “Atlas of the Medieval Kingdom of Hungary”.

Keywords: atlas, Middle Ages, Kingdom of Hungary, geographical names, localization, GIS.

1. A középkori Magyarország fogalma

A középkori (1000–1526) Magyar Királyság területe a magyar dinasztiák (Árpádok, Anjouk, Hunyadi) irányítása alatt a kárpáti medencéket és többnyire a környező, Kárpátokon kívüli, Száván túli és Lajtán túli területeket is magába foglalta. Az Árpád-házi, majd Anjou-házi magyar királyok, ill. a Hunyadi Mátyás ellenőrizte és államépítéssel is összekötött terület Morvaország, Galícia, Bukovina, Moldva, Havasalföld, Drávántúl, Szlavónia, Bosznia, Dalmácia, Stájerország és Alsó-Ausztria történeti-földrajzi területekre is kiterjedt, lásd a mellékelt térképen Nagy Lajos államát (XIV. század). Ugyanakkor ennek a nagy kiterjedésű, katonai-politikai értelemben uralt területnek az integrált irányítása a középkorban sem volt folyamatosan jellemző, ekkor is többnyire elkülönült a Kárpátok ölelte törzsterület, amely főként dél felé, Bosznia és Szerbia (Rácország) irányában terjedt jelentősen tovább a törökkor utáni területhez képest. Ennek tulajdonítható, hogy a középkori településhálózat rekonstrukciója a magyar történettudományban soha nem terjedt ki a későbbi, az Osztrák–Magyar Monarchia idejére létrejött Magyar Királyság területén túlra, sőt a magyar tudomány a XIX. század 60-as éveitől egyre gyakrabban hangsúlyozta, hogy az 1526 előtti területiségben a dominanciát az 1848 utáni államterület adja, ezzel végeredményben le is mondvá a környező tájak magyar államföldrajzi és magyar etnikai kapcsolatának vizsgálatáról.

1.2. A középkori településhálózat jellemzői

A középkori Kárpát-medencei település állománya főképpen a sík- és alacsony dombvidéki tájakon jelentősen eltért a maitól. Egyrészt a helységek túlnyomó többsége apró- és törpefalu volt, lakosságuk legtöbbször nem érte el az 500 főt. A középkor végén a legnépesebb helység Buda volt, ekkor 14 ezren laktak a városban. A másik fontos, a mai hálózathoz képest jellemző tényező, hogy a falvak sűrűn helyezkedtek el egymás mellett. Ugyanakkor a falvak mérete tájanként eltérő volt. A Kisalföld elsősorban nagyobb lakosságú mezővárosias, az Alföld inkább aprófalvas volt. A középkori településhálózat, az élelmiszertermelési feltételek nyomán (megfelelő nagyságú művelhető föld), nem nyúlt a bükkerdők szintjénél magasabbra, így a népesség elsődlegesen a dombvidékeken, az alacsony hegyvidékekben és a szélesebb folyóvölgyek mentén sűrűsödött. Ugyanakkor a síkságok nagyterjedésű vízborítottsága miatt nem az Alföld és a Kisalföld volt a legsűrűbben lakott terület. A Szent István létrehozta Magyar Királyság hatalmi gyengülése a XV. században indult meg, majd Hunyadi Mátyás 1490-ben bekövetkezett halála után az egyre szaporodó török betörések és a Habsburg királyok színrelépése nyomán a népességgyarapodás, így a településhálózat fejlődése is megtört a XVI. század közepére. A század második felének török háborúi, majd a XVII. századi felszabadító, illetve a Habsburg hatalom kiépítését célzó harcok nyomán Magyarország déli és középső részén hatalmas területek váltak lakatlanná, települések tömege pusztult el. Falupusztulás minden háborús időszakban volt, de több, összefüggő vármegyényi területre kiterjedő elhalás korábban nem volt jellemző. A XVI–XVII. századi pusztulás alapvető átalakulást okozott. Ez nem csak etnikai, hanem településszerkezeti változás is volt. A középkori településállomány sok területen nem éledt újjá, a XVIII. századi Habsburg-kormányzati telepítések nyomán inkább egy új településhálózat kialakításáról beszélhetünk.

2. A településhálózat rekonstrukciójának lehetőségei

2.1. A települések adatolása

A középkori településekről jelentős ismeretekkel rendelkezünk, ezek forrásai főként okiratok, adománylevelek, határjárási jegyzőkönyvek és adózással kapcsolatos kimutatások. E feljegyzések alapján születtek meg a különböző, a középkori településanyagot is összefoglaló, földrajzi művek. Magyarországi viszonylatban legjelentősebb Csánki Dezső „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” és Györffy György „Az Árpád-kor történelmi földrajza”, több kötetre rúgó műve. Ezeken az összefoglaló alkotásokon kívül számos, egy vagy több megyét feldolgozó munka is született, illetve az 1970-es évektől sok helyi, kisebb területet feltáró régészeti kutatás eredményeként bukkantak középkori települések nyomaira. Ezen munkák alapján képet kaphatunk a középkorban létezett, de a későbbi korok során elpusztult településekről. Ugyanakkor a településhálózatot a megmaradt írásos dokumentumok feldolgozásával rekonstruáló szakemberek műveikben kizárólag a középkori Magyar Királyság törzsterületével foglalkoznak, nem tekintenek ki a Kárpátokon túli tájakra. Mindezek nyomán atlaszunk főtérképi bemutatású területei – a fent említett kényszerűségből – nem foglalja a Kárpátokon kívüli, a Lajtán túli és a Száván túli tájak településföldrajzával, végeredményben azért, mert helytálló, feltáró adatok nem állnak rendelkezésünkre ebből a szempontból.

A települések helyzetének meghatározására felmerülhet a korai térképi ábrázolások használata, annak ellenére, hogy a középkor folyamán csupán kis méretarányú térképek készültek Magyarországról. Ezek között komoly névanyaggal rendelkezik az 1528-ban kiadott Lázár-féle térkép, mely kb. 1:1 200 000 méretarányban ábrázolja a középkori Magyar Királyságot, és annak közel 1400 települését. Az 1400 település közül a legtöbb napjainkban is létezik, azonban a térképen szerepel néhány olyan is, amely 1528 óta megsemmisült. Ugyanakkor ennek a műnek a használhatósága kétséges, amelyet elsősorban a kis méretarányval magyarázhatunk.

Az egykorú, megfelelő térképes források hiánya ellenére nagyon sok, hajdan volt helység neve őrződött meg a határnévanyagban. Ennek oka, hogy a település egykori helyét annak pusztulása után is a település nevével jelölte a környéken megmaradt vagy betelepült népesség, ezzel megőrizve a nevet az utókornak. A név az idők során gyakran kiegészült földrajzi köznévvvel, leggyakrabban a „puszta” szóval. Mindezek nyomán a határnévanyag, az egykori települések lokalizálásában a legfontosabb forrásnak tekinthető. Ugyanakkor a határnevek lokalizációra való felhasználása korlátozott, hiszen a középkorban a latin nyelv betűkészletével feljegyzett településnév és a határnév sokszor jelentősen eltér egymástól, nehezítve ezzel az azonosítást. Ennél is komolyabban hátráltatja a határnévanyag felhasználását az azóta végbement etnikai átalakulás és annak nyelvi következményei. Ilyen esetben szinte mindig történt névátvétel, de ilyenkor az adott földrajzi nevet az odaérkező népesség kisebb-nagyobb mértékben a saját nyelvére formálja. Ez lehet hangzásbeli, így írott formában jelentkező változás, de lehet a név egy részének vagy egészének fordítása is. Teljes névfordításkor, amennyiben az elpusztult település neve szónév volt, ismét kérdésessé válhat az azonosítás. Az azonosíthatóság leginkább akkor maradt meg, amikor a határnévként tovább élő egykori településnév az átvevő népesség nyelvében csak helyesírási különbséggel marad fenn.

A fentebb vázolt okokból kifolyólag a középkori települések lokalizálására olyan térképművek lehetnek leginkább alkalmasak, amelyek méretarányuknál fogva jelentős ha-

tárnévanyaggal rendelkeznek. A határnevek változékonysága (a legszerűlenebb, legkönnyebben megváltozó, eltűnő földrajzi nevek) miatt a lehető legkorábbi, a középkorhoz időben legközelebb álló térképek a legalkalmasabb a vizsgálatok elvégzésére. Az első katonai felmérés szelvényeinek határnév anyaga meglehetősen hézagos, a főként német felmérők a magyar nyelvű határneveket gyakran elírták, és a neveket sokszor nem megfelelő helyen ábrázolták. Ebből kifolyólag a második katonai felmérés sokkal jobb alapot nyújt a határnevek között megbúvó településnevek felkutatására. Ezeken a szelvényeken már több határnév található, mint az első felmérésén, helyesírásuk is megbízhatóbb, sokkal biztosabb a térbeli elhelyezkedésük is. A harmadik katonai felmérés névanyaga határnevek szempontjából a legbővebb, sokszorosan több név található rajta, mint a megelőző felmérésekéin, ugyanakkor e szelvények készülési ideje már jócskán eltávolodik a középkortól. A harmadik katonai felmérés szelvényeinek olvashatósága főleg hegyvidékes területeken a csíkosásos domborzatábrázolás sötét tónusa miatt nehézkes lehet.

2. ábra Sárás, Nyika (kétszer) és Csima nevű, a törökkorban elpusztult települések (Esztergom vármegye) neveinek megjelenése határnévként a III. katonai felmérés szelvényén

Nagyon hasznos forrást nyújtanak a határnevek közti településnevek azonosítására a XIX. században készült kataszteri felmérés lapjai. A XX. század történéseinek következtében az egész középkori országterületre nem áll rendelkezésre olyan újabb összefoglaló anyag, amely lehetővé tenné a határnevek tanulmányozását. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak nagy méretarányú térképezése különböző szinten és méretarányban folyt, ráadásul sokhelyütt ideológiai okokból a magyar földrajzi névanyagot államnyelvi alakokkal cserélték fel. A mai országterületre nézve jelentős mennyiségű határnév található a polgári topográfiai térképek 1:10 000 méretarányú szelvényein és a különböző kataszteri térképeken, így ezek is tartalmaznak egykori települések helyét rejtő neveket. Az egész országot vonatkoztatva, de vármegyei bontásban, talán legrészletesebb térképek Györffy György „Az Árpád-kor történeti földrajza” című könyvének mellékleteként jelentek meg. Ezek a kb. 1:300 000 méretarányú térképek ábrázolják szinte az összes, a 15. század végén létezett települést, és azok egymáshoz képesti viszonyát. Ugyanakkor ezek a térképek rendelkeznek néhány komoly hiányossággal. Nem alkotnak egységes rendszert, minden megye részleges szigettérképként került bemutatásra, egyúttal a telepü-

léseken kívül csupán vázlatos vízrajzot és a ma ismert középkori úthálózat rajzát tartalmazták. Emiatt a településeknek inkább csak az egymáshoz való viszonya olvasható le, mintsem pontos elhelyezkedésük.

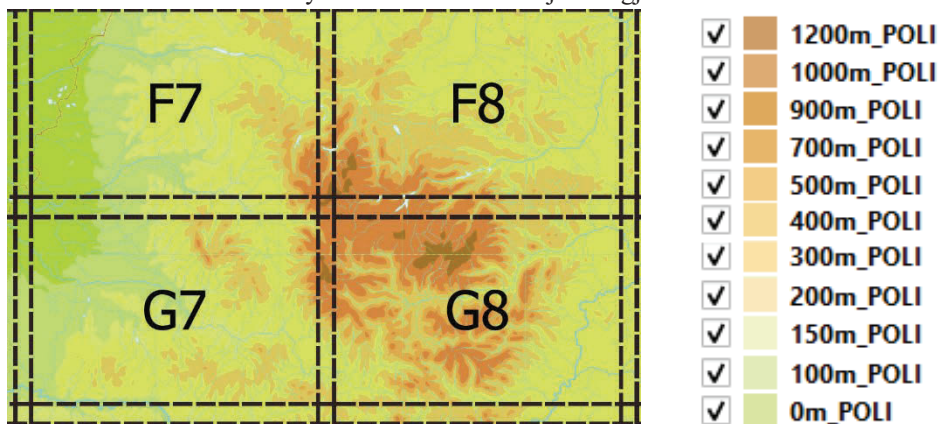
2.2. A települések térbeli megjelenítése

Az atlasz munkálatai 2018-ban kezdődtek. A feladat összetettsége, és az egyes munkarészek térinformatikai vonatkozásai miatt bizonyos feladatrészek az Intézet hallgatóinak értékes közreműködésével készültek el.

A mű térképi része 64 oldalpárból áll, amelyeken a térképlapok méretaránya 1:200 000. Annak ellenére, hogy a lapokon elsősorban történelmi adatokat ábrázolunk, lehetséges volt a szerkesztési munkák nagy részét térinformatikai (ArcGIS és QGIS) környezetben elvégezni. A térképlapok kartográfiai szerkesztését egy komplex térinformatikai adatbázis létrehozása előzte meg, amely vektoros és raszteres alapanyagok mellett a lehető legrészletesebb történelmi település-adatbázist is magába foglalja.

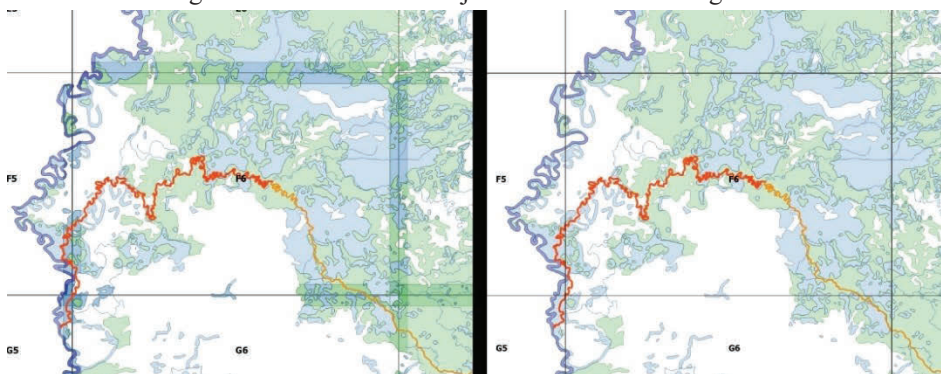
A térképek vetülete a web-Mercatornak is nevezett, szögtartó pseudo-Mercator vetület Kárpát-medencére optimalizált formája, ahol a 47° szélességi kör hossztartó. A vetület kiválasztásánál lényeges szempont volt, hogy az adatbázist a későbbiekben könnyen továbbfejleszthessük, és a létrehozott atlasz digitális (webes) felhasználásra is alkalmas legyen.

A térképi rajz alapját adó domborzatrajz nagy felbontású SRTM modell felhasználásával készült. A települések elhelyezkedésének sajátossága, hogy az alacsonyabb térszíneken (alföldeken, hegylábakon) igen sűrűn, helyenként a méretarányhoz képest extrém sűrűn helyezkednek el, míg a hegyvidékek magasabb területein nem, vagy csak alig fordulnak elő. E térbeli inhomogenitás miatt a magassági intervallumok kisebbek az alacsonyabb területeken és nagyobbak a magasban fekvő területeken, így a sűrűbben lakott területek domborzati viszonyait részletesebben tudjuk megjeleníteni.

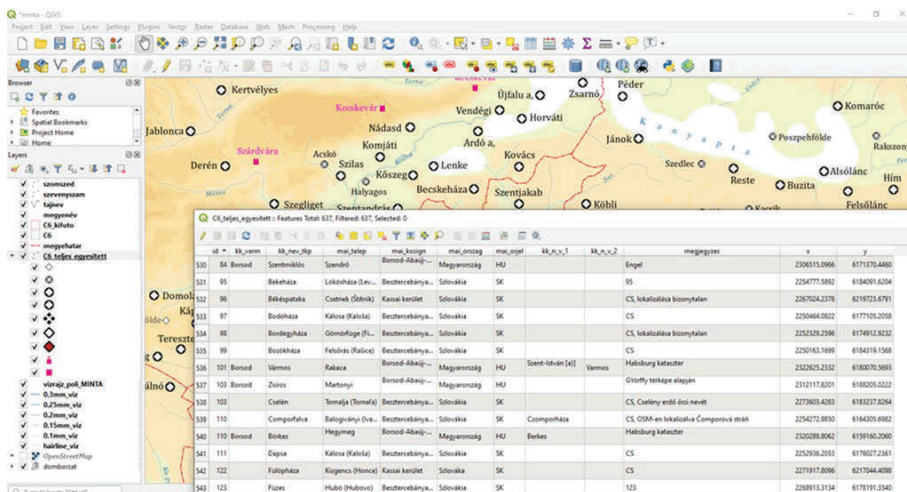
3. ábra A domborzatrajz részletessége négy szelvényen SRTM alapján (balra) és a hipszometria intervallumai (jobbra)

Az atlasz második fő elemcsoportja a különféle vízrajzi elemeket magába foglaló adatbázisrész. A folyók, patakok, időszakosan vagy állandó jelleggel előtött területek megjelenítése fontos része a munkának, mert ezek az elemek alapvető fontossággal bírtak a településszerkezet térbeli fejlődésében. A vízrajz digitalizálása során, a folyók és állóvizek mellett, külön elemként ábrázolnunk kellett vizenyős, mocsaras területeket is. A rendelkezésre álló adatok hiánya miatt ezen területek pontos elhelyezésében a forrásanyagokban is nagy a bizonytalanság. A vízrajzi tartalom elkészítéséhez főként a harmadik katonai felmérés 1:200 000 méretarányú szelvényeit használtuk, mert az ott megjelenített adattartalom részletessége hasonló az atlasz vízrajzától elvárt részletességéhez.

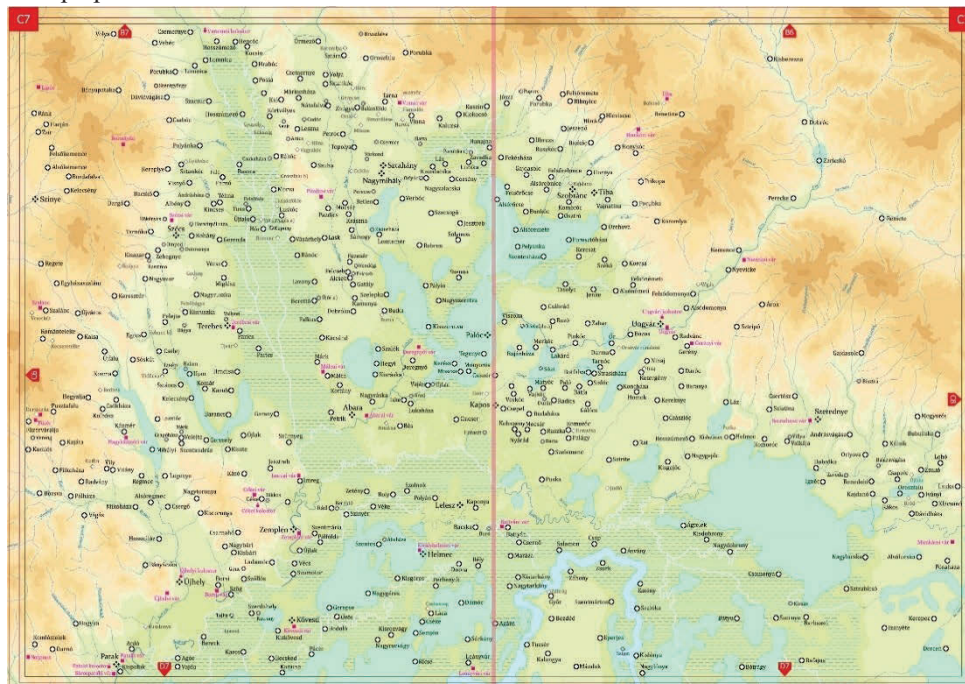
4. ábra A vízrajzi elemek rajzolatának korrekciója a szomszédos szelvényhatárokon.
A vörös és narancs munkaszínek különböző folyószakasz-típusokat jelentenek.

Atlaszunk fő tematikája a középkori Magyar Királyság területén valaha létezett települések hálózata. Ez a hatalmas földrajzi névanyag a végleges település-adatbázisban nagyságrendileg 19 000 lokalizálható, 1300 nem lokalizálható, 3000 bizonytalanul lokalizálható települést tartalmaz, ami összeségében körülbelül 23 500 tételt tesz ki. A települések névanyagának megszerkesztése és ábrázolása volt a legösszetettebb feladatunk. A megjelenített, közel 500 évet kitevő időszak alatt megszámlálhatatlanul sok, településeket és településneveket érintő változás történt a Királyság területén. Például a települések fejlődésük során más településekkel összeolvadhattak, eltűnhettek örökre, vagy az eltűnésük után ugyan azon a területen, új néven kialakulhatott egy új település. A múltbéli változások ilyen sokfélesége miatt a települések térképi kategorizálása, megjelenítésének módja csak az egyes települések történeti fejlődésének ismeretében történhetett meg.

5. ábra Részlet a települések adatbázisából

A települések nevei mellett egyéb történelmi névrajzi elemeket, például névváltozatokat, tájneveket és folyóneveket is gyűjtöttünk. A névváltozatok, az anyag nagy mennyisége miatt, csak a digitális adatbázisban kaptak helyet, de a táj-, és folyónevek a térképlapokra is felkerültek.

6. ábra Az elkészült C7-es oldalpár

2.3. A kartografálás módja

Az atlasz egyik lényegi tartalmi része az a 64 térképszelvény, amelynek hivatása az 1526 előtti településföldrajzi állapotok bemutatása. Ez a tartalom nem nélkülözheti az ábrázolt terület középkorra visszavetített vízrajzi jellemzőit sem, így az adatfeltárás és a kartográfiai szerkesztés e téren egyrészt a középkori vízrajzi tényezők rekonstrukcióját, másrészt a középkori, 1000 és 1526 között létezett településhálózat rekonstrukcióját tartalmazza. A kartográfiai bemutatás alapjait 1:200 000-es névleges méretarányban (a térképszelvények valós méretaránya: $1:204\,599,5 = 1:204\,600$), szögtartó pszeudo-Mercator-vetületben (web-Mercator-vetület), (hossztartó a 47° szélességi kör), hipszometrikus domborzatábrázolási alapon dolgoztuk ki.

Ugyanakkor a Középkori Magyarország településatlaszában szükséges foglalkoznunk azzal a jelenséggel, hogy az 1526 előtti Magyar Királyság területi értelemben messze túlnyúlt a későbbi, a Habsburg királyok által irányított és az 1867-es kiegyezési törvénnyel létrejött (az I. világháborút lezáró Párizs környéki békét megelőzően utolsó) Magyarország határain. Bár településhálózati értelemben nem, de hatalmi-politikai, illetve magyar etnikai és nem utolsó sorban magyar helynévi okokból szükséges egy ilyen tematikájú atlaszban a középkori területi állapotok bemutatása. Ezért atlaszunkban egy összefoglaló, Kárpát-térseget bemutató kivágatban bemutatjuk az 1000 és 1526 között fennálló hatalmi állapotokat, mégpedig kb. 100 évenkénti bontásban. Így jöttek létre az alábbi, kétoldalas megoldásban kialakított térképek: (1) A Kárpát-térség 1000–1038 között (Szent István uralkodása), (2) A Kárpát-térség 1200 körül, (3) A Kárpát-térség 1300 körül, (4) A Kárpát-térség 1380 körül (Nagy Lajos uralkodása), (5) A Kárpát-térség 1490 körül (Hunyadi Mátyás uralkodása), (6) A Kárpát-térség 1526–1541. Ezek az összefoglaló térképek 1:2 000 000-s méretarányban mutatják be a Kárpát-térség hatalmi-politikai és közigazgatási állapotát a megadott időszakokban.

2.4. A középkori településhálózat ábrázolása

A középkorban létezett, de bármilyen okból elpusztult települések létezésének forrásai az egykorú feljegyzések, okiratok, adóösszeírások, de a régészeti kutatások is számos falu helyét adták meg. Főképpen e feljegyzések alapján születtek azok az összefoglaló történeti munkák, amelyek adatait munkánkban felhasználtunk. Annak ellenére, hogy hatalmas mennyiségű elpusztult településről tudunk, ezek helyzetének pontos meghatározása akkor is nehéz feladat, amikor a települések neve és valamilyen helyadat rendelkezésünkre áll. Ennek oka, hogy az adatok nem megegyező minőségűek, így pontos térképi ábrázolásukra nem mindig van lehetőségünk. Kartográfiai szemszögből egy elpusztult középkori településről rendelkezésre álló adatok alapján három nagy fogalmi csoportot tudunk felállítani. Ezek a lokalizáció pontossága alapján születtek: (1) pontosan lokalizálható, (2) megközelítőleg lokalizálható, (3) nem lokalizálható.

A pontosan lokalizálható (1) csoportba soroljuk az összes olyan települést, amely ma is élő vagy valamilyen megmaradt építmény, régészeti lelet alapján egy adott (ismert) földrajzi helyhez köthető, felszíni lelet hiányában, a források alapján egyértelműen azonosítható, a terepen néhány négyzetkilométernyire behatárolható területhez köthető.

A megközelítőleg lokalizálható (2) csoportot két típus építi fel. Egyrészt azok a települések alkotják, amelyek egykori elhelyezkedése a rendelkezésre álló források alapján nem szűkíthető le néhány 10 négyzetkilométernél kisebb területre. Ugyanakkor azok a

helységek is ide tartoznak, amelyekről van forrásunk, de azonosításában nem vagyunk egészen biztosak. Többnyire földrajzi nevek adnak ilyenkor segítséget. Sok egykori helység neve ma is élő határnévanyagban őrződött meg. Ezek azonosítását nehezíthetik az újkori etnikai változásokkal együtt járó nyelvi átalakulás. Amikor a település nevéhez hasonló hangzású idegen névalak őrződött meg, de egy másik nyelven, a megfeleltetés kérdéses.

A nem lokalizálható (3) csoportba tartozik minden olyan település, amely helyzetéről nem rendelkezünk megfelelő topográfiai adatokkal, így a helység nem helyezhető el egy közepes méretarányú térképen. E csoport létjogosultságát elsősorban az adja, hogy a település egykori létéről tudunk, de sokszor csak annyit, melyik vármegyében feküdt. Ezek a kategóriák eltérő jelminőséggel az atlasz főterképi lapjainak legfontosabb tematikus elemeit adják. A fenti kategóriákba soroltan egy település csak akkor került fel a térképszelvényekre, ha neve ismert volt, ennek hiányában a generalizálás során az elhagyást alkalmaztuk.

A falusias településeken túl az atlasz külön kategóriaként jeleníti meg a középkorban a hierarchia csúcsán elhelyezkedő, ma úgy mondanánk „városi típusú” helységeket. Ezek a (1) szabad királyi városok és bányavárosok és a (2) mezővárosok. A konkrétan vett települések mellett a középkorban léteztek településként funkcionáló, de mai fogalmaink szerint nem kifejezetten településként jellemezhető lakott helyek. Ezek a várak és a kolostorok, amelyeket külön kategóriaként vettünk bele a jelkulcsba.

2.2. A településnevek rekonstrukciója

A középkorban lejegyzett helyneveket atlaszunk ún. modernizált névalakkal, vagyis a mai magyar nyelv helyesírásába áttéve ábrázolja. Fontos szempont, hogy a településnevek helyesírásában ma alkalmazott egybeírást is követjük a névanyagban, így a középkori nevekben előforduló elő- és utótagokat is egybeírjuk a név alaptagjával. Ugyanakkor a nevek pontos alakját a középkori lejegyzett formákból visszafejteni nem egyszerű dolog.

A magyar nyelv hangjait eredetileg az „egy hang – egy jel” elven a mindennapokban egyszerűen csak rovásírásnak nevezett jelkészlettel jelölték. Ezt az írást nevezik kárpát-medencei írásnak vagy székely írásnak is. Kialakulása az ősi múltba vész, használata évezredes volt. A Szent István-kori államrendben, majd azt követően, a feudális Nyugat-Európába való betagozódás korában a rovott nyelvméleket megsemmisítették, a rovással feljegyzett szövegek, mint „pogány írások” az enyészeté lettek. Ugyanakkor a rovás nem tűnt el egyik napról a másikra. Ismereteink szerint a középkorban még két fő változatát használták, a közemberek által rótt székely írást és az íveltebb formákat mutató pálos rovást.

A latin betűkkel lejegyzett írott névanyag a magyar nyelvű helynevek körében elsőként a középkori adománylevelekben, oklevelekben és más írott feljegyzésekben jelenik meg. A XI. századtól a középkori oklevelekben a magyar szavakat – ezek főképpen helynevek és személynevek voltak – a latin 25 hangjelével próbálták meg leírni. Ezt a megoldást nevezi az akadémiai nyelvtudomány „ómagyar helyesírásnak”, lévén az írott források már csak ebből az időből maradtak meg. E helyesírás nagy nehézsége volt a 47 magyar hangnak a 25 latin betűvel való jelölése. A latinból hiányoznak az elől képzett ajakkerekítéses magánhangzók, az ö, ő, ü, ű, a mássalhangzók közül a palatális képzéshelyűek, a ty, gy, ny, ly, valamint a zárréshangok (affrikáták), a c, cs, dzs. Emiatt a latin hangjelöléssel való írásban eleinte elkerülhetetlen volt, hogy több hangot azonos betű jelöljön. Az írástudók ennek az ellentmondásnak az oldására alkalmazták a betűkapcsolatokat, vagyis már meglévő betűket kombináltak egymással, illetve mellékjeleket vezettek be, amelyeket társí-

tottak a latin betűhöz. Később mindkét megoldás szervesen beépült a magyar helyesírásba. Így jöttek létre a kettős mássalhangzóink betűkapcsolatai, a cs, dzs, gy, ly, ny, sz, ty, zs, a magánhangzók körében pedig a mellékjelekkel jelöltek, az ékezetes betűink, az á, é, í, ó, ö, ő, ú, ü, ű. A ma használt formák sok évszázad újításaival alakultak ki.

A latin betűkkel írt magyar szövegelemek legkorábban kialakult rendszere az ún. kancelláriai helyesírás volt, amely szorosan összefüggött a magyarországi oklevelezési gyakorlat kibontakozásával, különösen a XII. század végétől, III. Béla korától. Az oklevelekben előforduló magyar szavak, személynevek és helynevek lejegyzése során alakult ki az a hangjelölési mód, amelyet azután a magyar szövegek írására később is alkalmaztak. Az Árpád-kori szövegemlékek mind ebből a hagyományból merítenek. A kancelláriai helyesírás alapelve a betűkapcsolatok bevezetése volt, de van több példa arra is, hogy rokon hangokat azonos betű jelöl. A mássalhangzók körében az sz és a z hangok közös jele a z volt, az s és a zs hangok közös jele pedig az s, de e két betű egészen a XVI. század elejéig leggyakrabban egy-egy sajátos betűváltozat formájában jelentkeznek: ſ, illetőleg ꝛ formában. Az affrikáták közül a c jele ekkor többnyire a c, a szintén affrikáta cs hangot leggyakrabban a ch jelölte. A dzs jelölésére a g szolgált, később, amikor a g mássalhangzó gy-vé alakult, a g-s írásmód továbbra is megőrződött, illetve gy formában folytatódott tovább. A palatális mássalhangzók, a ty, gy, ly, ny írására gyakran a velük rokon nem palatális hang betűjét, a t, g, l, n-t alkalmazták, de ugyanezekre a mássalhangzókra a betűkapcsolatos megoldás is előfordult, tehát a később általánossá vált ty, gy, ly, ny. A székely (rovás) írásábécében lévő erős h (nemzetközi nyelvészeti jelöléssel χ) esetében a ch, a zöngés h (nemzetközi jelölése γ) esetében a h jelölést alkalmazták. A k hangnak évszázadokon át kettős jelölése volt. Részben a latinból átvett c, de gyakori volt a k is, amely elsősorban e és i előtt jelent meg. A rövid magánhangzók körében is több magyar hang van, mint ahány latin betű. A hátul képzett á, a, o, u magánhangzónak csak három betű felel meg: a, o, u. Hasonló módon az elől képzett e, ë, i hangra is csak kettő: e, i. Így elkerülhetetlen volt, hogy egy-egy betűnek kettős hangértéke legyen. Eleinte az a betűt az a-ra alkalmazták, így előfordult, hogy a labiális á-ra már az o utalt, ebből adódóan az o-ra az u, tehát az egész rendszer felfelé tolódott, amiből a mai kutató számára jellegzetes kettős olvasati lehetőségek származnak. Az ü jele az u és a v betű volt, de általában ugyanezt alkalmazzák az ö-re is. A hosszú magánhangzók jelölése legtöbbször megegyezik a megfelelő rövidkével, de előfordult betű kettőzés is, így az ó = oo, az á = aa stb. Az ő esetében nem a rövid magánhangzó jele adja a kiindulópontot, hanem a hangtörténeti előzménynek tekinthető kettőshangzó, az ë. Mindezekkel együtt egyes betűk egyaránt jelölhetek magánhangzót és mássalhangzót is, így ma önálló betűk akkor egyazon hang változatainak számítottak. Ilyen volt az i és y kettőssége, mindkettővel i hangot jelöltek. Az u, v, w jelölést egyaránt alkalmazták az u, ú, ü, ű, v hangokra és a két ajakkal képzett v-hangra (ezt a nemzetközi nyelvészetben β -val jelölik).

A XV. század második felétől változott meg a kódexírás helyesírási rendszere. A kódexek egy részében folytatódott a korábbi betűkapcsolatos, azaz mellékjel nélküli íráshagyomány. Ez jellemző a Jókai-kódexre, a Ráskay Lea által másolt kódexekre, valamint a Domonkos rend emlékeire. Vele párhuzamosan kialakult egy új irányvonal is, amely a Husz János által, 1412-ben kidolgozott, a cseh helyesírást megreformáló megoldáson alapult. Husz vezette be az „egy hang – egy jel” alapelvet, s jött létre a mellékjeles betűkkel kiegészített, a cseh nyelvre adaptált latin betűs ábécé. Magyarországi követői teljesen az ő szellemében jártak el, így jöttek létre a magyar hangkészletre kialakított, első mellékjeles megoldások. Első képviselői a Husztita Biblia szövegeit tartalmazó Bécsi-kódex, a Münchener-kódex és az Aporkódex volt. Ezekben a könyvekben már határozottan

érvényesül az a törekvés, hogy minden hangnak saját jele legyen. Azok a párok, amelyekre a kancelláriai helyesírásban közös betű utalt, mellékjelek segítségével immár elkülönülnek egymástól. Ebben a rendszerben az sz hangot *z*, z hangot a *z* betű jelöli. Vele párhuzamosan az s hangnak az *s*, a zs hangnak az *ś* felel meg. A palatális mássalhangzók többségére is mellékjeles betű utal: a *ty* jele például a *tʃ*. Elkülönül az u és az ü, illetve a zárt *ë* jele *e*, a nyílt *e* jele *è*, ezekkel a jelekkel. Különleges betűk is születtek. A *cs* jelölésére szolgáló *L*, és az *ö*, *ő* hangokra utaló *o*. A XVI. századi nyomtatványokban kezdett kialakulni a hosszú magánhangzók ékezzettel való jelölése, de ebben a korban írott nyelvi normákról még nem beszélhetünk, hiszen a kétfő helyesírási típus párhuzamosan élt egymás mellett, sőt az írásgyakorlatban még keveredett is. A magyar nyelvű kódexirodalom jelentős része ilyen „keverék” helyesírást képvisel, a nem mellékjeles és a mellékjeles helyesírás elemei egyaránt megtalálhatók bennük.

A fentiekből következik, hogy a korai feljegyzésekben található névanyag értelmezése nem feltétlenül ad egyalakúságot, illetve nem tudjuk bizonyosan, hogy az adott hangjelöléssel lejegyzett forma egyes betűi pontosan milyen hangot jelöltek. Gyakori a tévedési lehetőség az *sz*, *z*, *s* hangok körében, ezek jelölésében sok ingadozást láthatunk. Pl. a Szamos neve előfordul *Zomus*, *Sommus* alakban is. Gyakori a magánhangzók cseréje, nem tudjuk bizonyosan, hogy a különböző időkben különböző magánhangzókval lejegyzett neveket ténylegesen eltérő magánhangzókval ejtették vagy a leíró személyének változása, illetve az adatközlők kiejtésének különbsége adja az eltérést. Általában a mély hangrendű magánhangzók (*a*, *o*, *u*) és a magas hangrendűek (*e*, *i*, *ü*) gyakorta váltakoznak ugyanazon objektumot jelölő név különböző korú formáiban, de gyakran egymással párhuzamosan is. Olyan eset is van, amikor a névnek magas és mély hangrendű párja nagyjából egy időben került lejegyzésre. A felismerhetőséget rontja, hogy a *v* jellel egyaránt jelöltek *v* hangot és magas hangrendű magánhangzókat, főképpen *ü*-t.

Rövid visszamlékezések

International Cartographic Association

Président – President
Tim Trainor
10382 Stansfield Road
Laurel, Maryland 20723
États-Unis – United States
e-mail: president@icaci.org

Secrétaire Général et Trésorier – Secretary-General and Treasurer
Thomas Schulz
Dissemination and Publications, Federal Statistical Office
Espace de l'Europe 10, 2010 Neuchâtel
Suisse – Switzerland
e-mail: secgeneral@icaci.org

Association Cartographique Internationale

Vice-présidents – Vice Presidents
Andrés Aristegui Espagne – Spain
Temenoujka Bandrova Bulgarie – Bulgaria
Philippe De Maeyer Belgique – Belgium
Liqlu Meng Allemagne – Germany
Terje Midtbo Norvège – Norway
Vit Voženik Tchéquie – Czechia
László Zentai Hongrie – Hungary

Président-sortant – Past President
Menno-Jan Kraak Pays-Bas – Netherlands

Website: <http://www.ICACI.org>

29 October 2021

Prof. László Zentai, Director of Institute
Eotvos University, Institute of Cartography and Geoinformatics
H-1117 Budapest, Pazmany Peter setany 1/A, Hungary

Dear Mr. Professor Zentai,

On behalf of the International Cartographic Association (ICA), I have the pleasure to recognize Professor István Klinghammer, a cartographer, for his many contributions to the field of cartography, to cartographers throughout the world, and to the ICA. Professor Klinghammer's many achievements are sealed in time, from the guidance and inspiration he exchanged with students, faculty, and professional colleagues, to the many publications he authored and influenced.

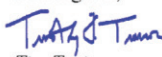
My first encounter with Professor Klinghammer was at the ICA Joint Commission Meeting in 1983, where the ICA Commissions on Education and Training, Maps and Spatial Data Use, and National and Regional Atlases met to advance their work. We had the wonderful opportunity to meet at the Visegrád conference centre of Eötvös Loránd University which, according to the description of the venue, "proved to be the perfect setting for such a meeting: too far from the big city distractions and near enough to the metropolis to profit from its technical infrastructure..." I could not agree more. Being with friends and colleagues who shared the same cartographic passion exhibited by Professor Klinghammer was intoxicating. These are moments that make a difference for the individual, for the institutions they represent, and for society overall.

While I did not know this at the time, other wonderful encounters with Professor Klinghammer were in my future. He was one of the organizers of the International Cartographic Conference in Budapest in 1989, which was a most memorable event. At this moment, I have a photograph of the Chain Bridge from 1989 hanging in my home to remember the occasion. At other occasions, Professor Klinghammer offered the University as a setting for many ICA workshops and meetings, some of which I attended.

In 2003, Professor Klinghammer was awarded an Honorary Fellowship by the ICA for his many contributions to the field of cartography and to the Association. The brief testimonial summarizes some of his achievements, but it is not possible to know the full influence he has had on the cartographic profession. Professor Klinghammer is an enabler who instils in students and colleagues what is possible in such an important discipline and profession. We are indebted to his leadership and many contributions.

The ICA extends a hearty congratulations to Professor István Klinghammer!

Best regards,

Tim Trainor
President of the ICA

Timothy Trainor

President, International Cartographic Association
president@icaci.org

2021. október 29

Prof. Zentai László intézetigazgató
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet
H-1117 Budapest, Pazmany Péter sétány 1/A, Hungary

Tisztelt Zentai Professzor Úr!

Örömmre szolgál, hogy a Nemzetközi Térképészeti Társulás (ICA) nevében elismerésem fejezem ki Klinghammer István professzor úrnak a kartográfia területén, a világ térképészeti és az ICA javára végzett sokrétű munkájáért. Klinghammer professzor számos eredménye kiállta az idő próbáját, a hallgatók, oktatók és kollégák számára írt útmutatóktól és inspirációktól kezdve a számos publikációig, amelyeket ő maga alkotott vagy inspirált.

Az első találkozásom Klinghammer professzorral az ICA egyesített bizottsági ülésén volt 1993-ban, ahol az ICA Oktatási és Képzési Bizottsága, a Térképek és Téradat-használati Bizottsága, valamint a Nemzeti és Regionális Atlaszok bizottsága tanácskoztak közös tevékenységük előmozdítása érdekében. Kiváló lehetőségünk volt találkozni és tanácskozni Visegrádon, az ELTE akkori üdülőjében, konferenciaközpontjában, amely a későbbi leírás szerint „tökéletes helyszínnek bizonyult egy ilyen találkozóhoz: távol a nagyvárosi zavaró tényezőktől és elég közel a fővároshoz ahhoz, hogy profitáljon annak infrastruktúrájából...” Ezt ennél jobban én sem tudtam volna megfogalmazni. Csodálatos volt olyan barátokkal és kollégákkal együtt lenni, akik osztották a Klinghammer professzor által mutatott elkötelezettséget a térképészeti iránt. Ezek olyan pillanatok az életünkben, amelyek megváltoztatják az egyént, az általa képviselt intézményt és a társadalmi hozzáállást. Bár ezt akkor még nem tudtam,

Klinghammer professzorral további csodálatos találkozások vártak a későbbiekben. Egyik szervezője volt az 1989-es budapesti Nemzetközi Térképészeti Konferenciának, amely számomra az egyik legemlékezetesebb szakmai esemény volt. Jelenleg is az otthoni szobám falán lóg a Lánchíd fényképe 1989-ből, hogy mindig megemlékezzek erre az eseményre. Más alkalmakkor Klinghammer professzor az ELTÉ-t számos ICA workshop és találkozó helyszínéül ajánlotta fel, melyeken én is részt vehettem.

2003-ban Klinghammer professzort az ICA tiszteleti tag (honorary member) díjjal tüntette ki a térképészet területén és az ICA-ért végzett munkájáért. Ez a rövid köszöntő csak néhány eredményre térhet ki, de nem igazán lehet röviden összefoglalni, hogy milyen hatást is gyakorolt a szakmánkra. Klinghammer professzor egy olyan példa előttünk, aki motiválta a hallgatókat és a kollégákat, megmutatva nekik, hogy mit érhetünk el a mi kedvelt tudományágunkban és szakmánkban.

Köszönettel tartozunk vezetői példamutatásának és kartográfiai munkásságának. Az ICA szívből gratulál Klinghammer István professzornak!

Fordította: Zentai László

Elek István

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
elek@map.elte.hu

Klinghammer Pistát 45 évvel ezelőtt ismertem meg. Akkoriban ő vezette az egyik terepgyakorlatot a Velencei-hegységben (akkor még adjunktus volt, innen is látszik, hogy mennyire régen volt), amelyen geofizikus hallgatóként vettem részt. Teodolitokkal és kipprégerekkel rohagáltunk a Sukoró feletti dombokon. A fehérvári Geo-főiskola valamelyik kollégiumában laktunk, onnan rajzoltunk ki minden reggel.

Mint tudjuk, az egyetemi hallgatók között is vannak taplók, rossz modorú emberek, akik még nem jöttek rá, hogy a modortalanság hatalmas hátrány az életben. Egyik nap valamelyik surmó (tudom a nevét, de nem írom le) nem találta az egyik kolléganőnket, és fülsiketítő hangon kiáltozta a nevét. Nemcsak a szó, hanem az intonáció is lehet bárdolatlan. Nos, ezt az üvöltést meghallotta Pista, és megkérdezte a közelében állóktól, hogy „ki ez a tapló?” Ebben a kérdésben, az intonációban benne volt minden értékítélet anélkül, hogy egyetlen becsmérlő szó elhangzott volna. Nekem akkor és ott az jutott eszembe, hogy íme egy talpig úriember, akinek a finom modor nem formaság, mert a stílus maga az ember.

A terepgyakorlat végével hosszabb időre megszakadt a kapcsolatunk. Belőlem geofizikus lett, és a térképészet igencsak távol került tőlem. 10 évi kutatóintézeti munka után elhagytam a geofizikát, ahol végig programfejlesztéssel foglalkoztam (Fortran, Pascal és C nyelveken), és beálltam egy magáncéghez informatikai projektet vezetni. Ekkor zajlott éppen a rendszerváltás. Ennél a cégnél (Geometria Kft.) tanultam bele a térinformatikába, amely elvárásolt. Rövidesen saját céget alapítottam (ISIS Kft), ahol térinformatikai rendszerek fejlesztésével és adatbázisépítéssel foglalkoztam. A cég jól ment, úgy éreztem, hogy minden lehetséges, még a lehetetlen is.

Majdnem egy évig utazgattam Nyugat-Európában, különböző térinformatikai cégek tanfolyamain vettem részt, ahol elsajátíthattam mindazokat az ismereteket, amiket itthon nem. Érdekes adalék, hogy akkoriban volt a Páneurópai Piknik, és a berlini fal lerombolása. Ez akkora esemény volt, hogy a nyereségorientált cégek méregdrága tanfolyamain nem kellett fizetnem, amikor kiderült, hogy magyar vagyok. Ugye ez ma hihetlenül hangozik.

Ekkor megkeresett Zentai Laci, akit még geofizikus koromból ismertem, hogy álljak be külső előadónak a Térképtudományi Tanszékre. Elfogadtam a meghívást. Ekkor találkoztunk újra Klinghammer Pistával, ugyanis akkor már ő volt a tanszékvezető. A félév eleji órarendi megbeszélések, terembeosztások alkalmával rendre találkoztunk. Olyanok voltak ezek a megbeszélések, mint valami baráti találkozó, mint egy baráti társaság. Jó hangulatú viccelődés, évődés, de valahogy észrevétlenül minden a helyére került. Tudattalanul is rám ragadt, hogy lehet úgy is vezetni, hogy senki ne érezze magát beosztottnak, de magára hagyottnak se.

Pista ösztönösen jó vezető volt. Azt is tőle tanultam, hogy „letolni négyszemközt, dicsérni nyilvánosan”. A tanszék embereit, és a külsősöket sem úgy kezelte, mint valami beosztottakat. Partner volt mindenki. A tanszék egész légkörét belengte, hogy úriember van az élen.

Így ment ez vagy még tíz évig, amikor egy napon Pista beszélni akart velem. Állást ajánlott, és egy tiszteletre méltó feladatkört, hogy indítsak be egy szélesebb spektrumú térinformatikai képzést a tanszéken és az Informatikai karon. Kértem egy hét gondolkodási időt, de három nap múlva igent mondtam, mert beleuntam a vállalkozás legfontosabb

tevékenységébe, az ügyvezetésbe, az üzletszerzésbe és az ezzel járó ügyeskedésbe. Az jutott eszembe, hogy még hatvanévesen is bizonygassam mindenféle rosszcú embernek, hogy az én céget bízta meg a kérdéses munkával? Na, nem, ehhez nem volt kedvem - így aztán a tanszéken kötöttem ki. Majdnem 20 éve itt vagyok, és nem bántam meg azt az „igen”-t. Pista olyan tanszékvezető volt, hogy álmomban sem kívánhattam volna jobbat, aki a nagy elődök méltó utóda lett. Rektorként is képes volt a tanszékot menedzselni, a felszínen tartani, és fenntartani a baráti munkahelyi légkört, amely ELTE-s viszonylatban ritkaság. A tanszék nemzetközi beágyazottsága is neki volt köszönhető. Azt hiszem, hogy ő volt az első „modern” rektor (azóta sem volt több). Az Info kar a létét köszönheti neki, hiszen Pista rektori segítsége nélkül nem lett volna zökkenőmentes a kiválás a TTK-ból.

Itt szeretném megragadni az alkalmat, hogy megköszönjem az elmúlt húsz évet, nem csak neki, hanem az egész tanszéknek. Nagyon jó munkahelyi közösség voltunk, ahol baráti viszony volt a jellemző, és nem a torzsalkodás, az ostoba versengés. Minden kollégával szívélyes viszonyom volt, némelyekkel baráti. Ami a legjobban tetszett, hogy teljes szabadságban élhettem, senki nem szólt bele, hogy mit oktatok, mit kutatok. Egy egyetemen ez alapvető érték. Mostanára sajnos az oktatás nyomasztó túlsúlyba került, és komoly kutatásokra már alig marad idő, ami hosszabb távon káros lesz, pontosabban már most is az, mert amelyik egyetem csak oktat, az nem egyetem, hanem főiskola (ha még lenne ilyen). Ennek külső okait látom, de ebbe most nem mennék bele.

A közös kirándulások, sörözések, a „pistamaróti” kiruccanások is azt mutatták, hogy jó közösség vagyunk, jól érezzük magunkat egymás társaságában, és érdekes a másik embert foglalkoztató problémákról beszélgetni. A térképészet igen széles spektrumú szakterület, vagyis szinte mindenki valami olyasmit művel, olyan órát tart, amit mások nem, vagy csak nehezen tudnának megtartani.

A szakmai önállóságom, függetlenségem valami olyan szabadságot adott, amely csak jó egyetemeken létezik. Számos problémába beleütköztem, amit jó volt kreatív elmémmel megosztani, és néha engem is megkerestek kollégák, akik tőlem nagyon távol álló kérdéssel foglalkoztak, de megtiszteltek a bizalmukkal, mert úgy gondolták, hogy előbbre tudom lendíteni a megkerest szekeret.

Mindezekért hálás vagyok a tanszék minden munkatársának. Köszönöm, hogy része lehettem a közösségeknek, és a Klinghammer-korszaknak.

2021. szeptember 13.

Gercsák Gábor

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
gerscak@map.elte.hu

Születésnap és névnap. Az 1635-ben alapított egyetemünk – leszámítva magát a magyar államot és a keresztény egyházi szervezetet – Magyarország legrégebbtől folyamatosan működő intézménye. Ennek az egyetemnek voltál a rektora, amely ma *Eötvös Loránd* nevét viseli. Gondoltál már arra, hogy augusztus 10-én ünneplik – igaz, más nevekkel együtt – a *Loránd* névnapot?

Születésnap és történelem. A magyar história első hét évszázadában nagyon különböző események napja volt augusztus 10., születésed napja. Az e napra feljegyzett első történés egy végzetes csata (955), az utolsó egy hírhedt békekötés (1664). Milyen jelentős augusztus 10-i eseményeket tartott számon a krónika a két véglet, egy nyugati hatalommal vívott, elvesztett csata és egy keleti hatalommal kötött szerencsétlen béke között? Izgalmas áttekintés válogattam *Kerékyártó Árpád: Magyarország emléknapi ezeréves történetében* című összeállításából (Budapest, 1882).

Augusztus 10.

955. Augsburgi csata. Botond, Bulcs, Lél és Súr vezérlete alatt 100,000 magyar tört Bajorországba. Botond 40,000-el a Majna és Rajna vidékén száguldozott és szerencsésen tért haza, de a többi aug. 10-kén Augsburgnál a Lechmezőn I. Otto rom. királynak 7 hadosztálya és 1 cseh ezrede által, a külföldi krónikák szerint lemészároltatott. ...

1279. Az országgyűlés a kúnok ügyeit szabályozza. IV. László június 23-án a pápai követ kezébe tett esküvel ígérte, hogy 20 nap alatt országgyűlést tartand, hol a kúnok ügyei fognak rendeztetni. Ezen gyűlés aug. 10-kén megtartatott, hol a kúnok polgárosítása érdekében következő végzések hozattak. ...

1307. A pápa döntőleg határoz a magyar kir. szék betöltése kérdésében. V. Kelemen azon bullát, melyet VIII. Bonifác Róbert Károly előnyére 1303. május 31-kén adott, megerősítette. Ottót átokkal fenyegette, ha a magyar kir. cízzel élne, az országot megtartaná, vagy annak megtartásában Károlyt háborgatná. ...

1432. Zsigmond kir. a védkötelességet szabályozza, a had létszámát megállapítja. A császári koronáztatásra törekvő Zsigmond király Sienában tartózkodott; helytartói pedig Budán az ország védelmének czélszerű szabályozásáról tanácskoztak, s előadván annak nagy hanyatlását, a nemesi fölkelésnek rendezését tartották szükségesnek, s e végből a királyt mielőbbi országgyűlés tartására kérték. ...

1526. Senki sem mozdul a törökök ellen. Azon hírre, hogy a török már Eszékhez közeledik, utasított Balthory nádor sietve Eszékre menni s ott a török átkelését késleltetni, de az urak azt állítván, hogy csak a király zászlója alatt kötelesek hadakozni, vele menni nem akartak. ...

1527. A tatari őrség 2 tisztjét megölte, hogy Ferdinándnak hódolhasson. Esztergom 2 napi ostrommal foglaltatott el. Ferdinánd igen szépnek találta a királyok visegrádi mulatóházát. ...

1543. A spanyolok elárulják Esztergomot. A német, olasz és spanyol várparancsnokok nem voltak oly kitartók a várak védelmezésében, mint Szondy, Dobó, Losonczy, Zrínyi, stb. ...

1600. Pápa francia őrsege lakol árulásáért. Pápa francia őrsege, mert hiába várt zsoldjára, fegyvert fogott Maróth Mih. várnagy ellen, s alkudozván a székesfejérvári basával, a porta szolgálatába szegődött. ...

1664. A hírhedt vasvári béke. Ámbár a török aug. 1-jén Szentgotthárdnál nagy vereséget szenvedett, még is aug. 10-kén Renninger Simon császári követ Köprili nagyvezérrel titokban igen előnytelen békét kötött ...

Egyetem és bor. Számos hazai és külföldi intézménynek nemcsak kifejező vagy éppen erőltetett, reklámizáló mottója van, hanem jó-rossz saját bora is. Akad egyetem, amelyik maga termeli, és van, amelyik évente versenyezteti a borászokat az *egyetem bora* címért. Az ELTE névadója tudományos munkásságának kiemelkedő helyszíne a Ság – elterjedt formában Ság-hegy –, amely kínálja magát: az itteni vulkánikus talajon nevelt szőlőből nyert bor legyen az egyetem állandó nedűje, hiszen Eötvös Loránd a hegyen végezte világhírű geofizikai kísérleteit a torziós ingával 1891-ben.

A gondolatot 2002-ben megvalósítottuk, készült hozzá kétnyelvű címke is. A palackkészlet kitarzott 2006-ig: aztán nem lett folytatása. Természetesen nem azért, mert Pázmány Péter egyik prédikációjában – bizonytalansággal helyesen – így fakadt ki: ... *hogya ha egy nagy völgybe vinnék a török császár erejét, és reáeresztenék azt a bort, melyet sok részegeskedésben megittak*

Magyarország szabadulásáért: nem kellene semmi vízözön a török veszedelmére; mind borban halnának (Pázmány Péter: A részegségnek veszedelmes undokságáról. In: Tarnóc Márton /szerk./: Pázmány Péter művei. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983. p. 677).

Egyetem és ethosz. Rektorként gyakran idézted egyetemünk alapítójának, Pázmány Péternek gondolatait. Nekem ez volt a legkedvesebb: „*Azért a tanító eszében tartsa, hogy (...) az okos embernek nem a hímes szók, hanem az erős valóságok tetszenek*” (Pázmány Péter: A keresztény prédikátorok oktatása; A keresztény prédikátorokhoz intézés. In: Tarnóc Márton /szerk./: Pázmány Péter művei. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983. p. 602).

Olyannyira találónak éreztük a megfogalmazást, hogy rektorváltáskor, 2006-ban javasoltuk, egyetemalapítónk tömören megfogalmazott intése (vagy annak csak a második, mondatból kiragadott része) legyen az ELTE „szlogenje”. A Pázmány Péter-i gondolat azonban nem lett az egyetem jelmondata, pedig talán mára minden magára adó intézménynek és cégnek van valamilyen, mindig ígéretesen hangzó mottója. Szép lett volna, ha ez az alapgondolat megjeleníthetővé válik, hiszen Pázmány Péter figyelmeztetése az egyetem, azaz a tudomány és tanítás ethoszát is kifejezi.

Ez a bor ott termett, ahol báró Eötvös Loránd (1848–1919) végezte világhírű geofizikai kísérleteit a torziós ingával.

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Budapest**

This wine was produced on Ság Hill, where Baron Loránd Eötvös (1848–1919) carried out his world-famous geophysical measurements using the torsion balance he had invented.

**Eötvös Loránd University
Budapest, Hungary**

Török Zsolt Győző

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
zoltorok@map.elte.hu

Térképész hallgatóként Klinghammer István volt a kedvenc tanárom. A régi tanszéken, a Ludovika épületében a nagyteremben Pista fehér köpenyében, a pad tetején ülve adott elő. Óráig tudott érdekes dolgokat mesélni nemcsak – sőt, elsősorban nem – a tematikus térképészetről, vagyis a tananyagról, hanem minden másról... Persze, a világ a térképészek számára a térképészet körül forog, így azután bármilyen érdekes történet vagy mulatságos anekdota végén az volt a tanulság, hogy ez egy roppant izgalmas szakterület, amivel érdemes foglalkozni. Voltak az évfolyamon olyanok, például *Zentai László*, akik ezt már tudták, mert térképészek szerettek volna lenni – de *Szekerka József* vagy jómagam még a bizonytalanok közé tartoztunk. Én annál is inkább, mert időközben elkezdtem félig-meddig illegálisan az ELTE Bölcsészkarra is járni, ahol végül a magyar szak helyett a filozófiát végeztem el. Azonban éppen ezért különösen érdekelték az elméleti kartográfia kérdései, amely már akkoriban is igen ritka madárrá tett a térképész hallgatók között.

Viszont szerencsémre volt egy olyan docens a tanszéken, aki értékelt lelkese-désemet és forradalmi gondolataimat. Így azután nem meglepetés, hogy *Klinghammer István* lett a tudományos vezetőm, amikor az MTA tudományos továbbképzési ösztöndíj-saként elkezdtem kutatói pályámat a Térképtudományi Tanszéken. 1989-ben már a vége felé tartottam kandidátusi értekezésem megírásának, amikor az ICA konferenciáján, itthon Budapesten találkozhattam azokkal a neves szakemberekkel, akiknek cikkeit lelkesen olvasgattam a szaklapokban. És akkor találkoztam azzal a nemzetközi tudományos világgal, amely engem, a fiatal nevesincs magyar kutatót komolyan vett és meghallgatott. Persze ettől aztán még inkább vérszemet kaptam, és egyre inkább az lett a meggyőződése, hogy az általam javasolt ontológiai megközelítés hozhatja el az Új Kartográfia elméletét. Csak zárójelben, nem hozta. Hiába voltam később tagja annak az ICA elméleti munkacsoportnak, amelyben *Ulrich Freitag* professzor és hasonlóan neves kartográfusok az elmélet megújítását szorgalmazták, csoportosan sem tudtunk eredményt elérni. Mindmáig ez a hiányzó elmélet a térképészet egyik legnagyobb problémája, de legalább egyre többen látják így.

Amikor aztán két év múlva, 1991-ben az ICA következő, 15. nemzetközi konferenciájára sor került az Egyesült Királyságban, jelentkeztem. A javaslatot elfogadták, így előadásom a térképészeti oktatás megújításáról bekerült a plenáris programba. A jó hír mellett azonban rögtön jelentkeztek az anyagi problémák, mert – ha jól emlékszem – az egyetem csak a kiutazást tudta finanszírozni. Fiatal oktatóként azonban nem láttam akadályt, az angol szervezőket meghatotta levelem, mert ők meg elengedték a regisztrációs díjat. Már csak szállás kellett, ami úgy oldódott meg, hogy a budapesti konferenciára motorkerékpárral érkező *Christopher Board*, a London School of Economics professzora felajánlotta, hogy kifizeti a szoba árát. (Lehet, hogy azért, mert azt írtam neki, hogy mindenképpen megyek és majd az ő fürdőkádjában alszom...).

Ilyen előzmények után, kalandos módon jutottam el végül a dél-angliai nyaraló-helyre, Bournemouth kies városába. 1991-ben a szeptember vége még ott is enyhe, napos idővel várt. A kis szálloda, ahol végül nem a fürdőkádban aludtam, a tengerparton volt.

Mivel a szezon végén voltunk, elég kevés nyaraló maradt, így amikor késő délután elindultam egy kis felderítő sétára, kihalt utcákon jártam. A tengerparti homokdűnéktől a városka belseje felé sétálva aztán egyszer csak megeredt az eső. A lejtős terepen valami lépcsőkön lefelé haladtam gyors iramban, hogy mielőbb az épületek árkádjai alá menekülhessek. Miközben a vizet törölgettem az arcomról és áztam, arra gondoltam, milyen jól jönne most egy esernyő. Irigykedve néztem az ellenkező irányból felém közeledő alakot, egy magas, esőkabátos embert, aki egy hatalmas fekete esernyőt tartott a feje fölé. Hát az angolok, persze felkészülnek az esőre! – gondoltam. A szembejövő úr arcát az esernyőtől csak akkor láttam, amikor már csak néhány méterre volt, és akkor látta meg ő is az enyémet.

Pista! – mert persze, hogy ő volt az „angol” úriember. – Hát te meg mit keresel itt ebben az esőben? – csodálkozott tanszékvezetőnk. Gyorsan beálltam az esernyője alá, ami kettőnknek is védelmet nyújtott, és nagylelkűen visszakísért a szállodába. Közben elmesélte, hogy ő is délutáni sétára indult (mert akkoriban még nyughatatlanabb konferenciájárók voltunk). Ám amikor elkezdett zuhogni, akkor az árkádok alatt az első nyitva tartó boltban gyorsan vett egy méretes, ám elegáns, igazi brit gyártmányú esernyőt. Az esernyő alatt én pedig elmeséltem, hogyan jutottam el a konferenciára.

Sokszor eszembe jut ez a számomra nemcsak rendkívüli, de szerencsés találkozás. Tanítványaimnak is gyakran elmesélem a kis történetet, amit felfoghatunk a kartográfiai véletlenek szerencsés játékának is – de jelképezheti azt is, milyen fontos a tanár, a mester, a vezető „ernyője” a tanítványnak. Nemcsak képletesen, olykor szó szerint is, mint Klinghammer István kétszemélyes esernyője ebben a történetben. Ezért is, és a többiért is ezúton mondok itt is őszinte köszönetet.

Zentai László

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
laszlo.zentai@elte.hu

Az öt évvel ezelőtti, hasonló kötetbe „Visegrádtól a kartográfia 2.0-ig” címmel írtam, amely egy tanulmány és egy visszaemlékezés keveréke volt. Ebben röviden felidéztem emlékeimet az 1993-as visegrádi ICA-szemináriumról, amelyen három ICA bizottság képviselői voltak jelen közvetlenül az ICA 1993-as kölni konferenciája előtt.

Arról kevesebb szó esett az öt évvel ezelőtti tanulmányban, hogy mennyire meghatározták a későbbi életemet az itt és a későbbi ICA rendezvényeken kialakult szakmai együttműködések. Erről szeretnék most ebben a rövid visszaemlékezésben írni.

Ferjan Ormelinget egyfajta szakmai mentoromnak, példaképemnek tekintem. Klinghammer István még az édesapjával (aki szintén ugyanezt a nevet viselte) épített ki szoros szakmai kapcsolatot a hetvenes-nyolcvanas években. Én az 1993-as visegrádi szeminárium rendezése kapcsán találkoztam először Ferjannal (az ifjabbal), aki előkészítendő a májusi ICA szemináriumot már februárban meglátogatta a tanszékünket, hogy biztos lehessen abban, hogy megfelelő házigazdái leszünk ennek a rendezvénynek (ő ekkor az Oktatás és képzés bizottság helyettes vezetője volt). Klinghammer István ekkor már ismert alakja volt az egyetemi közéletünknek is, hiszen a nyolcvanas évek végén már volt dékán-helyettes és egy évig dékán is a Természettudományi Karon. Ezek a kapcsolatok nagyon jól jöttek a visegrádi konferencia szervezésekor.

Komoly logisztikai feladat volt a visegrádi szeminárium megszervezése. Az én feladatom Kovács Bélával (akkor még hallgató volt, ma pedig az intézetünk adjunktusa) az esemény technikai biztosítása volt: levittük a tanszék legjobb asztali PC-jét (ekkor összesen 4 db személyi számítógépünk volt a tanszéken), amibe ekkor vettük meg az első CD-olvasót és hangkártyát (olyan drágán, hogy többbe került, mint egy egyszerű PC), hogy a szemináriumon be lehessen mutatni a National Geographic multimédia CD-ROM-ját. A SZTAKI-ból kaptunk kölcsön egy kivetítőt, ami akkoriban még egy komoly méretű berendezés volt. Ezeket az eszközöket együtt vittük le Bélával Visegrádra az ő kocsijával (talán egy jó régi Datsunnal). A többi tanszéki kolléga Budapesten várta a szemináriumra érkező külföldi kollégákat, hogy aztán busszal jöjjenek le együtt Visegrádra. A szeminárium helyszíne az ELTE visegrádi üdülője volt, pontosabban itt laktak a résztvevők, de az előadásoknak az erdőszet oktatóközpontja adott helyett.

10 évvel később 2003-ban szintén az ELTE-n rendeztük meg az ICA elnökségi ülését, amelyre az ICA bizottságok vezetői is meghívást kaptak. Ekkor Klinghammer István az ELTE rektora volt, ami nagyban megkönnyítette az esemény megrendezését. Ekkor Ferjan Ormeling volt az ICA főtitkára, így vele egyeztettem a szervezés részleteit. A résztvevők a Peregrinus szállóban laktak (mely ma már nem szállodaként működik), a megbeszéléseket a Szerb utcai, akkor talán Rektori Hivatalnak nevezett ELTE épületben rendeztük, főleg az akkori szenátusi tanácsteremben. Az ebédekre a közeli Erzsébet szállóban került sor, de volt egy rektori vacsora is a Károlyi étteremben. Úgy szerveztük, hogy ekkor került sor a tanszék 50 éves évfordulós ünnepségére az ELTE dísztermében, az Aula Mag-nában, ahová Ferjan Ormelinget is meghívtuk. Az elnöki asztalhoz ültettük a rektor, illetve a TTK akkori dékánja, az azóta már elhunyt Láng Ferenc mellé. Ferjan mellé odaültettük Gercsák Gábor kollégámat, hogy a magyarul zajló ünnepséget fordítsa neki.

Megint 10 évvel később, 2013-ban lett Ferjan Ormeling az ELTE díszdoktora. Ekkor már én voltam a tanszék vezetője, és túl voltam egy dékánhelyettesi és egy közel teljes rektorhelyettesi cikluson is, de természetesen fontosnak tartottam, hogy az ekkor már akadémikus, a felsőoktatásért felelős államtitkári pozíciót betöltő, de az ELTE-n már nyugdíjas Klinghammer Istvánnal egyeztessenek a díszdoktori jelölésről. Ő szerencsére teljes mértékben egyetértett a jelöléssel, hiszen a tanszékünk számára rengeteg előnyt jelentett a kapcsolat Ferjan Ormelinggel. Természetesen a díszdoktoravató ünnepi szenátusi ülésen Klinghammer István is jelen volt.

Aztán három évvel később, 2016-ban Klinghammer István is megkapta az ELTE díszdoktori címét, egyetemünk legnagyobb kitüntetését. Az akkori laudáció utolsó bekezdésével zárom rövid visszaemlékezésemet: *„Klinghammer professzor úr talán egyedülállóan hosszú időt, eddig hat évtizedet töltött folyamatosan egyetemünkön vagy a hozzá tartozó intézményben. Legyen szakmai, közéleti és munkahelyi ragaszkodás példa mindannyiunk számára!”*